

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ

ВІКТОР БЕСЧАСТНИЙ,
ТЕТЯНА КОНОНЕНКО, ТАМАРА САБЕЛЬНИКОВА

ЕТИКЕТ І ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ПОЛІЦЕЙСЬКОГО

Київ
ВД «ДАКОР»
2019

УДК 174:351.74
Б53

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького юридичного інституту МВС України
(протокол № 13 від 27 серпня 2019 року)*

Рецензенти:

Джужжа Олександр,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, головний науковий співробітник відділу організації наукової роботи Національної академії внутрішніх справ;

Вітвіцький Сергій,

доктор юридичних наук, доцент, начальник управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Головного управління Національної поліції в Донецькій області, полковник поліції;

Халимон Сергій,

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, полковник юстиції.

Бесчастний В. М.

Б53 Етикет і професійна етика поліцейського / В. М. Бесчастний, Т. В. Кононенко, Т. М. Сабельникова ; М-во внутр. справ України, Донец. юрид. ін-т. — Київ : ВД Дакор, 2019. — 216 с.

ISBN 978-617-7679-21-8

Науково-популярне видання містить матеріал, який знайомить з основними правилами етикету, стандартами професійної етики поліцейського. Ці знання сприяють швидкій адаптації в суспільній і професійній життєдіяльності, повазі з боку оточення, уникненню конфліктів на службі, налагодженню конструктивних відносин з населенням, підвищенню авторитету поліції.

Видання адресується курсантам вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, працівникам Національної поліції України, спеціалістам з етики та юридичної деонтології, а також може бути корисним широкому колу читачів.

УДК 174:351.74

ISBN 978-617-7679-21-8

© Бесчастний В. М., Кононенко Т. В.,
Сабельникова Т. М., 2019
© ТОВ «ВД «Дакор», 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СВІТОГЛЯДНІ ПІДСТАВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ І НОРМ ЕТИКЕТУ	8
1.1. Ціннісно-сміслові орієнтири життєдіяльності особистості	8
1.2. Свобода як фундаментальна цінність	23
1.3. Сенс життя як особистісний феномен	30
1.4. Модальності добра і зла	41
1.5. Інтелігентність як орієнтир	47
1.6. Толерантність як форма екзистенції	56
1.7. Здоровий спосіб життя – ціннісний орієнтир сучасної людини	60
РОЗДІЛ 2. ЕТИКЕТ ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРИ	65
2.1. Історія виникнення та складові етикету	65
2.2. Сутність і структура процесу спілкування	71
2.3. Мовний, мовленнєвий та спілкувальний етикет	74
2.4. Етикет керівника	96
2.5. Імідж ділової людини	101
2.6. Поведінка в громадських місцях	108
2.7. Візити та прийоми	119

РОЗДІЛ 3. СЛУЖБОВИЙ ЕТИКЕТ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ	134
3.1. Професійна етика як прикладна наука	134
3.2. Міжнародні стандарти етичної поведінки поліцейських	144
3.3. Специфіка службового етикету працівників Національної поліції України	156
3.4. Правила етичної поведінки поліцейських	164
3.5. Службова дисципліна	174
3.6. Керівники і підлеглі	179
3.7. Запобігання міжособистісним конфліктам працівників Національної поліції України	183
ВИСНОВКИ	190
ЛІТЕРАТУРА	193
ДОНЕЦЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ: СЬОГОДЕННЯ Й ПЕРСПЕКТИВИ	200

ВСТУП

Характерною рисою сучасної техногенної цивілізації є невідповідність між науково-технічним і морально-духовним розвитком. З одного боку, можемо спостерігати потужний науково-технічний прогрес, з іншого – аксіологічну кризу, дегуманізацію суспільних відносин. Найчастіше основою будь-яких відносин виступає суто споживчий принцип. Любов, добро, краса, гармонія оголошуються застарілими цінностями. Домінують матеріальна вигода, престиж, розкіш, влада. Маючи колосальні досягнення в науково-технічній сфері, людство, як і раніше, вирішує проблему виживання: живе у злиднях, голодує, вдається до насильства, веде війни. В умовах глобалізації, інтеграції різних суспільств і їх культур в єдиний полікультурний простір актуалізується проблема розуміння і співіснування. Людина повинна усвідомлювати, що «інший» не означає «чужий». Крайньому індивідуалізму, націоналізму і расизму, нетерпимості стосовно інших форм самовираження слід протиставити право на визнання унікальності, неповторності кожної людини, народу, культури. Людина, суспільство, в якому вона живе, повинні відчувати повноту, змістовність життя, прагнути до зняття соціальної напруженості, толерантно ставлення, діалогу, мирного співіснування і взаємодії.

Людина проектує себе у світ як носій певних принципів, цінностей і смислів. Вона прагне знайти і реалізувати своє «Я», сформувавши й утвердити себе як власне людину, особистість. За визначенням М. О. Бердяєва, особистість це – «потенційний всесвіт в індивідуальній формі», «екзистенціальний центр світу», що з'єднує

універсально-нескінченне й індивідуально-особливе; вона завжди цілісна, індивідуальна й унікальна. «Особистість повинна здійснювати самобутні, оригінальні, творчі акти, і це тільки і робить її особистістю, становить її єдину цінність [9, с. 442]». Все це відбувається за допомогою процесів соціалізації й індивідуалізації, власного досвіду засвоєння культурного коду людства.

Саме культура робить людину власне людиною, виступає провідним фактором еволюції людства. Українське законодавство [62] визначає її як сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти, нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту, відображає рівень розвитку цієї спільноти. Державна політика у сфері культури базується на заходах створення єдиного культурного простору України; захисту і збереження культурної спадщини як основи національної культури; утвердження гуманістичних ідей, високих моральних засад; забезпечення свободи творчості, захисту авторського права; створення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня, естетичного виховання громадян.

Світ є полікультурним. Політика передових держав спрямована на культурний діалог, що є одним із дієвих способів зняття агресії, подолання конфліктів, гармонійного розвитку світової спільноти. Сучасна наука розглядає культуру як одну із складових сталого розвитку суспільства. Як зазначають автори аналітичної записки «Пріоритетні напрями розвитку державної культурної політики в системі національної безпеки» [109], сьогодні міжнародні експерти відмовляються від хибної точки зору, що культурна політика є чимось другорядним у порівнянні з економічною або соціальною сферами. Вона повинна базуватися на парадигмі діалогу як форми плюралістичної демократії, що ґрунтується на принципах паритетності взаємовідносин між регіонами, соціальними групами і громадськими об'єднаннями; культура має стати ціннісною основою консолідації суспільства в умовах соціально-економічної або політичної кризи; програми реформ мають бути

пов'язані із забезпеченням сталого культурного розвитку, критерієм їх успіху має бути розвиток людини.

Важливою частиною культури є етикет. Під ним розуміють систему правил поведінки і відповідних ритуальних дій: манери, одяг, формули звертання, вітання, вибачення, подяки, поведінку у місцях загального користування тощо. Він пов'язаний із загальною культурою, повагою, тактовністю, делікатністю. Це не тільки форма самовираження, але і форма самоконтролю, опанування емоцій, почуттів, дій і вчинків.

РОЗДІЛ 1.

СВІТОГЛЯДНІ ПІДСТАВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ І НОРМ ЕТИКЕТУ

1.1. Ціннісно-сміслові орієнтири життєдіяльності особистості

Сучасна людина плюралістична. Вона взаємодіє з різними соціальними і культурними системами, одночасно існує в контексті різноманітних ціннісно-сміслових позицій. Вона відкриває численні аспекти життя і конструює свій образ. Її надзвичайно складно ідентифікувати однозначно. Ідентифікація передбачає усвідомлення меж свого і чужого, можливого і неможливого, реального й ідеального. Вона повинна бути не нав'язаною, а визначеною самою людиною. Це внутрішній процес, у якому переважає ціннісна, смислова складова.

З точки зору М. Шелера [148], існує п'ять ідеально-типових способів, якими мислить і відчуває людина, розглядає себе включеною в порядок буття. Перший – релігійна віра. Для західного світу – це іудаїстсько-християнська антропологія. Другий – винахід древніх греків – «людина розумна». Анаксагор, Платон і Аристотель першими принципово розмежовують людину і тварину, формулюють ідею людини та створюють передумову для християнської антропології образу і подоби. За допомоги

специфічного й ексклюзивного начала – розуму, логосу – людина підноситься над світом. Цей розум визнається частиною божественного розуму, який породжує та підтримує світ у сенсі вічного утворення та руху. Таким чином, онтологічно божественний і людський розум, логос – суть одне. Виходячи з цього, людина може, по-перше, пізнавати все суще; по-друге, пізнавати адекватно, таким, яким воно є насправді; по-третє, пізнавати та діяльно формувати, жити в гармонії та досконалості. Третій спосіб – натуралістичне вчення, «людина уміла». Тут людина постає лише особливим видом тварини, у якої більш розвинений мозок. Вона використовує знаки, знаряддя і визначається потягами. Представники цього вчення виділяють три початкові сили: продовження роду, потяги зростання і влади, потяги, спричинені необхідністю харчуватися. Четвертий спосіб – декаданс. Людина – тупик еволюції. Вона не розвивається біологічно, в соціальному ж плані створює лише сурогати: державу, право, науку, культуру. Еволюція людини і суспільства закінчена. Нарешті, п'ятий спосіб – ідея надлюдини, згідно з якою «смерть» Бога означає суверенітет і максимальну відповідальність людини. В плані біологічного розвитку надлюдина – це ілюзія.

Людина – пластична істота. Її не можна визначити, виходячи з одного образу. Вона містить необмежену кількість можливостей розвитку: від західного ідеалу «героя» до східного ідеалу «мудреця». Сучасна філософська антропологія має два протилежних підходи, кожен з яких зводить природу людини до нелюдського начала. Один – акцентує біологічне, тваринне (А. Гелен, К. Лоренц, А. Портман), інший – духовне, божественне (І. Лотц, Г. Е. Хенгстенберг) начало. На думку М. Шелера, людина завжди свідомо чи несвідомо спрямована на сферу абсолютного сущого, яке разом з самосвідомістю, свідомістю світу, мовою і совістю утворює одну нерозривну структуру, яка, в свою чергу, визначає зміст її духовного центру. Це сфера абсолютного буття і добра. Вибір людини передбачає дві протилежні сутності: мати хорошу і розумну або погану і противну розуму сферу абсолютного. Принцип, який робить людину власне людиною,

особистістю, перебуває поза зовнішньо-вітальною та внутрішньо-психічною фактурою. Він не зводиться до природної еволюції. Це вища основа всього суцього.

За твердженням німецького філософа, людина здатна до трьох видів знання. Всі вони взаємопов'язані і служать перетворенню суцього. Перший вид знання – заради досягнень і панування – дає людині владу над природою, суспільством та історією. Це пошук законів розвитку світу, просторово-часового зв'язку всього суцього. Другий вид – сутнісне знання – одночасно є пов'язаним із першим і таким, що йому протистойть. Установка на підпорядкування і панування тут змінюється любов'ю, яка націлена на пошук ідей-першофеноменів. Це «вікна в абсолютне», формування моральних цінностей та ідеалів. Третій вид – метафізичне і священне знання – метаантропология. Людина є мікротеос і мікрокосм. Вона активно збирає себе в особистість. Згідно з філософом, особистість – це «монархічно упорядкована структура духовних актів, яка представляє собою унікальну індивідуальну самоконцентрацію єдиного нескінченного духу, в якому корениться сутнісна структура об'єктивного світу», «індивідуальне унікальне самозосередження божественного духу». Людина-особистість – творець, соратник Бога.

М. О. Бердяєв [9] розрізняє поверхове і глибинне, зовнішнє і внутрішнє «Я». Поверхове «Я» надзвичайно раціоналізоване і соціалізоване. У зовнішньому житті людина звернена до суспільства і держави, грає певні ролі, часто порушує принцип вільного самовизначення. Вона захищає себе і пристосовується до навколишнього світу. У внутрішньому житті – до першо-реальності – Бога і свободи.

На думку Б. П. Вишеславцева [27], людина складається із семи ієрархічних сходинок: 1) фізико-хімічної енергії; 2) живої енергії, живої клітини; 3) психічної енергії, яка формує колективне несвідоме; 4) особистого несвідомого, яке існує на основі колективного несвідомого; 5) носія свідомості, «свідомої», проте «недуховної, тваринної» душі; 6) духовної особистості, творця культури; 7) містичної сходинки – самості і творчості.

Для З. Фрейда людина постає у вигляді цілісного динамічного формування, трьох рівнів психіки: несвідомого («Воно»), свідомого («Я») й ідеального («Над-Я»). Несвідоме уособлює глибинний рівень психіки, що містить сексуальні й агресивні потяги. Воно ірраціональне, аморальне, керується принципом задоволення і прагне до панування над свідомим. Зі свого боку, свідоме створює перешкоди у вигляді різного роду заборон. Досліджуючи цю взаємодію, вчений пише: «Стосовно *Воно* *Я* подібне до вершника, який повинен приборкати переважну силу коня, з тією лише різницею, що вершник намагається зробити це власними силами, *Я* ж силами запозиченими... Як вершникові, якщо він не хоче розлучитися з конем, часто залишається тільки вести його туди, куди йому хочеться, так і *Я* перетворює зазвичай волю *Воно* на дію, ніби це було його власною волею [139, с. 432]». Таким чином, конфлікт між свідомим і несвідомим полягає в протиріччі між принципом реальності, якому слідує свідоме, та принципом задоволення, яким керується несвідоме. У свою чергу, «Над-Я» служить джерелом етичних норм і релігійних почуттів. Якщо свідоме приймає рішення на користь несвідомого і на противагу «Над-Я», то з боку останнього тут же слідує покарання у вигляді докору совісті й почуття провини. І навпаки, якщо свідоме робить певні дії на угоду «Над-Я», але на шкоду несвідомому, то останнє не вивільняє енергії, необхідної для життя і творчості. Тобто, свідоме часто відчуває різні форми тиску як з боку несвідомого, так і з боку ідеального. Його функція полягає в здійсненні контролю над інстинктами відповідно до вимог моралі і в забезпеченні цілісності й гармонійності людини.

Будучи посередником між «Воно» і «Над-Я», свідоме виробляє ряд механізмів, що дозволяють адаптуватися до середовища, досягти узгодженості між внутрішнім світом людини і суспільством. Найбільш важливими захисними механізмами є витіснення і сублимація. Витіснення – це мимовільне усунення зі свідомості заборонених бажань. Однак компоненти, які витісняються, переміщуються до сфери несвідомого, продовжують

мотивувати поведінку людини і трансформуються у вигляді тривожності, незадоволеності, фрустрації. Сублимація – це трансформація сексуальної енергії, її розрядження у вигляді соціально значущої і творчої діяльності.

Є три фундаментальних виміри людського життя: природний, соціальний і духовний. У кожному з нас вони утворюють своєрідне, індивідуальне поєднання. Більше того, вони не тільки тісно пов'язані між собою, але і являють ієрархічну цілісність. Перший і другий виміри – адаптаційні. Тут людина пристосовується до навколишнього фізичного і соціального середовища. Третій – орієнтує її на вільну, творчу самореалізацію, цінності й ідеали.

Відповідно виділяють три статуси: індивід, людина, особистість. Індивід – це представник людського роду, носій загальних видових ознак. Статус індивіду фіксує біологічну основу, своєрідний базис. У процесі розвитку індивід стає власне людиною, реалізує не тільки фізіологічні, але й антропологічні потреби. Це поняття як біологічного, так і соціологічного порядку. Ним зазвичай оперують, коли окрема людина розглядається як статистична одиниця, її унікальність не має ніякого значення. Людина є соціальною істотою. Водночас вона – і продукт, і виробник суспільних відносин. Соціальні ролі та соціальні маски – її невід'ємна частина. Кожна людина, як правило, грає кілька соціальних ролей, має кілька соціальних масок. Наприклад, батьки і дитина, чоловік і жінка, начальник і підлеглий, вчитель і учень. Моральним завданням, ідеалом для індивіда і людини постає особистість. В ній базується та реалізується духовна основа. Це цілісне, гармонійне, самобутнє утворення. Обов'язкову основу статусу особистості складають: високий рівень самоусвідомлення, ієрархічно організована система цінностей і смисловий стрижень життя. Особистість не є готовою даністю. Особистістю не народжуються, а стають. Це якісне досягнення. У конкретній життєвій ситуації кожен приймає рішення не тільки в плані певних дій, але й вирішує, бути чи не бути особистістю. Особистісне начало завжди вимагає

підтвердження. Перш за все це стосується конфліктних ситуацій, де присутнє зіткнення різних думок, установок, цінностей. Особистості властиві: прагнення до новизни, неординарність рішень, що, в свою чергу, сприяє зміні навколишнього світу. Вона виступає своєрідним каталізатором для суспільства. На жаль, соціум має тенденцію придушувати особистість, оскільки неординарність завжди становить загрозу для упорядкованого існування. М. О. Бердяєв справедливо зауважує, що боротьба за особистість завжди болюча.

Ф. Ніцше розподіляє суспільство на ряд категорій: людина натовпу – стан, від якого необхідно піти; надлюдина – стан, до якого необхідно прийти; Заратустра – вчитель, засіб переходу. Людина натовпу характеризується відсутністю активності, культом спокою й обачності. Вона не ставить перед собою екзистенціальних питань. «Немає пастуха, одне лише стадо! [98, с. 12]». У всіх однакові бажання, всі рівні. Така людина знецінює, зживає себе. Відповідно, повинна прийти нова людина. Сама по собі людина не є метою, вона – канат, натягнутий між твариною і надлюдиною, перехід і знищення. Предтечею нової – понад – людини виступає Заратустра. Його місія – допомога обраним. Він повинен породити сумнів, бажання змінити себе і дати нові ціннісні орієнтири. Надлюдина культивує волю, гордість, мудрість і мужність. Вона свідомо вибирає самотність як форму екзистенції, протиставляє власне «Я» навколишньому світу: «Для одного самотність є втечею хворого; для іншого самотність є втечею *від* хворих [98, с. 126]».

Три стадії самовдосконалення проходить людина натовпу на шляху до надлюдини: верблюд, лев, дитина. Перша стадія – перевірка на витривалість. Подібно верблюду вона звалює на себе все найважче та йде в своєрідну пустелю. Завдання – перемогти лінощі, комплекси, навчитися працювати над собою. Друга стадія – здобуття свободи. Верблюд – свідомий в'язень пустелі, лев – її пан. «Я хочу!» перемагає «Я повинен!». Лев завойовує право на нові цінності. Він знищує старі, але ще не створює нових. Останнє – прерогатива третьої стадії. Дитина – початок

нового життя, функціонування в іпостасі носія нової ціннісної системи. Тут людина не просто знаходить свою волю, але починає її стверджувати для інших. Мета – сходження. Філософ веде мову про два різновиди сорому: за сходження (інстинкт стада) і за повільне сходження (прерогатива надлюдини).

В основі поведінки лежить ієрархічно організована система потреб, серед яких розрізняють біологічні і соціальні. А. Х. Маслоу виділяє п'ять рівнів. Перший складають фізіологічні потреби: їжа, теплий прихисток, продовження роду. Другий рівень – це безпека та захист. До нього належать потреби в самозбереженні, стабільності, законі, порядку, відсутність страхів і комплексів. Потреба в спілкуванні, дружбі та любові представляє третій рівень. Людині властиво належати до певної соціальної групи, встановлювати близькі стосунки з іншими людьми, створювати сім'ю. Наступний – четвертий – рівень становить потреба у професійному визнанні. Її задоволення сприяє самоствердженню, усвідомленню власної значущості. П'ятий – вищий – рівень ієрархії займає потреба в самоактуалізації, іншими словами, це потреба у творчості, здатність як оцінювати, так і створювати красу.

Всі потреби є невід'ємною частиною людської природи і сутності, тому вони повинні задовольнятися однаковою мірою, що веде до повноцінного розвитку і здоров'я. Для становлення особистості значення має той факт, що задоволення потреб одного рівня породжує потреби іншого, більш високого рівня і коригує загальну спрямованість інтересів і цінностей. Наприклад, реалізація потреби в спілкуванні, дружбі та любові актуалізує впевненість у собі, захищеність, дружелюбність, ніжність.

Людина піднімається на рівень вищих потреб після задоволення нижчих. Існує такий принцип: чим вищий рівень потреби, тим більше вона характерна саме для людини. На жаль, цей принцип має і зворотну сторону. Вищі потреби менш нагальні для виживання. Це означає, що їх задоволення може відкладатися на невизначений термін. Так, повага є «необов'язковою розкішшю» в порівнянні з їжею або безпекою. Найчастіше

вони менш очевидні, менш відчутні. З іншого боку, їх наявність і задоволення забезпечують здоровий і повноцінний спосіб життя, гармонійність і внутрішнє багатство. Очевидно, що життя на рівні вищих потреб є більш складним. Пошук любові, наприклад, вимагає значної кількості сприятливих передумов, ніж пошук їжі та пиття. А. Х. Маслоу пише: «Ті, хто знає і те і інше, вважають почуття власної гідності більш високим і більш цінним суб'єктивним досвідом, ніж наповнений шлунок [92, с. 110]». Реалізація вищих потреб одночасно веде до більш вираженої індивідуалізації і до більш глибокої соціалізації. Тут немає суперечності. Людина-особистість культивує принцип самоактуалізації і відчуває глибоку повагу до всього людства. Чим вище рівень її розвитку, тим ширше коло ідентифікації любові. «Дві людини, які по-справжньому люблять, будуть реагувати на потреби одне одного як на свої власні. Потреба ближнього стає власною потребою [92, с. 110]».

Особистість повинна подолати, вирішити масу протиріч. Перш за все, це протиріччя між об'єктивним і суб'єктивним, вродженим і набутиим, універсальним і унікальним. Це пошук рівноваги між природою і культурою. Більшість теорій протиставляють біологічне начало, інстинкти культурним нормам і досягненням. Як показує досвід, подібне протиставлення має негативну сторону, оскільки призводить до придушення і фрустрації базових потреб. Отже, однією з пріоритетних цілей культури виступає створення умов для адекватного задоволення потреб, що, в свою чергу, веде до повноцінного і гармонійного розвитку особистості. А. Х. Маслоу зауважує, що музиканти повинні створювати музику, художники – писати картини, поети – складати вірші, тобто залишатися в злагоді з собою.

На жаль, в реальному житті до самоактуалізації прагнуть далеко не всі. По-перше, це пов'язано з недостатнім усвідомленням необхідності особистісного зростання, небажанням розвиватися. Багато людей навіть не замислюються про існування свого потенціалу, не ставлять свідомої мети щодо його реалізації. Потреба в самоактуалізації може перебувати в конфлікті

з потребами нижчого рівня. Процес зростання вимагає відкритості новим ідеям, постійної готовності змінюватися, ризикувати, перебувати у творчому пошуку. У деяких людей страх перед невдачею настільки великий, що стає перешкодою для розвитку, зменшує їхні шанси на успіх. По-друге, діє зовнішній фактор, наприклад, прагнення до самоактуалізації може придушуватися авторитарною державою.

Для задоволення вищих потреб існують певні умови. До них належать: свобода самовираження, свобода слова, право на інформацію, справедливість, чесність, дисципліна. Ці умови повинні перебувати під захистом суспільства і держави. Вирішальна роль тут належить особистості. Вона повинна вміти захищати свій статус і досягнення.

Е. Мунье виділяє три основні виміри: покликання, втілення, об'єднання. Покликання виражає ставлення людини до вищих цінностей її унікально-універсального існування, втілення в праці відкриває можливості для здійснення екзистенціального само-буття і спів-буття, а об'єднання з іншими і світом окреслює обрій екзистенціального спів-буття.

Становлення особистості здійснюється в діалектичній єдності двох процесів: соціалізації й індивідуалізації. Безумовно, суспільство є невід'ємною умовою існування особистості. Воно створює необхідні блага для задоволення потреб, різні форми регуляції життєдіяльності, є гарантом прав і свобод, акумулює духовність як своєрідну пам'ять людства. Людина включається в соціальні зв'язки різних рівнів – від мікросередовища: сім'я, друзі, навчальний заклад чи трудовий колектив, – до макросередовища: соціальна група, народ, нація. Величезне значення має сім'я, тут вперше здійснюється включення індивіда в суспільне життя. Ще одним важливим фактором є праця. Дух товариства, що панує в процесі праці, є основою людської спільноти. Праця потребує творчої самовідданості, діалогічних взаємовідносин. Тут людина здійснює себе не тільки як істота, що мислить і діє, але і як особистість, яка має емоційне, почуттєве і волеваче начало. Розвиток суспільства відбувається завдяки знанням,

здібностям, таланту особистості. Діапазон взаємовідносин особистості і суспільства дуже широкий: від збігу їх інтересів до майже повного виключення, тут може бути і гармонія, і конформізм, і непримиренний конфлікт, і різні форми втечі від суспільства. З одного боку, особистість відчуває на собі вплив соціуму. Це спільний досвід, традиції, культура. З іншого боку, вона керується власними міркуваннями, робить вільний вибір.

Процес вибору в своєму розвитку має три стадії. По-перше, людина повинна усвідомити необхідність вибору, бути психологічно готовою. С. К'еркегор [83–84] констатує, що можливість свободи полягає не в тому, що людина може вибирати між добром і злом, а в тому, що вона може це робити. Існує два рівні вибору. Один з них – повсякденний – не вимагає напруженої роботи, швидше він носить стихійний, емоційний характер. Так, щодня людина вибирає колір і форму свого одягу, їжу на сніданок, обід або вечерю, спосіб дістатися на роботу, тобто вирішує масу побутових проблем. Другий рівень вибору пов'язаний з більш серйозними, світоглядними питаннями. Він несе в собі необхідність змін, переробок і поправок у внутрішньому та зовнішньому способі життя. Вибір не завжди буває правильним. Чим більше людина знає себе та навколишній світ, тим меншою є вірогідність помилки. Для цього й існує друга стадія – знайомство з потенційними варіантами вибору. Треба пам'ятати, що вибір обмежений хронологічно. Життя дає людині масу можливостей, якими вона розпоряджається на свій розсуд. Така свобода має і негативний момент. Довгий час під тим або іншим приводом людина може відмовлятися від вибору, проповідуючи фаталізм, за що може дорого заплатити, оскільки настане нарешті хвилинка, коли більше і мови не може бути про вибір, не тому, що останній зроблений, а тому, що упущений момент для нього. Саме тому існує третя стадія – безпосередній вибір, де людина вибирає насамперед свій стиль, систему цінностей.

Вибір завжди виступає вирішенням проблеми співвідношення бажаного та належного. Як відомо, в житті людини провідну роль відіграють потреби. Саме вони є рушійною силою

розвитку. Існує закон збільшення та піднесення таких потреб, оскільки людина завжди бажає отримувати більше як кількісно, так і якісно. На жаль, далеко не завжди бажане відповідає реальному стану справ. Дійсність постійно нагадує про відносність свободи. Можна сказати, що вибір певною мірою відображає бажання людини знайти компроміс, тобто найбільш оптимальний варіант вирішення проблеми в умовах антиномії свободи та необхідності. Виходячи з цього, вибір завжди існує у сфері потенційно можливих ситуацій.

Як правило, будь-яка ситуація передбачає наявність декількох варіантів свого вирішення. Тобто, є цілий ряд потенційно можливих актів вибору в умовах однієї і тієї ж ситуації. Людина, виходячи зі своїх потреб, ціннісних уявлень і переконань, робить вибір певної позиції. Отже, можна сказати, що один з потенційно можливих варіантів розв'язання ситуації стає, а може від самого початку і є, належним вибором.

У цих умовах стає актуальною проблема фатуму. Із самого початку життя, вже в момент зародження людина залежить від цілого ряду закономірних або випадкових речей. Сам факт появи людини виступає як незалежна дія. Причина цього, швидше за все, криється в об'єктивних законах розвитку природи та суспільства. Ніхто з батьків не має навіть можливості запитати у своєї майбутньої дитини, чи бажає вона з'явитися на світ. Ніхто не цікавиться, коли і де, в якому суспільному середовищі бажає народитися нова людина. Таким чином, вже з самого початку життя вона оточена двома великими таємницями: таємницею народження та таємницею статі. Більше того, у своєму подальшому житті вона постійно стикається з так званою «трагічною тріадою», суть якої складають біль, провинна і смерть. Констатуючи всі ці факти, людина розуміє, що її свобода є вкрай відносною, а рушійною силою життя виступає фатальна випадковість. Не варто забувати і про те, що довгі роздуми про смертну природу можуть знецінити життя, стати ще одним обмежувачем свободи, бо в цьому випадку у свідомості постійно буде присутнє питання: для чого живе людина, навіщо

робить якісь дії, якщо в кінцевому підсумку її все одно наздоганяє смерть?

Але, з іншого боку, людина уособлює активне начало, самостійно формує і пізнає своє «Я». Процес самовдосконалення носить постійний характер: людина змінюється з плином часу, не може обмежити себе одним актом вибору, після досягнення певної мети ставить перед собою іншу. Життя – це вічний пошук, нескінченне вибирання. Людина не в силах змінити навколишній світ, але може змінити саму себе, спробувати досягти досконалості на індивідуальному рівні. У цих умовах доля виступає як зумовлений в першу чергу внутрішнім розвитком людини вибір можливого, яке стає належним.

Х. Ортега-і-Гассет стверджує, що життя – «це насамперед наше можливе життя, те, чим ми здатні стати, і як вибір можливого – наше рішення, те, чим ми дійсно стаємо. Обставини і рішення – головні складові життя. Обставини, тобто можливості, нам задані та нав'язані. Ми називаємо їх світом. Життя не вибирає собі світу, жити – це опинитися у світі остаточному та нерозмінному, зараз і тут. Наш світ – це вирішена сторона життя. Але вирішена не механічно. Ми не пущені у світ, як куля з рушниці, за неухильною траєкторією. Неминучість, з якою зіштовхує нас цей світ – а світ завжди цей, зараз і тут, – полягає в зворотному. Замість єдиної траєкторії нам задається безліч, і ми відповідно приречені... вибирати себе. Немислима передумова. Жити – це вічно бути засудженим на свободу, вічно вирішувати, чим ти станеш у цьому світі. І вирішувати невтомно і без перепочинку. Навіть віддаючись безнадійно на волю випадку, ми приймаємо рішення – не вирішувати. Неправда, що в житті «вирішують обставини». Навпаки, обставини – це дилема завжди нова, яку треба вирішувати. І вирішує її наш власний склад [99, с. 311–312]». Таким чином, людина приречена вибрати постійно, демонструючи тим самим свою свободу.

У процесі засвоєння соціального досвіду виникають позитивні і негативні оцінки, емоційні переживання, почуття і відповідні мотиви до дії. Як наслідок, утворюється ціла система

певних ціннісних установок, яка є індивідуальним сприйняттям і відображенням існуючих в суспільстві матеріальних і духовних цінностей. Виходячи з індивідуальних переваг, вибираючи й асимілюючи цінності, які функціонують у суспільстві, людина створює і реалізує в процесі життєдіяльності власну ціннісну систему. Зауважимо, що для статусу людини характерним є домінування соціалізації, для статусу особистості – індивідуалізації.

Світ людини – це світ цінностей і культури. Історія людства є процесом розвитку, трансформації ціннісних систем, матеріальної і духовної культури, реалізації творчого ставлення людини до навколишнього світу. І. Кант трактує цінність як вищий принцип людської поведінки, орієнтир духу та духовності. В. Віндельбанд виділяє три послідовні ступені цінностей: етичну, естетичну і релігійну. До найбільш значущих цінностей він відносить: життя, благо, гідність, свободу, любов, добро та красу. Г. Ріккерт розділяє всю сукупність цінностей на дві основні форми. Перша – самоцінності. Це сім'я, народ, держава, право, наука і мистецтво. Друга – функціональні цінності, наприклад, матеріальні. Г. Ріккерт виділяє шість сфер, яким відповідають шість різновидів цінностей: логіка – істина, естетика – краса, містика – божественна святість, етика – моральність, еротика – щастя, релігія – особиста святість. С. Л. Франк розрізняє абсолютні, об'єктивні (наприклад, об'єкт релігійної віри, наукова істина, художня краса, національна гідність) і відносні, суб'єктивні (задоволення особистих потреб) цінності. Пріоритет перших чи других передбачає відповідність певної моралі. Мораль, що відповідає об'єктивним цінностям, не претендує на містичний зміст, не має самодостатнього, незаперечного значення, а є лише технічною нормою. Мораль же, яка відповідає суб'єктивним цінностям, навпаки, абсолютизується. Тут цінністю стає не ідеальна мета, а процес служіння їй.

М. Шеллер визначає цінності як особливі якості, характеристики блага. Будучи пов'язаними з біологічною, соціальною

і духовною сферами людини, вони концентруються навколо неї. Цінність завжди інтенціональна, тобто існує нерозривний внутрішній зв'язок між певною людиною, певною ситуацією і певною цінністю, яка тільки і функціонує в цій конкретній єдності. Німецький філософ поділяє цінності на позитивні і негативні, вищі і нижчі. Закономірність такого поділу він пояснює самою сутністю цінностей. Через перевагу або нехтування людина щоразу заново визначає місце цінності в ієрархії, тому не існує раз і назавжди даної ієрархії цінностей. Високе місце певної цінності в ієрархії обумовлюється п'ятьма показниками. Перший – тривалість, довговічність. Це «здатність-існування-крізь-час». Другий – ступінь екстенсивності і подільності. В першу чергу це стосується матеріальних цінностей. Вищі цінності не піддаються такому розподілу. Третій показник – обґрунтованість іншими цінностями, взаємозв'язок. Четвертий – «глибина задоволення». Більш висока цінність дає більш глибоке задоволення, «переживання виконання». Нарешті, п'ятий критерій – об'єктивність, фактичність і безумовність. Йдеться про відносність цінності, її співвідношення з абсолютними цінностями.

Виходячи із «сутнісних носіїв», існують такі групи цінностей:

1. Особистісні (цінності самої особистості, цінності чеснот) і предметні (матеріальні, духовні).

2. Власні і чужі цінності.

3. Цінності актів (любов, ненависть, воля, пізнання), функцій (зір, слух, нюх), реакцій (радість, співчуття, помста).

4. Цінності переконання, дії, успіху.

5. Цінності інтенції і стану.

6. Цінності підстав, форм і відносин. Цінностями є, по-перше, самі особистості, підстави, по-друге, форма їх зв'язків, по-третє, ставлення, яке дається їм у межах визначеної форми.

7. Індивідуальні і колективні цінності.

8. Самостійні і похідні цінності.

Виходячи з ціннісних модальностей, виділяють іще кілька груп цінностей:

1. Цінності предмета (приємне і неприємне), цінності функції (насолода і страждання) і цінності стану (задоволення і біль).

2. Цінності «вітального почуття». Це модуси відчуття життя (підйом і спад, сила і слабкість, здоров'я і хвороба, молодість і старість) та відповідні реакції, які проявляються як інстинкти і почуття (мужність і страх, радість і печаль, гнів, помста).

3. Духовні цінності: естетичні (прекрасне і потворне), «об'єктивного правопорядку» (справедливе і несправедливе) і «чистого пізнання істини» (наука, культура і їх похідні).

4. Абсолютні цінності, модальності святого і не святого: віра і невіра, поклоніння, благоговіння, блаженство і відчай.

Цінності визначають особистісний і суспільний тип, наприклад, святий, геній, герой, воїн, художник, правове, культурне товариство або спільнота любові.

Безумовно, цінності визначаються в процесі життєдіяльності, тобто вони проходять певну апробацію. В них відображається важливість когось чи чогось для людини. Є цінності, які визначаються наявними потребами й інтересами, є цінності, які надають існуванню смисл. До останніх належать фундаментальні цінності – максими, зміст яких безпосередньо не пов'язаний з конкретним історичним періодом розвитку суспільства або конкретною етнічною традицією, які є абсолютним стандартом для людей всіх епох і культур. Це світоглядні зразки, моральні і правові норми, що відображають історичний досвід людства, пов'язаний з ідеалами гуманізму, любові, добра, істини, краси, справедливості, честі, совісті, свободи, миру, патріотизму.

Е. Шпрангер, акцентуючи шість цінностей, відповідно, виводить шість типів людського існування, кожний з яких характеризується певним сприйняттям реальності, мотивацією, організацією емоційної сфери.

1. Теоретична людина. Вища форма діяльності – пізнання. Акцентування загальної системи і логіки. У найбільш чистому вигляді втілюється в професійних учених.

2. Економічна людина. Основний мотив життя – корисність.

3. Естетична людина. Воля до форми. Сприймає реальність за допомогою інтуїції й емоції. Найголовнішим є краса душі і світ фантазії.

4. Соціальна людина. Відчуття себе в іншому, самозречення. Повністю звернена до чужого життя. Вищий прояв соціальної направленості – альтруїзм, любов, що визначає все індивідуальне життя.

5. Політична людина. Самоствердження через посідання влади. Прагнення переважати над іншими. Найбільші завойовники у світовій історії.

6. Релігійна людина. Абсолютна спрямованість духовної структури на виявлення вищого, переживання релігійних цінностей.

Безумовно, в чистому вигляді ці типи дуже рідко трапляються в реальності. Кожна людина лише певною мірою пов'язана з ідеальним типом і наближається до нього. Але є певні домінування.

1.2. Свобода як фундаментальна цінність

Свобода – базова антропологічна характеристика. Вона усвідомлюється як фундаментальна цінність, яка диктує необхідність формування власної світоглядної та ціннісної позиції, зумовлює можливість волевиявлення та вибору. Це не тільки цінність, а й необхідна умова для реалізації всієї аксіологічної сфери. Це здатність людини бути собою, бути відкритою до змін, самостійно визначати та реалізовувати життєву позицію, цілі та завдання, нести відповідальність за результати своєї життєдіяльності, тобто творити власне життя.

В історії філософії існує безліч ракурсів бачення свободи. Так, вона постає як домінанта, яка визначає головні цінності, саме життя як найбільшу цінність (М. О. Бердяєв, А. Камю, Ж.-П. Сартр, М. Гайдеггер, А. Швейцер); як найбільше благо, базова умова ефективного розвитку людини та суспільства

(Дж. Локк, П. А. Гольбах, Ж.-Ж. Руссо); свідчить в єдності з любов'ю та творчістю про причетність людини до божественного буття (В. С. Соловійов, М. О. Бердяєв, Б. П. Вишеславцев); обумовлюється необхідністю приймати рішення та нести за них відповідальність (І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, М. Гартман, Т. Адорно, М. Бланшо, Ж. Дерріда, Ж.-П. Сартр); завдяки свободі людина переживає і долає відчуження, самотність і страх (С. К'еркегор, Ф. Ніцше, М. Гайдеггер).

Згідно з визначенням «Нової філософської енциклопедії», свобода – одна з основоположних для європейської культури ідей, що відображає таке ставлення суб'єкта до своїх актів, за якого він є їх визначальною причиною – вони, отже, безпосередньо не обумовлені природними, соціальними, родовими, індивідуальними чи комунікативними факторами. Людина не обмежена в можливостях створення й утвердження себе як особистості – суб'єкта соціокультурного життя, носія ціннісної системи.

Розрізняють негативну і позитивну свободу. Негативна – свобода «від», відсутність втручання з боку інших суб'єктів, позитивна – свобода «для», спроможність самостійно приймати рішення. Перша – корелюється з незалежністю, передбачає наявність приватної зони, автономності. Це право на захист від будь-якого втручання, що обумовлюється наявністю основних прав і свобод. Друга – корелюється із самореалізацією, фіксує статус зрілої особистості, вільної від фобій і комплексів і націленої на активне суспільне та політичне життя, реалізацію своїх громадянських прав. І. Берлін розмежовує їх таким чином: негативна – «Я нікому не раб», позитивна – «Я сам собі господар».

Сучасні концепції свободи представляють нового суб'єкта, якому властиві здатність до духовного розвитку, бажання цілісності й гармонійності життя. На перший план виходить етичний зріз розуміння життєдіяльності, самореалізація як самовдосконалення, що передбачає відповідальність у прийнятті рішень.

Безумовно, свобода обмежується низкою фізіологічних і соціальних чинників. Вона завжди співвідноситься

з необхідністю. Перш за все, людина не вільна від біологічних потреб, більшість із яких сьогодні вона задовольняє завдяки суспільству, науково-технічному прогресу, посилюючи тим самим свою несвободу. Перебуваючи в суспільстві, вона існує у сфері зовнішньої (співвіднесення та коригування власних потреб, бажань із потребами і бажаннями інших суб'єктів) і внутрішньої (обумовленість світогляду засвоєними нормами) несвободи. З одного боку, суспільство сприяє розвитку свободи, з іншого – її ж і обмежує. У сучасному розумінні свобода представляється як толерантність, яка передбачає самореалізацію з урахуванням іншої людини. Це не тільки можливість існування безлічі варіантів вибору, а й відносне прийняття кожного з них, що сприяє розвитку та звільненню від упереджень окремо взятої людини та всього суспільства.

Свобода невід'ємна від відповідальності. Людина повинна бути організованою, критичною до себе, передбачати наслідки своїх дій і відповідати за них. Є зовнішня відповідальність перед суспільством і державою – моральна і правова, наявність певних санкцій, і внутрішня відповідальність перед собою – почуття провини, муки совісті. З. Фройд визначає совість як показник «ідеального Я», який покликаний контролювати «реальне Я» і сферу несвідомих устремлень. Це арбітр внутрішнього конфлікту між свідомим і несвідомим, високим і низьким поривом, еталон відповідності будь-якої дії нормам моралі та загальнолюдським цінностям. Цікава деталь. Ю. М. Давидов зазначає, що будь-який злочин потребує певного виправдання – подання як жорстокої необхідності або реалізації вищого права. Це свідчення на користь невідчужуваності моральної рефлексії. Злочинець аж ніяк не перебуває «поза» або «по той бік» моралі. Він шукає або створює мораль – мораль злочинного світу. Вона має свої постулати, уявлення про добро і зло, які зовсім не позбавлені метафізичної підстави. Головне – представити весь світ таким чином, що на його тлі злочин вже не виглядає злочинним, а злочинець – злочинцем. Порок платить своєрідну данину чесноті, здійснюючи операцію переоцінки цінностей. К. Ясперс

наголошує на ще одному імперативі: «За вчинки, які я здійснюю як окрема особистість, я несу моральну відповідальність, причому ця форма відповідальності поширюється на всі мої дії – політичні, військові тощо. Вищою інстанцією, яка інкримінує мені ці дії в моральному плані, є совість і люди, що перебувають зі мною в комунікації (мої друзі, близькі, всі, хто цікавиться моєю душею). І нарешті, метафізична вина, яка робить кожного відповідальним за все безправ'я у світі, особливо за злочини, вчинені в його час і з його відома. Якщо я не зробив все, що міг, щоб знищити ці злочини, значить, я їх співучасник. Навіть те, що я живу в той час, коли це відбувається, є вже моєю провиною [44, с. 149]». Тобто, мова йде не тільки про приватну провину і відповідальність конкретної людини, але і про прийняття на себе провини і відповідальності за все людство.

Й. Г. Фіхте констатує, що свобода добра та правди не є свободою свавілля. Однак вищий ступінь зберігає та містить в собі нижчий, отже, свавілля – це необхідний момент свободи. Людина протистоїть всьому суцьому в абсолютній свободі: вона не пов'язана із законами природи, оскільки є вільною у виборі цілей і засобів; вона не пов'язана із законами суспільства, оскільки може прийняти або відкинути той чи інший моральний імператив; вона не пов'язана із божественними законами, оскільки може відкинути самого Бога. Б. П. Вишеславцев виділяє три стадії входження до світу свавілля. Перша – це злочин, «порушення закону з чистого духу непокори, з духу протиріччя». Друга – скасування будь-якого закону, революція, впевненість у тому, що людина є вищою інстанцією. Третя стадія – диктатура, тиранія, «самочинне будувannya своєї злочинної волі в закон для інших», «Великий Інквізитор». Для М. О. Бердяєва свобода означає можливість вибору між шляхом добра і шляхом зла. Бог не створює примусово добру чи злу людину. Добро і зло – акт волі. Кожен самостійно вирішує, реалізовує або не реалізовує свою ідею, особистість.

Як слушно зазначає Ф. М. Достоевський, людина «завжди і всюди, ким би вона не була, любила діяти так, як хотіла, а зовсім

не так, як веліли їй розум і вигода; хотіти ж можна і проти власної вигоди, а іноді і *позитивно належно* (це вже моя ідея). Своє власне, вільне хотіння, свій власний, хоча б найбільш дикий каприз, своя фантазія, роздратована іноді хоч би навіть до божевілля, – ось це-то все і є та сама, пропущена, найвигідніша вигода, яка ні під яку класифікацію не підходить і від якої всі системи та теорії постійно розлітаються під три чорти. І з чого це взяли всі ці мудреці, що людині треба якогось нормального, якогось доброчесного бажання? З чого це неодмінно уявили вони, що людині треба неодмінно розсудливо вигідного хотіння? Людині треба – одного тільки *самостійного* хотіння, чого б ця самостійність не вартувала і до чого б не призвела [52, с. 556]». Людина готова йти до свободи через страждання, навіть злочин, платити будь-яку ціну за можливість бути вільною, самостійно вибирати свій життєвий шлях: «Стою я... за свій каприз і за те, щоб він був мені гарантований, коли знадобиться [52, с. 563]».

Дуалістичність – характерна риса творчості російського письменника. Протилежні тенденції – боголюдство і богоборство, любов і свавілля, краса і потворність – не стільки протиставляються, скільки обумовлюють одна одну. Людська натура сприймається настільки широкою, що може як сублимувати, так і деградувати. Людина поміщається в систему експерименту, де визначаються межі можливого. Проблеми свободи і спокуси, добра і зла – центральні. Три головних ідеологи бунтівної особистості – Родіон Раскольников, Микола Ставрогін та Іван Карамазов – свідомо слідуєть за злом. На тлі несправедливості божественного і соціального порядку вони знаходять переконливе алібі. Зло, яке усвідомлює себе, має особливу волю до руйнування. Нігілізм, екстремізм, право на злочин, право на кров – основа нового порядку. По-перше, наявна яскраво виражена богоборча спрямованість, принципове протиставлення Богу Людини; по-друге, внаслідок втрати віри у Вищу Справедливість і Любов втрачається смисловий стрижень життя; по-третє, абсолютизується свобода, що виливається у злочин; по-четверте, руйнується і власне «Я», і навколишній світ,

знищується здатність любити, утверджується мізантропія й агресія. Тут діє логіка: якщо свобода абсолютна, то людина повинна вбивати, оскільки вбивство є вищою формою прояву абсолютної свободи; якщо дійсно все дозволено, то Бога немає; якщо дійсно Бог є, то дозволено не все.

Наголосимо: свобода – це, перш за все, можливість вибору. Людина спочатку вільна від Бога і Диявола, добра і зла, вона актуалізує їх своїм вибором. Без свободи фактично не існує ні Бога, ні Диявола, ні добра, ні зла як ціннісних імперативів. Саме у свободі корениться можливість і добра, і зла. Формула «Все дозволено» – останній аргумент, перевірка істинності позиції. З одного боку, Родіон Раскольников, Микола Ставрогін та Іван Карамазов стверджують ідею людини, її свободу, право на прийняття будь-якого рішення. З іншого боку, Ф. М. Достоєвський показує, що злочин, вбивство, будучи закономірним явищем у межах волюнтаристичної концепції, її ж (людину) і знецінює, оскільки кожне життя має абсолютне значення.

Безумовно, людина жадає свободи, але коли мова заходить про наслідок і відповідальність, знімає з себе цей тягар, апелюючи до випадковості чи фатальності. Це страх перед самотністю вільного, отже, надзвичайно ризикованого, самовизначення. На думку Р. Сафранські, сучасній людині потрібна така політика, яка дозволить кожному знайти свою власну істину. Необхідно жити одночасно у двох світах, зважати на два «регіони істини». Один регіон – культурний – пов'язаний з формуванням власного «Я» та тлумаченням навколишнього світу, тобто з індивідуальним, екзистенціальним актом осмислення. Він може бути уявним, фантастичним, йому не потрібно бути суспільно корисним і навіть придатним для життя. Інший регіон – політичний – вміщує досвід іншого, повагу до його волі. Він є об'єктивним, прагматичним, суспільно корисним і необхідним для життя.

Сучасний лібералізм проголошує права і свободи людини найвищою цінністю, розглядає їх як основу суспільного, економічного та політичного порядку. Орієнтиром виступають: свобода слова, віросповідання, недоторканність приватної

власності, свобода торгівлі та підприємництва, свобода вибору представників, тобто свобода від утисків з боку держави, традиції, релігії; реформи, які мають на меті свободу людини та суспільства; ідея громадянського суспільства та правової держави. Громадянське суспільство – високорозвинене, демократичне об'єднання людей, для якого характерні високі моральні та громадянські якості його членів. Громадянське суспільство невіддільне від правової держави, яка виражає його інтереси і відмовляється від тотального контролю, необґрунтованого втручання в приватне життя. Основними ознаками правової держави є: верховенство права (пріоритет прав людини, демократичності, розумності, справедливості, гуманності), верховенство закону (Конституція – основний закон, який має вищу юридичну силу; закони регулюють найбільш важливі суспільні відносини, мають найбільшу юридичну чинність у системі права), принцип поділу влади (система стримувань і противаг, поділ державно-владних повноважень і компетенції між трьома гілками влади: законодавчою, виконавчою та судовою), широкі права і свободи людини (визнання їх найвищою цінністю, реальність, а не декларативність, судовий захист), рівність перед законом (незалежно від соціального чи майнового стану), взаємна відповідальність громадянина та держави (громадянин відповідає за скоєні правопорушення, держава, державні органи та посадові особи – за порушення прав і свобод), політичний та ідеологічний плюралізм (відсутність переслідування опонентів). Таким чином, правовою вважається демократична (участь народу в здійсненні державної влади) і соціальна (забезпечення гідного існування людини) держава.

Загальна декларація прав людини [26], прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, проголошує: кожна людина народжується вільною, рівною у гідності та правах, вона має всі права та свободи, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового або іншого

стану. Кожна людина має право на життя, особисту недоторканність і свободу. Ніхто не повинен бути в рабстві, зазнавати тортур. Ніхто не може зазнавати втручання в особисте чи сімейне життя, посягання на честь, репутацію, тайну кореспонденції, недоторканність житла і майна. Кожна людина має право на свободу та вільне виявлення переконань, соціальне забезпечення, здійснення необхідних для підтримання гідності і вільного розвитку особи прав в економічній, соціальній і культурній галузях. Єдиною умовою є дотримання прав і свобод інших людей, забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Відповідно, Конституція України [75] також проголошує і гарантує: особисту недоторканність, недоторканність житла, приватність особистого і сімейного життя, свободу слова, світогляду, віросповідання, пересування, об'єднання у політичні партії і громадські організації, право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, володіти, користуватися і розпоряджатися власністю, право на підприємницьку діяльність, працю, відпочинок, соціальний захист, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, безпечне довкілля, освіту, захист інтелектуальної власності. Обов'язками громадянина України є: захист Вітчизни, її незалежності і територіальної цілісності, шанування державних символів, бережне ставлення до природи й культурної спадщини, сплата податків, неухильне дотримання Конституції та законів України, прав і свобод інших людей.

1.3. Сенс життя як особистісний феномен

Проблема доцільності, сенсу життя актуальна для кожної людини. Її порушення та розв'язання свідчать про певний рівень розвитку, зрілість особистості. На думку В. Франкла [138],

прагнення до пошуку сенсу життя, самореалізації виступає як «вроджена мотиваційна тенденція», яка є «основним двигуном поведінки та розвитку особистості». Вчений зауважує: «Навіть самогобець вірить в сенс – якщо не життя, то смерті». Ця проблема вирішується виключно у сфері етичного. Любов, добро, справедливість, істина – це вибір належного, одночасно і мета, і шлях до цієї мети. За їх допомогою людина осягає зв'язок всього сущого, відчуває свою причетність до абсолютних, загальнолюдських цінностей, реалізує тим самим власне людське – гуманістичне – начало.

Існують два шляхи набуття сенсу життя. Перший – зовнішній. Сенс може бути нав'язаний певною соціальною групою, суспільством або державою. Цей шлях часто містить фіктивні цінності і сенс. Другий – внутрішній, де сенс формується у процесі творчої діяльності, що обов'язково передбачає самостійність і ексклюзивність. Сенс життя – поняття конкретно-особистісне, воно вимагає індивідуального осмислення та наповнення.

Протягом життя людина ставить перед собою безліч цілей і завдань, різних за своєю значимістю, ситуативних і довготривалих, приватних і загальних. Сенс життя – не просто сукупність цілей і завдань, їх субординація та координація. Процес його пошуку супроводжує формування, утвердження особистості, становлення ієрархії потреб і цінностей. У свою чергу, особистість реалізує себе, власні потреби і цінності у взаєминах із суспільством і природою.

Комунікація присутня в усіх сферах життєдіяльності. Саме суспільство, породжуючи певні культурні традиції, науку, мистецтво, технічний прогрес, представляє необхідне середовище для розвитку особистості. Чим вище рівень спільності, тим змістовнішим, більш насиченим стає процес спілкування. З іншого боку, він може супроводжуватися зіткненням інтересів, ціннісними конфліктами, проте це лише сприяє особистісному зростанню, вдосконаленню та взаємозбагаченню сторін. Для такого рівня спілкування характерні відносини «Я» – «Ти», які дозволяють кожному виявити себе як особистість. Це відносини рівноправних і унікальних суб'єктів. Система відносин за принципом

«Я» – «Він», «Вона», навпаки, веде до порушення міжособистісних зв'язків і взаємного відчуження. У спілкуванні альтруїзм присутній як граничний і абсолютний ступінь духовної спільності, взаємної довіри, відкритості партнерів одне одному. Безумовно, спілкуючись, людина не завжди керується повагою та любов'ю. Однак, будь-яке спілкування орієнтується на ідеал.

Як наголошує М. Бубер [22], «там, де між людьми встановилася відкритість, нехай навіть не в словах, пролунало священне слово діалогу». Діалог передбачає довіру та порозуміння. Його ефективність залежить не від величин часу, простору або кількості учасників, а від ступеня проникнення сторін. Можна сказати, що така позиція є прикладом «участі» людини в бутті, коли власне «Я» сприймається через усвідомлення навколишнього світу. Тут можна провести паралель зі «спів-буттям» М. М. Бахтіна, коли умовою існування однієї людини є наявність іншої. Народжується новий вимір, нова реальність – «Між», де безпосередньо зустрічаються «Я» і «Ти». Саме діалогічні відносини формують особистість і суспільство, головним змістом життя яких виступає гуманізм.

У сприйнятті людини природа постає як природне середовище проживання. Взаємодія та боротьба з природною стихією має і позитивні, і негативні моменти. З одного боку, людина намагається жити в гармонії з природою, з іншого – існує розрив, у результаті якого людина виходить з природи, перестає відчувати себе її невід'ємною частиною. У процесі життєдіяльності людство виробляє два види відносин з природою: споживацьке і ціннісне. У першому випадку людина сприймає природу як об'єкт для задоволення власних потреб. У другому ж випадку природа виступає як рівноправний партнер. Тут знімається трагічне протистояння. Очевидно, що в разі споживацького ставлення до природи людина залишається у стані конфлікту, дисгармонії і з навколишнім світом, і з самою собою. Пізнання природи має здійснюватися не тільки з метою раціонального використання її ресурсів, але й в ім'я самовдосконалення та гармонії.

Сучасна людина втрачає діалектичне розуміння загальної єдності. Отже, вона втрачає саму себе, бо людяність виявляється через любовні взаємини з навколишнім світом. Здатність до самотрансценденції, вміння подивитися на себе зі сторони та побачити цінність іншого виступає необхідною умовою розвитку.

Філософія XX століття має дві точки зору стосовно природи сенсу життя.

Першу представляють французькі екзистенціалісти Ж.-П. Сартр і А. Камю, на думку яких, людина зі «смертю» Бога втрачає звичну для себе систему цінностей, а значить, і сенс життя. Вона залишається наодинці зі свавільним і жорстоким світом природи і, виходячи з завдання виживання, повинна створити нового Бога. Для атеїстичного крила західноєвропейського екзистенціалізму християнський Бог поступається місцем Людині, яка може знайти в собі або створити для себе сенс життя. Виходячи з цього, сенс постає як людська вигадка. Орієнтуючись виключно на власні потреби або пристрасті, кожна людина виводить особливий, ексклюзивний сенс життя. Зазначимо, що позитивний момент цієї позиції полягає в бажанні людини виступати як активна сила і, отже, у визнанні свободи вибору. З точки зору західноєвропейської екзистенціальної філософії, завданням людини є вибір самої себе, системи власних цінностей. Екзистенціалістів більше цікавить аксіологічний аспект проблем вибору та сенсу життя. Для представників цього напрямку онтологічна проблема знімається тим фактором, що людина вже існує. Це існування дає їй право поставити та позитивно вирішити питання і про власний сенс життя, і про сенс всього буття.

Іншу точку зору пропонує В. Франкл, вважаючи, що сенс виявляється, а не вигадується. Австрійський психолог стверджує, що сенс людині неможливо дати, його неможливо створити, але його можна і треба знайти. Керування цим процесом бере на себе совість, що трактується як інтуїтивна здатність відшукування сенсу життя. Для В. Франкла сенс існує об'єктивно,

незалежно від волі та бажання людини, точніше кажучи, він спочатку об'єктивний, але знайшовши та реалізувавши певний сенс, людина робить його суб'єктивним. На відміну від французьких екзистенціалістів, В. Франкл зберігає віру людини ввищу силу, моральний імператив – Справедливість. Вчений не ставить питання про суть понад-сенсу, сенсу буття, оскільки процес пізнання носить постійний, але обмежений характер. Єдине, що може зробити людина в цих умовах, – це повірити в наявність понад-сенсу та зайнятися пошуком сенсу власного життя, який знаменує усвідомлення того, що можна зробити стосовно певної ситуації. Необхідно підкреслити, що головним моментом первинного етапу пошуку сенсу життя є вміння бачити весь спектр потенційних сенсів конкретної ситуації. Перш за все людина вибирає мету певного етапу свого розвитку, після чого необхідні для втілення цієї мети засоби, тим самим символізуючи пріоритет активного начала. Людина характеризується не словом, а ділом, яке підтверджує кожен з її обіцянок. Знаючи про смертну природу, про відносність свободи, вона повинна насолоджуватися життям, знайти сенс у кожній дії, у будь-якій ситуації. В. Франкл констатує, що сенс – це всякий раз конкретний сенс конкретної ситуації. Це завжди «вимога моменту», яка, однак, завжди адресована конкретній людині. Як неповторна кожна окрема ситуація, так само неповторна і кожна окрема людина. Кожен день пропонує новий сенс, і на кожен людину чекає свій особливий сенс.

Ці дві точки зору мають як загальні, так і відмінні риси. Істотні розбіжності між екзистенціальною філософією й екзистенціальною психологією викликають обговорення онтологічного аспекту проблеми сенсу життя (суб'єктивний або об'єктивний його характер), а також спосіб набуття сенсу (створення, «придумування» у Ж.-П. Сартра й А. Камю та «виявлення» у В. Франкла). Однак В. Франкл, як і французькі філософи, в кінцевому підсумку визнає суб'єктивний характер сенсу життя. Для нього сенс лише спочатку об'єктивний. Так само як і французькі філософи, він констатує ексклюзивність сенсу, його

взаємозв'язок із ціннісною системою людини. Але тут існує ще одна істотна відмінність. Західноєвропейська екзистенціальна філософія пронизана ідеєю індивідуалізації, вона виводить типаж активної людини, сенсом життя якої є боротьба за свободу з природою, суспільством і долею. Екзистенціальна психологія, навпаки, визнає пріоритет суспільного над особистісним. Обов'язковими умовами свободи як сенсу життя є усвідомлення її відносності та відповідальності людини за кожне своє слово та діло. Існують дві базові цінності особистості – свобода та любов. Саме любов перебуває в основі діалогічних суспільних відносин.

Проблема сенсу життя тісно пов'язана з проблемою смертної природи. Настає час, коли людина усвідомлює тимчасовий характер власного життя. Втопившись від пошуків, внутрішніх чвар, не знаходячи універсальної відповіді на питання про сенс життя, вона констатує факт його відсутності в цілому. Проте, наголошуємо, смертна природа не позбавляє життя сенсу, а навпаки, наповнює його сенсом. Перед лицем смерті людина зобов'язана максимально використати відведений їй час життя, не має права втрачати жодної з можливостей, сума яких у результаті наповнює життя сенсом.

Можна виділити три блоки причин втрати сенсу життя. Перше, людина не обмежена тільки біологічними потребами. Однак часто вона не може точно визначити сферу своїх інтересів. До цього варто додати, що далеко не завжди бажане відповідає можливому, оскільки велику роль відіграють обставини та випадок. По-друге, сучасне життя сприяє втраті провідної ролі традиції, надає людині свободу дії, яка містить в собі поряд з позитивними і негативні моменти. В першу чергу, людина стає відірваною від світу, який породив її, від світу природи. Вся історія становлення та розвитку людського роду являє собою нескінченний процес грубого та безжального вторгнення у світ природи. Людина поступово знищує ту основу, на якій тримається її існування. Екологічні кризи є невід'ємною рисою XX і XXI століття, а завдання виживання – однією з нагальних

проблем людства. Не варто забувати і про те, що відчуження спостерігається і всередині людського суспільства. Цей процес зародився на економічній основі і мав соціально-економічний, а потім і політичний характер. В історичній науці він отримує назву класової, або соціальної, боротьби. Згодом перше місце серед причин такого роду відчуження займає психологічна, на що звертає увагу екзистенціальна філософія, визначаючи внутрішній стан людини як порожнечу, тривогу, відчай, страждання, спричинені постійною незадоволеністю своїм життям. Це є ще однією передумовою втрати сенсу життя.

Л. М. Толстой [132] пропонує чотири варіанти вирішення цієї проблеми. Перший – незнання. Він розрахований на людину, для якої не існує серйозних світоглядних питань, яка не вірить у себе та свої сили. Вона проживає життя, так і не зазнавши жаги пізнання. Другий – епікурейство. Людина приймає тезу про безглуздість життя, виходячи з цього, вона прагне не упустити будь-яку можливість задоволення, виправдовуючи таким чином смерть. Вона перетворює життя на свято, головним змістом якого є отримання насолоди. Третій варіант – вихід сили й енергії – самогубство. Четвертий – вихід слабкості. Людина, знаючи про безглуздість життя, продовжує жити з надією на вихід з кризи. Цей варіант не передбачає активних дій, точніше було б його назвати шляхом очікування. Надія позбавляє від фатальної помилки, вчиненої під впливом емоцій, дає шанс, орієнтує людину на можливість в майбутньому змін на краще.

Сенс є в будь-якій ситуації. Страждання, хвороба, смерть також мають сенс. Якщо людина в силах формувати свій шлях, вона повинна використати цю можливість і стати творцем своєї долі. Але якщо такої можливості не існує, то людина зобов'язана гідно прийняти випробування. Ніхто не знає, що йому готує завтрашній день, але поки він щось робить, він не програв. Якщо страждання неможливо уникнути, то необхідно знайти в ньому сенс, поки людина здатна до страждання, вона залишається «живою духовно».

У роботі «Чайка Джонатан Лівінгстон» Р. Бах пише: **«Світ – це твій учнівський зошит, на сторінках якого ти вирішуєш**

свої завдання [4, с. 170]». У кожного – своя доля, своє призначення: **«Ось тест, щоб дізнатися, чи закінчена твоя місія на Землі: ЯКЩО ТИ ЖИВИЙ – ТО НІ [4, с. 198]»**. Небеса, про які мріє Джонатан Лівінгстон, – це не місце і не час, а пошук досконалості. Американський письменник стверджує, що свій наступний світ людина вибирає за допомогою знання, здобутого в сьогоднішній день. Якщо людина вважає за краще неосвіченість, то вона не еволюціонує. Її подальше життя не відрізнятиметься від попереднього. Необхідно працювати над собою: **«Тобі ніколи не дається бажання без того, щоб не давалися сили здійснити його»**.

Можливо, однак, для цього тобі доведеться потрудитися [4, с. 165]».

Найважливішим завданням є спрямованість у зовнішній світ. В. Франкл справедливо зауважує, що бути людиною – це значить завжди бути спрямованим на щось або когось, віддаватися справі, людині чи Богу. В будь-якому випадку ім'я цієї спрямованості – любов. Любов до справи, людини, Бога. Носії цього почуття, об'єкти і суб'єкти, на які воно спрямоване, можуть бути численні і різноманітні, але суть завжди одна.

Е. Фромм [142] виділяє два модуси існування, орієнтації людини в світі: володіння і буття. Володіння передбачає споживацьке ставлення. У цьому випадку людина сприймає навколишній світ як приватну власність. Інша людина, суспільство, природа, все суще виступають потенційним об'єктом володіння. Діє формула: «я є те, чим я володію і що я споживаю». Сучасне споживання має суперечливий характер. З одного боку, воно позбавляє людину свободи, любові, з іншого – послаблює відчуття занепокоєння. Сьогодні людина орієнтована на комфорт і власність. Придбання та володіння приватною власністю стає змістовною стороною її життя. Причому об'єктом володіння часто виступають не матеріальні предмети, а сама людина. Буття, навпаки, означає любов до життя, причетність до світу. Його передумови – критичний розум, незалежність суджень, свобода вибору на користь прогресивної дії. Основною рисою модусу

буття є активність, що розуміється як прояв внутрішніх сил людини, продуктивне використання свого потенціалу. Бути активним означає реалізовувати свої здібності, можливості, таланти, відчувати глибокий інтерес, рости, оновлюватися, вириватися за межі ізольованого «Я». Людина, орієнтована на буття, долає свій егоцентризм, вона відкрита для любові.

Основними компонентами любові виступають: самовіддача, турбота, розуміння, відповідальність, повага. Любити – це значить віддавати, служити, не вимагаючи нічого натомість. Ділячись своїми думками, почуттями, знаннями, цінностями, своїм життям, людина тим самим збагачує іншу людину. Здатність до самовіддачі свідчить про духовний потенціал, підкреслює жертвний характер. Любові завжди притаманна турбота, бажання захистити того, кого люблять. Це «діяльна заклопотаність», зацікавленість у житті і благополуччі, тих, кого ми любимо. Турботу доповнює відповідальність, яка постає не як обов'язок, а як добровільний акт. Той, хто любить, завжди відповідальний за об'єкт любові. Любити також означає розуміти і поважати людину, бачити в ній особистість. Повага обов'язково передбачає збереження індивідуальності і значущості того, кого ми любимо, виключає його використання і пригноблення.

В. С. Соловйов визначає любов у власному розумінні як «винятковий індивідуалізований і екзальтований статевий потяг», акцентуючи тим самим статево любов, її індивідуальний, вибірковий характер. Це визначення стає знаковим для всіх представників російської релігійної філософії. Вони принципово протиставляють індивідуальне і родове начало, розмежовують любов і розмноження, постулюють необхідність сублимації цінностей, сублимації любові. Вони представляють чотириступінчасту концепцію любові. Перший ступінь – культивування любові до власної персони. В. С. Соловйов пише: «... всякий людський суб'єкт як самостійний центр живих сил, як потенція (можливість) нескінченної досконалості, як істота, що може у свідомості і в житті своєму вмістити абсолютну істину, – кожна

людина в цій якості має безвідносне значення і гідність, є чимось безумовно незамінним... [127, с. 138]». Людина повинна любити себе, розуміти свою цінність. Не знаючи любові до себе, вона не в змозі любити іншу людину. Філософ справедливо констатує: «Невизнання за собою цього безумовного значення рівносильне зреченню людської гідності; це є основною оманюю і початком всякої зневіри: він такий малодушний, що навіть у самого себе вірити не в силах, – як може він повірити в що-небудь інше? [127, с. 138–139]». Другий ступінь – статева любов. Це любов переважно, не тільки тип, а й ідеал любові. Це основа істинного життя, коли відбувається з'єднання двох окремих створінь – чоловіка і жінки – в одну абсолютну особистість. На третьому ступені людина усвідомлює свою причетність до людського роду: «Дійсно врятуватися, тобто відродити і увічнити своє індивідуальне життя в істинній любові, одинична людина може тільки спільно або разом з усіма [127, с. 172]». Нарешті, четвертий ступінь – сизигія – з'єднання з усім сущим. Тут реалізується кінцева мета любові в християнській філософії – порятунок і воскресіння.

Любов – феномен особистісний, на відміну від сім'ї – феномена соціального. Сім'я – осередок благоустрою – виникає з необхідності, а не зі свободи. В процесі еволюції рід усвідомлює, що це найбільш вдала форма пристосування до умов існування і господарювання. Любов же – явище несоціальне. Вона пов'язана виключно з особистістю. Це взаємодія особистості однієї людини з особистістю іншої людини. Рід і особистість завжди мають різну спрямованість. Перший націлений на виживання, друга – на індивідуальне безсмертя, порятунок через любов.

Однією з найбільш популярних класифікацій любові є класифікація Е. Фромма [143]. Німецько-американський вчений виводить п'ять різновидів: братерська, материнська, еротична, любов до себе і до Бога. Братерська любов – це «найбільш фундаментальний тип любові», основа інших різновидів. Фактично це любов до всіх людей, усвідомлення єдності людського роду, зв'язок від центру до центру, любов рівних. Материнська

любов – «любов до безпорадного», «безумовне ствердження життя дитини». Цей різновид передбачає нерівність сторін. Одна сторона – дитина – потребує допомоги, інша – мати – її надає. Е. Фромм виділяє дві функції материнської любові. По-перше, мати піклується та несе відповідальність за життя та розвиток дитини. По-друге, її життєві, ціннісні установки здійснюють прямий вплив на дитину. Мати прищеплює дитині любов до життя, здатність бути щасливою. Ця здатність не є вродженою. Гармонійне поєднання материнської та батьківської любові утворює необхідний базис для повноцінного розвитку особистості. Еротична любов характеризується в першу чергу своєю винятковістю, вибраністю, конкретністю. Це «пристрасне бажання повного злиття, з'єднання з однією людиною». Вона включає в себе характерні ознаки інших видів. Як і братерська любов, вона передбачає рівноцінність партнерів, як і материнська любов, вона жертвна та безумовна. Еротична любов відмінна від закоханості та статевого потягу. Це служіння, посвята себе іншій людині. Вона проникнута ніжністю, турботою та відповідальністю за коханого. Важливий момент: необхідною умовою еротичної любові є любов до всього людства, до всього живого. Любов до себе – це ствердження власного «Я», свого життя, щастя, свободи. Це розуміння себе, повага власної унікальності, цілісності та гармонійності. Любов до себе, на відміну від егоїзму, егоцентризму, не виключає, а, навпаки, передбачає любов до іншої людини. Е. Фромм принципово розмежовує егоїзм і любов до себе. Егоїстична людина ставиться до навколишнього світу як споживач, звертаючи увагу лише на те, що може забезпечити вигоду. Така людина прагне отримувати, не віддаючи нічого натомість, зосереджена виключно на власній персоні. Любов до Бога – це любов до істини і справедливості. Вона також виникає з потреби людини подолати свою відчуженість і досягти єднання. Для Е. Фромма любов до Бога невіддільна від любові до іншої людини.

Аналізуючи різноманітні види і форми, О. А. Івін [65] виділяє дев'ять кіл любові. Перше коло включає любов до себе

й еротичну, статеву любов. Це парадигма будь-якої любові. Любов до себе – «початкова школа любові», без оволодіння елементарною грамотністю в якій залишаються недоступними «високі університети любові». Вона природна та закономірна. Еротична любов забезпечує повноту, гармонійність і насиченість життя. Саме вона є ефективним засобом, своєрідною протиотрутою в подоланні надмірного егоїзму й егоцентризму. Друге коло – любов до ближнього. В його основі – кровноспоріднені зв'язки. Приклад – любов між батьками і дітьми, братами і сестрами. Третє коло – любов до людини – тісно пов'язане з другим. Йдеться про загальну цінність людини. Сюди включається любов до минулого покоління, сьогодення та майбутнього. Це повага та любов до всього людського роду, його досягнень, традицій і культури. Четверте коло – любов до життя, Батьківщини, Бога. П'яте – любов до природи. Шосте – любов до істини, справедливості, добра, краси. Сьоме коло – любов до свободи, творчості, влади, багатства, слави. Восьме – любов до спілкування, гри, розваг, подорожей тощо. Нарешті, дев'яте коло – це комплекс різноманітних потягів. В міру віддалення від першого кола зменшується емоційна складова, інтенсивність, глибина, безпосередність і конкретність любові.

1.4. Модальності добра і зла

Мораль – це система норм, принципів, цінностей, якими керується людина в процесі життєдіяльності. Її основними функціями виступають: регулятивна (регуляція поведінки людини та суспільства), виховна (формування та розвиток моральних установок, моральна еволюція людини), ціннісна (орієнтація на свободу, відповідальність, совість, честь, гідність, справедливість, любов, добро, істину, красу), пізнавальна (етичні знання), комунікативна (норми спілкування, етикет).

Серед категорій моральної свідомості перш за все виділяють добро і зло. Добро містить в собі все морально-позитивне, належне, ідеальне, пов'язане з любов'ю, благими справами, справедливістю, зло – морально-негативне, неналежне, порочне, дискримінацію, приниження, насильство. Можна сказати, послуговуючись термінологією З. Фройда, що це творчий імпульс, чи інстинкт життя, і руйнівний імпульс, чи інстинкт смерті. Добро є те, що служить життю, зло – те, що пригнічує життя, прагне смерті. Е. Фромм співвідносить регресію з різними ступенями прояву зла. Взагалі, злом він вважає невідповідність між сутністю та життєдіяльністю людини, втрату гуманності, неможливість виконувати своє суто людське призначення. Найбільшим злом виступає егоцентризм і любов до руйнування. Існують і менші ступені зла, які полягають у дефіциті любові, нестачі інтересу до життя, браку мужності для прийняття конструктивних рішень. Добро ж полягає в тому, що образ і життя людини адекватно відображають її сутність, сприяють реалізації власне людських цінностей: свободи, любові, істини. Це прогресивний розвиток, який означає любов до всіх форм життя, прагнення підтримувати, незалежно від того, чи мова йде про людину, суспільство або природу. Біофіл як тип особистості впливає не силою, не адмініструванням і маніпулюванням людиною як річчю, а розумом, любов'ю. Важлива деталь: у З. Фройда обидва імпульси рівнозначні та біологічно задані, у Е. Фромма, навпаки, вони не паралельні, а альтернативні. Деструкція не є біологічно нормальною. Це результат протиприродного розвитку, психопатологія. Любов до життя або любов до смерті, добро і зло – модальності ціннісного вибору самої людини.

Констатуємо, на жаль, що існують люди, інтелектуально і духовно орієнтовані на зло. Йдеться про своєрідне самогубство душі, коли людина свідомо, цілеспрямовано обирає зло. Це синдром розпаду, деградації. Оцінюючи в цьому контексті персону А. Гітлера, Е. Фромм зазначає: «Гітлер був гравець. Він грав життями всіх німців, грав і своїм власним життям. Коли все було втрачено і він програв, у нього не було особливих причин

шкодувати про те, що трапилося. Він отримав те, до чого завжди прагнув: влада і задоволення своєї ненависті і своєї любові до руйнування. Цього задоволення поразка у нього не забирила. Маніяк і руйнівник не програв [140, с. 109]».

Розрізняють декілька видів зла. В основі цього поділу – класифікація, запропонована німецьким філософом Г. В. Ляйбніцем. Перше – метафізичне зло, яке обумовлене недосконалістю людської природи та сутності. Люди розділені, ізольовані одне від одного, приречені на нерозуміння. Друге – фізичне зло, яке безпосередньо не пов'язане з волею людини. Його класичні приклади – стихійні лиха, хвороби, старіння, смерть, все те, що порушує благоденство, приносить страждання. Воно також свідчить про недосконалість, обмеженість людини, її безсилля перед природою. Третє – моральне зло, пов'язане з вибором і вадами самої людини. Це егоцентризм, нестриманість, розбещеність, порочність, свавілля, жорстокість, насилля. Сучасні дослідники додають четвертий вид – соціальне зло, яке виявляється у вигляді бідності, корупції, злочинності, війни. Воно витікає з неспроможності створити ідеальне суспільство та ідеальну державу, де панують гармонія, справедливість, альтруїзм.

Сучасний український вчений В. А. Малахов [90] виділяє ряд спільних типологічних рис, які створюють певний узагальнений образ зла. По-перше, це порушення узвичаєного порядку. Так, хаос руйнує античний космос, Люцифер повстає проти Бога, реакція протистоїть прогресивному розвитку, егоцентрист порушує гармонію стосунків. По-друге, самозосередженість. Для суб'єкта зла існує тільки він, центр всесвіту, – інтереси інших менш важливі, ніж власні. По-третє, самоствердження. В античному космосі самостверджуються хаос і безладдя, у християнстві – Люцифер, у повсякденному житті – егоцентристи, тирані, різні злочинні угруповання.

Найповніше тема добра і зла представлена в християнстві. Важливий момент: православна патристика принципово не сприймає зло як субстанцію, яка протистоїть субстанції добра. Зло – це стан, воно корениться у свободі волі. Саме воля

породжує новий екзистенціальний модус зла. Людина робить вибір на користь гріха та смерті. Створена за образом і подобою Бога, вона вбирає в себе фактор особистості та фактор свободи, і, як наслідок, право на альтернативний вибір, можливість і силу протистояння Богу. Зло – це явище не онтологічного, а етичного характеру. Його витoki не в божественній, а в людській волі. Богослови підкреслюють, що був час, коли зла не було, і буде час, коли зла не буде, але не було часу, коли не було чесноти, і не буде часу, коли не буде чесноти.

Псевдо-Діонісій Ареопіт [110–111] пропонує дещо інший варіант. По-перше, зло існує. Адже якщо зла немає, то чеснота і порок суть одне. Але цнотливість і блуд протилежні. Таким чином, по-друге, зло – це щось протилежне добру. Все, що існує, є добро, яке походить від добра. Втрачаючи добро, воно перестає бути сущим. Зло не є ні сущим, ні здатним породжувати суще. Лише завдяки добру воно виявляється і сущим, і творчим. Те, що бореться з добрим та сущим, може існувати і боротися лише силою доброго та сущого. Абсолютно позбавленого добра не було, немає і не буде, взагалі не може бути. Так, розпусник, хоч і позбавляється добра через похоть, все ж має причетність до добра у своєму слабкому наслідуванні любові та єднання.

Максим Сповідник розглядає зло як помилкове судження, внаслідок якого виникає зловживання речами. Людина володіє «гномічною» волею, яка може привести як до Бога, добра та блага, так і до Диявола, зла та гріха. «Розум наш перебуває посередині двох певних [сил], кожна з яких виробляє властиве їй. [Я маю на увазі] доброчесність і порок, тобто ангела і чорта. Але розум має владу вибору і силу слідувати або чинити опір тому, що він забажає [89, с. 133]». Перша породжує зло воля ангелів, потім за волею Адама зло входить у світ. І ангел, і людина грішать вільно, зупиняють у собі приплив божественної благодаті. Воля загострюється та закривається перед Богом. З цього виводу В. С. Соловйов пише, що людина може стверджувати себе окремо, поза Богом. Вона є носієм не тільки найвищого добра, але й найвищого зла. Навіть у святій людині актуальне добро

передбачає потенційне зло: вона тому така велика у святості, що може бути великою й у злі.

Едем має всі умови для виникнення спокуси: об'єкт – дерево пізнання добра і зла, суб'єкт – людина, засіб – змії. Фактично сам Бог сприяє спокусі, вкладаючи в людину потенційну можливість стати Богом: «... і станете ви, немов Боги, знаючи добро і зло [Бут. 3:5]». Жінка бере плід, тому що це «пожадане дерево, щоб набути знання [Бут. 3:6]». Новий Заповіт визначає спокусу як випробування, у результаті якого людина повинна визначитися зі своєю позицією, зробити вибір на користь Бога або Диявола, добра чи зла. Святий Апостол Яків говорить: «Блаженна людина, що витерпить пробу, бо, будши випробувана, дістане вінця життя, якого Господь обіцяв тим, хто любить Його [Як. 1:12]». Через спокусу і Боголюдина, і людина перевіряють і стверджують свою віру. У Святих Євангеліях від Матвія, Марка та Луки фіксується, що Ісус Христос починає «сумувати й тужити [Мв. 26:37; Мк. 14:33]», перебуває «у смертельній тривозі [Лк. 22:44]», сумнівається у своїх силах: «І, трохи далі пройшовши, упав Він долилиць, та молився й благав: Отче Мій, коли можна, нехай обмине ця чаша Мене... [Мв. 26:39]». Його триразова молитва спрямовується на подолання страху та слабкості. В Гефсиманії він промовляє до учнів: «Пильнуйте й моліться, щоб не впасти на спробу, бадьорий бо дух, але немічне тіло [Мв. 26:41]».

В момент гріхопадіння людина знаходить автономність. Її прагнення стати іншою в кінцевому підсумку трансформується в бажання стати Богом. Третя спокуса Ісуса Христа – влада над світом – є найбільш потужною та привабливою. В цьому контексті існують дві форми свободи: свобода обрання добра і свобода обрання зла. Перша повертає людину в лоно Бога. Друга – це «гріховна сила, яка спирається на вище джерело сили, на свободу духу», «корінь сатанинського зла». «Тут зображена не та звичайна форма зла зважаючи на помилкове судження оцінки, яку Сократ визнавав як єдину («не відають, що творять»); але це і не та інша форма зла, як опори «плоті», яку описав Ап. Павло. Тут немає бажання добра і безсилля його зробити: «не те роблю,

що хочу»; тут сила, спрямована проти добра, горде свавілля: «роблю, що хочу!» В основі такої форми лежить принцип автономного протиборства, принцип повстання: розумом моїм відмовляюся служити Закону Божому, відмовляюся служити всьому вищому, всяким святиням, відмовляюся «служити» взагалі! [27, с. 188]».

Акцентуємо на питанні: з якої причини людина свідомо наслідую зло? Трагізм полягає в тому, що добро нерідко виступає як статичне та нудне, тоді як зло – динамічне та привабливе. Руйнівник виявляється більш відважним, ніж охоронець. Відбувається переоцінка цінностей. Природний і соціальний порядок представляється так, що на його тлі руйнівник знаходить переконливе алібі. Антиномії свободи і рівності, свободи і справедливості створюють ситуацію драматичного вибору. Інтелектуальний авангард відриває свободу від рівності і справедливості, які асоціюються зі знаком традиціоналізму, стереотипом масової свідомості. Ідея загального порятунку замінюється ідеєю порятунку обраної, елітарної особистості. Породжується «бунт інтелектуалів», «мефістофелевські ігри інтелектуального авангарду» (О. С. Панарін).

С. П. Гурін [37] порівнює буттєві позиції обивателя, героя і злочинця. Для обивателя світ являє собою не Рай і не Пекло. В таких умовах цілком можливим є стерпне існування. Герой бачить дисгармонію світу і вважає, що це можна виправити. Необхідно лише знайти джерело зла, визначити і знищити ворога. Злочинець же вважає, що світ проклятий, в ньому немає місця добру і любові. Буття – похмуре, жорстоке, болісне, «буття-без-любові». Як вважає С. П. Гурін, злочинець сприймає гріхопадіння, безодню «на повному серйозі», «до кінця», «незворотно». Бог, світобудова, доля – проти людини, тоді і людина – проти Бога, світобудови, долі. «Буття-в-злочині» – це універсальна тактика і стратегія поведінки в такому світі. Однак злочинець розуміє неминучість своєї поразки і покарання. З одного боку, він принципово відкидає Бога, з іншого – потребує Бога, прощення і спасіння. Потреба в злочині – певною мірою потреба

в покаранні. Злочин не тільки утворює прірву між злочинцем і навколишнім світом, але є передумовою трансценденції.

Добро і зло діалектично пов'язані між собою. Потенційна перемога однієї сили над іншою знецінює і переможця, і переможеного, оскільки вони стверджують існування один одного через заперечення. Маніхейство взагалі визнає рівноправність двох начал буття: світла і темряви, добра і зла, які постійно воюють між собою. Те, що виступає добром для однієї людини чи групи, може бути злом для іншої. Зло може оцінюватися як добро, благо. Приклад – вбивство ворога на війні. Одне і те ж явище може одночасно виступати і як добро, і як зло. Так, науково-технічний прогрес є очевидним благом, але супроводжується екологічними та техногенними катастрофами.

Як правило, людина націлена на добро. Але воно не може бути примусовим. Свобода добра передбачає свободу зла і навпаки. Існує позитивна сторона досвіду зла. Людина повинна пройти випробування злом, зжити зло. Можливо, це одне з одкровень, призначених для людини. Можливо, через зло вона відкриває щось більше, ніж через моральний і релігійний досвід. З іншого боку, зло не є необхідною умовою життєдіяльності, воно не становить сутнісну характеристику людини та суспільства – в цьому полягає його радикальна відмінність від добра.

1.5. Інтелігентність як орієнтир

Інтелігенцію традиційно асоціюють з певною соціальною групою, яка професійно займається інтелектуальною, творчою діяльністю, розвитком і поширенням культури. На Заході більш поширеними є поняття «інтелектуал», «інтелектуальне співтовариство», «інтелектуальна еліта». Вітчизняні вчені надають цьому поняттю обов'язковий морально-етичний характер, визначають його як втілення високої моральності, соціальної і політичної активності, громадянського служіння. Інтелігент – це освічена, ерудована

людина, яка об'єктивно оцінює себе й довколишній світ, визнає помилки, постійно самовдосконалюється, дотримується канонів культурної поведінки. Її характерними рисами є честь, совість, порядність, шляхетність, вірність принципам, незалежність, особиста відповідальність, передові ідеї, подвижництво, гуманізм, толерантність, патріотизм. Вона йде шляхом пошуку істини на основі критичної думки і прагнення змінити, покращити світ: від сумніву – до переконання. Це завжди претензія на еталон.

Статус інтелігента включає не тільки інтелектуальну працю як професійну сферу діяльності (інтелектуал) і не тільки показник місця в певній ієрархії (представник еліти). Діяльність інтелектуала і представника еліти зав'язана на інтересі: більш особистому, ніж громадському; політичному, економічному, ніж духовному, культурному. Інтелігентність же – це завжди відповідальність за суспільство, привнесення духовності і культури. Вона передбачає не соціальну, а особистісну ідентичність. Бути інтелігентом значить мати не тільки розвинений інтелект і глибокі знання, але виявляти і розвивати особливий стан, обов'язковими ознаками якого виступають справедливість, милосердя, альтруїзм.

Якщо під творчістю і культурою розуміти вдосконалення людської природи, втілення ідеалів, цінностей і смислів, то такій творчості культури відповідає лише той, хто має в собі духовність і людяність, тобто особистість, яка існує в традиції гуманізму. В такому розумінні сама творчість культури набуває нової якості – утвердження індивідуальності, пошук і формування особистості. Треба підкреслити: інтелігент – гранично особистісна фігура. Ця позиція анітрохи не заперечує суспільний чинник. Навпаки, мова йде про розуміння власного «Я» як конкретного представника людства, солідарного з будь-яким іншим конкретним представником людства.

У вітчизняній історії інтелігенція постійно перебуває «на межі», «в зазорі». Її функція обумовлюється розбудовою не тільки і не стільки культури, скільки громадянського суспільства і правової держави. Суспільство і держава – одна з провідних тем. Тут можна провести паралель з місією філософа

в житті поліса. У роботі «Походження давньогрецької думки» Ж.-П. Вернан з цього приводу пише, що поліс звертається за допомогою до філософа саме тому, що сприймає його як виняткову, святу людину. Філософ усно або письмово звертається до поліса для того, щоб повідомити істину, яка походить згори. Від самого зародження філософія опиняється у двозначному становищі: коливається між властивим секті духом таємниці і характерним для політичної діяльності духом публічних дебатів. «Грецький філософ не перестане коливатися між двома протилежними спокусами. То, оголосивши себе одного здатним керувати державою і наближеним до богів, від імені свого «знання», що підносить його над іншими, він буде претендувати на перетворення всього життя суспільства і суверенне управління містом-державою. То, віддаляючись від світу, замкнувшись у власній мудрості та повністю присвятивши себе пошукам істини і спогляданню, він збере навколо себе учнів і побажає заснувати поза полісом якесь інше місто [23, с. 79–80]». Як і давньогрецький філософ, інтелігент перебуває «в зазорі» між «містерією» і «публічністю». З одного боку, він претендує на особливий статус, підноситься над суспільством і державою, осягає приховану від необізнаного істину. З іншого боку, бажаючи сприяти зміні, поліпшенню зовнішнього і внутрішнього життя кожної людини, він робить свою персону і знання публічними.

Підкреслимо ще раз: інтелігент – перш за все людина етичної, альтруїстичної спрямованості. В українській філософії це корелюється з традицією кордоцентризму, або філософії серця. «Людина починає свій моральний розвиток з рухів серця, яке всюди хотіло б бачити благо, щастя, солодку гру життя, всюди хотіло б зустрічати істоти, що радіють, зігрівають один одного теплотою любові, пов'язані дружбою і взаємним співчуттям. Тільки в цій формі *здійсненого загального щастя* світ представляється їй як дещо гідне існувати [149, с. 181]». Серце визначає сутність: добре серце – добра і щаслива людина, запекле серце – зла, приречена на вічні муки.

П. Д. Юркевич виводить п'ять іпостасей серця. По-перше, це хранитель всіх тілесних сил, який відіграє найважливішу роль у фізичному житті людини, координує роботу організму. По-друге, це осередок духовного життя, бо саме тут зароджуються рішучість, бажання і наміри людини. По-третє, це центр пізнавальної діяльності. По-четверте, центр душевного, емоційного життя, різноманітних почуттів і пристрастей. Нарешті, по-п'яте, осередок морального життя, «вихідне місце всього доброго і злого в словах, думках і вчинках людини». Серце є не тільки центром тілесного і духовного життя людини, а і символом сублімації. Людина повинна коритися заповіді любові, жертвувати своїми особистими вигодами заради загального блага, еволюціонувати до почуття людяності, подвигу миротворення. Фактично мова йде про нову ціннісну систему морального вихователя, або миротворця, який покликаний до творення морально-етичних цінностей, поширення атмосфери любові і добра.

Ще в «Записках з Мертвого дому» Ф. М. Достоевський описує всю складність людського спів-буття. «Вусатий унтер-офіцер відчинив мені нарешті двері в цей дивацький будинок, у якому я повинен був пробути стільки років, винести стільки таких відчуттів, про які, не зазнавши їх насправді, я б не міг мати навіть приблизного поняття. Наприклад, я б ніяк не міг уявити собі: що страшного і мученицького в тому, що я в усі десять років моєї каторги жодного разу, жодної хвилини не буду один? На роботі завжди під конвоем, вдома з двомастами товаришів і жодного разу, ні разу – один! [51, с. 216]». «Згодом я зрозумів, що, крім позбавлення волі, крім вимушеної роботи, в каторжному житті є ще одна мука, мало не найсильніша, ніж всі інші. Це: *вимушене загальне співжиття* [51, с. 227–228]». Порівняно легко бути філантропом, перебуваючи в закритому просторі монастиря або скиту, люблячи на відстані. Набагато важче залишатися таким, постійно перебуваючи серед людей, спостерігаючи їх численні вади і падіння.

Ф. Ніцше виділяє любов-слабкість і любов-силу, які, за визначенням О. К. Краснухіної, розрізняються як «жіноча роль сестри

милосердя» і «чоловіча функція лікаря хірурга». «У першому випадку любов – синонім жалості, яка полегшує біль і страждання, у другому – любов – синонім сили, жорстокої здатності завдавати болю. І те, й інше – любов, а не ненависть, тільки виявлена в різних її іпостасях. Жіноча любов, яка замішана на слабкості, виявляється добротою, а чоловіча хірургічна любов має на меті не прояв власної доброти, а діяльне переслідування блага того, кому надається допомога. Жалість – це параліч такої дії, як ампутація. Прояв жалості може виявитися згубним для здоров'я і життя, а прояв жорстокості може врятувати людину. Доброта і добро тільки граматично споріднені, в житті вони можуть виявитися альтернативними формами людських відносин [78]».

Обов'язковою складовою інтелігентної людини є національна ідентичність, яка передбачає ототожнення з певною нацією, прийняття її норм і цінностей, мови, культури, релігії. Е. Сміт характеризує національну ідентичність як багатовимірну конструкцію, головними рисами якої є історична територія, спільні міфи й історична пам'ять, спільна громадська культура, єдині юридичні права й обов'язки, спільна економіка, вільне пересування в межах національної території. Як правило, виділяють такі джерела формування національної ідентичності: бажання спільного існування, історичне минуле і бачення спільного майбутнього, територіальна єдність, спільні характеристики, які об'єднуються поняттям національного характеру, спільна культура, спільні дії. Національна ідентичність не тотожна поняттям національності або громадянства, хоча останні є впливовими чинниками. Вона не є природженою рисою, а виникає з набутого усвідомлення спільності історії, мови, культури. До цього додається почуття приналежності до певної держави, її національної ідеї і державних символів.

Г. В. Касьянов [67] виділяє три етапи українського націотворення. Перший – кінець XVIII століття – кінець 20-х років XX століття – розпочинається як культурницька течія, далі переходить в ідеологічну, згодом у політичну стадію, досягає апогею в період революції 1917–1921 років і створення української

держави. Протягом 1920-х років у радянській Україні повертається на рівень культурного відродження, у політичній сфері трансформується в націонал-комунізм. Завершується у 1930-ті роки внаслідок масового терору і знищення значної частини національної інтелігенції. На західноукраїнських землях хронологія і зміст цього етапу загалом схожі, проте з останньої чверті XIX століття відбувається значно виразніший процес побудови громадянського суспільства в межах національного відродження, який консервується в умовах другої Речі Посполитої, даючи простір радикалізації українського націоналізму. Припиняється наприкінці 1930-х років з анексією Західної України і поширенням тоталітарного режиму на ці території. Другий етап – кінець 1950-х – 1960-ті роки – розпочинається як культурницька течія серед шістдесятників, далі політизується, досягає рівня політичних програм. В офіційному політичному просторі реалізується у вигляді обережної автономії частини партійної еліти. Припиняється з погромом початку 1970-х років, однак у латентному вигляді існує як дисидентський рух. Третій етап – друга половина 1980-х – 1990-ті роки. Розпочинається як культурницький рух, виходить на рівень політичних програм і реалізується у формі незалежної української держави. Можна сказати, що цей етап триває й далі, оскільки на рівні суспільної практики відбувається формування української нації. Є певна матриця, яка самовідтворюється в іншому якісному вимірі в коротший історичний термін. Елемент регенеративності у цьому процесі забезпечується наявністю інтелігенції, яка є ключовим соціально-культурним елементом цих відроджень. Кожний з етапів починається з культурництва. Проте на кожному етапі воно має політичний характер.

Закон України «Про освіту» [64] декретує такі засади державної політики у сфері освіти: людиноцентризм; гуманізм; нерозривний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, національними традиціями; єдність навчання, виховання та розвитку; виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного

надбання і традицій; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками; формування громадянської культури та культури демократії; формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля. Натомість реалії сьогодення не відповідають зазначеним засадам. Освіта все більше набуває утилітарного характеру. Спостерігається тенденція до максимального скорочення, злиття гуманітарного і соціального блоку, відведення на їх вивчення мінімальної кількості годин. Не слід забувати, що випускники закладів вищої освіти поповнюють лави національної еліти, яка розбудовує державу, формує і вдосконалює громадянське суспільство. Саме розвиток національної культури є запорукою прогресу суспільства, його безпеки і навіть існування як такого. І це мають розуміти не лише діячі культури, а й кожен громадянин.

Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019 затверджено Стратегію національно-патріотичного виховання [134]. Метою цієї стратегії є визначення пріоритетів і основних напрямів національно-патріотичного виховання, розвитку відповідних інститутів держави і суспільства, забезпечення змістового наповнення національно-патріотичного виховання на основі формування національно-культурної ідентичності, національно-патріотичного світогляду, розвитку суспільно-державних і духовно-моральних цінностей українського народу; готовності громадянина до виконання обов'язку щодо захисту незалежності і територіальної цілісності України; усвідомлення досягнень українського народу; розвитку відданості у розбудові України як суверенної держави, формування активної громадянської і державницької позиції, почуття власної і національної гідності; скоординованої роботи і взаємодії органів державної влади й органів місцевого самоврядування у сфері національно-патріотичного виховання; постійного формування широкої громадської підтримки

процесів національно-патріотичного виховання, розширення ролі і можливостей громадських об'єднань, підвищення ролі сім'ї, активної участі волонтерів; сприяння консолідації суспільства навколо ідей спільного майбутнього, всебічного розвитку і функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя, захисту територіальної цілісності України, успішних реформ і державотворення.

Досягнення цієї мети здійснюється за такими основними напрямками: удосконалення нормативно-правової бази стосовно національно-патріотичного виховання; підвищення ролі української мови як національної цінності і невід'ємного елемента національно-патріотичного виховання, здійснення заходів щодо її популяризації; забезпечення підтримки україномовних дитячих і молодіжних друкованих видань, спрямованих на виховання молодого покоління в дусі патріотизму, поваги до історичного минулого, духовної і культурної спадщини, популяризація читання як соціально важливого вміння; популяризація українського культурного продукту; здійснення проектів і заходів, спрямованих на підвищення престижу військової служби; вдосконалення системи допризовної військової підготовки; забезпечення належної організації науково-дослідної і методичної роботи у сфері національно-патріотичного виховання; розроблення і впровадження сучасних виховних систем, технологій і методик у сфері національно-патріотичного виховання; впровадження навчальних дисциплін духовно-морального спрямування як основи формування особистості і підґрунтя для національно-патріотичного виховання, які виходять з традицій українського державотворення; розвиток сімейних традицій, активне залучення сім'ї до процесу національно-патріотичного виховання; розроблення єдиних підходів у сфері національно-патріотичного виховання у діяльності державних органів і органів місцевого самоврядування; підвищення професійної компетентності фахівців у сфері національно-патріотичного виховання, налагодження конструктивної взаємодії, соціального партнерства між суб'єктами

національно-патріотичного виховання; сприяння створенню центрів національно-патріотичного виховання і розвитку на-пряму національно-патріотичного виховання у молодіжних центрах; забезпечення скоординованої діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування у сфері національно-патріотичного виховання; організація і координація інформаційно-просвітницької роботи у сфері національно-патріотичного виховання; превенція негативних проявів поведінки, злочинності, наркоманії, алкоголізму серед дітей і молоді; забезпечення належної підтримки з боку держави для ефективної діяльності організацій громадянського суспільства у сфері національно-патріотичного виховання, зокрема надання всебічного сприяння громадським об'єднанням ветеранів і учасників антитерористичної операції й операції об'єднаних сил у Донецькій і Луганській областях у реалізації проектів з національно-патріотичного виховання; створення сприятливих умов для діяльності молодіжних організацій; розроблення рекомендацій для роботи установ і закладів національно-патріотичного спрямування, інших організацій, які здійснюють проекти з національно-патріотичного виховання, надання підтримки таким установам, закладам і організаціям; розвиток співпраці з державами Європейського Союзу і державами-членами НАТО; створення системи ефективного моніторингу і досліджень у сфері національно-патріотичного виховання.

Національно-патріотичне виховання охоплює усі сфери життєдіяльності суспільства, насамперед освіту і науку, культуру і мистецтво, рекламу, профорієнтацію на військові спеціальності, відновлення і збереження національної пам'яті, краєзнавство, туризм, охорону довкілля, фізкультуру і спорт, цивільну оборону, безпеку і оборону України, зв'язки із закордонним українством.

1.6. Толерантність як форма екзистенції

Декларація принципів терпимості, прийнята резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року [46], визначає толерантність як сприйняття, повагу різноманіття форм самовираження особистості. Її основою виступають знання, відкритість, спілкування, все те, що сприяє переходу від культури війни до культури миру. Це пріоритет прав і свобод людини, плюралізму, демократії, норм міжнародного права. Толерантність означає визнання того, що люди відрізняються зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поглядами, поведінкою, і вони мають право на існування цього різноманіття. На державному рівні реалізація принципу толерантності передбачає існування справедливого і неупередженого законодавства, дотримання правопорядку, судовопроцесуальних і адміністративних норм, доступність економічних і соціальних можливостей для кожної людини без будь-якої дискримінації.

Основними сферами прояву толерантності є расова та національна, гендерна, сексуальна, релігійна, політична, толерантність щодо людей з обмеженими можливостями.

Декларація про расу і расові передсуди, прийнята Генеральною конференцією ООН з питань освіти, науки і культури 27 листопада 1978 року [45], проголошує:

1. Всі люди належать до одного і того ж виду і мають спільне походження. Вони народжуються рівними у гідності і правах, і всі вони є невід'ємною частиною людства.

2. Всі люди і групи людей мають право відрізнитися один від одного, розглядати себе як таких і вважатися такими. Проте різноманіття форм життя і право на відмінність за жодних обставин не можуть служити приводом для расових передсудів; ні юридично, ні фактично вони не можуть служити виправданням якої б то не було дискримінаційної практики або підставою політики апартеїду, що представляє собою найбільш крайню форму расизму.

3. Ідентичність походження жодним чином не зачіпає можливості для людей вести різний спосіб життя; вона також не

виключає ні існування відмінностей, що ґрунтуються на розмаїтті культур, середовища й історії, ні права на збереження культурної самобутності.

4. Всі народи світу мають рівні здібності, що дозволяють їм досягти найвищого рівня інтелектуального, технічного, соціального, економічного, культурного і політичного розвитку.

5. Відмінності в досягненнях різних народів пояснюються виключно географічними, історичними, політичними, економічними, соціальними і культурними факторами. Ці відмінності в жодному разі не можуть служити приводом для встановлення якої б то не було ієрархічної класифікації націй і народів.

Будь-яка теорія, що приписує перевагу або неповноцінність окремих расових або етнічних груп, яка давала б право одним людям панувати над іншими або відкидати інших, нібито нижчих порівняно з ними, або ґрунтує судження про оцінку на расових відмінностях, є науково неспроможною і суперечить моральним і етичним принципам людства. Расизм включає расистську ідеологію, установки, засновані на расових забобонах, дискримінаційну поведінку, структурну організацію і інституціоналізовану практику, що призводять до расової нерівності, а також порочну ідею про те, що дискримінаційні відносини між групами виправдані з моральної і наукової точок зору; він виявляється в дискримінаційних законах і підзаконних положеннях і в дискримінаційній практиці, а також в антисоціальних поглядах і актах; він перешкоджає розвитку своїх жертв, розбещує тих, хто насаджує його на практиці, внутрішньо роз'єднує нації, створює перешкоди на шляху міжнародного співробітництва і нагнітає політичну напруженість у відносинах між народами; він суперечить основним принципам міжнародного права і, отже, створює серйозну загрозу міжнародному миру і безпеці.

Національна дискримінація означає обмеження або позбавлення частини громадян (навіть цілих народів) політичних і особистих прав і свобод за ознакою національної приналежності. Вона існує там, де є поділ на «корінні» і «некорінні» народи, «титутульну» і «нетитутульну» нації. Такі громадяни обмежуються

у виборчих правах, свободі пересування, виборі місця проживання, усуваються з владних структур, вони обмежені в можливості отримання вищої освіти, ущемляються їх права в економічній і соціальній сферах. Національна дискримінація створює напруження у міжнаціональних відносинах і нерідко призводить до міжнаціонального конфлікту. Вона виявляється як відкрито, так і в завуальованій формі, найбільш відверто в умовах антидемократичних режимів.

Найважливішими лініями ідентифікації людини є стать і гендер. Стать – перш за все біологічна характеристика. Це стартова позиція, з якою народжується людина. Гендер – соціальна, поведінкова конструкція. Він відображає соціокультурний аспект статевої приналежності.

У сучасній науково-дослідницькій літературі виділяють три основні теорії гендеру. Перша – теорія гендеру як соціальної конструкції, в рамках якої він розглядається як організована модель соціальних відносин між чоловіком і жінкою. Тут гендер, по-перше, будується через сім'ю, соціалізацію та вплив засобів масової інформації; по-друге, створюється самими індивідами в ході гендерної ідентифікації. Друга – теорія гендеру як структури. Її представники розглядають гендер у взаємодії з іншими соціально значущими ознаками, насамперед расою та класом. Гендер постає процесом формування особистості відповідно до низки соціокультурних норм. Нарешті, третя – теорія гендеру як культурної метафори, в рамках якої він розглядається з точки зору символічного та культурного аспектів існування суспільства, маркування традиційного чоловічого та жіночого.

Безумовно, суспільство виробляє деякі універсалії сприйняття чоловічого і жіночого. Так, чоловіче начало асоціюється з активністю, наполегливістю, прагненням до лідерства та панування, агресивністю, авторитаризмом, егоцентризмом, раціональністю і креативністю. Жіноче ж начало пов'язується з пасивністю, м'якістю, терпимістю, прагненням до пошуку порозуміння, турботою, альтруїзмом, емоційністю і чуттєвістю.

Поняття гендеру набуває значного поширення з розвитком феміністського руху. Теоретики фемінізму використовують його для поділу статевих відмінностей, зумовлених природою, і якостей, моделей поведінки, які вважаються в суспільстві чоловічими або жіночими. Поняття гендеру ставить під сумнів природне походження відмінностей між чоловіком і жінкою та пояснює їх соціальними процесами.

Необхідно зауважити, що людина не завжди помічає і адекватно реагує на приклади гендерної нерівності, оскільки має існує певне уявлення про чоловічу та жіночу ролі, стереотип сприйняття. Ні чоловік, ні жінка не виключаються з громадської сфери, але включаються лише на певних умовах: чоловік як активне начало, жінка – як пасивне. Порушення цих стандартів призводить до громадському осуду. Гендерна ж рівність припускає порушення традиційних меж сприйняття чоловічого та жіночого. Емансипація повинна стосуватися обох статей. Чоловік і жінка на рівних повинні бути включеними і до сфери кар'єри, і до сфери домашнього господарства.

Стаття 24 Конституції України проголошує рівні конституційні права і свободи та рівність громадян перед законом. Вона виключає привілеї або обмеження за ознаками статі. Рівність прав чоловіка та жінки забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти та професійної підготовки, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці та здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати роботу з материнством; правовим захистом, матеріальною та моральною підтримкою материнства та дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Закон України про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків [60], метою якого є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення їх рівних

прав і можливостей, ліквідації дискримінації за ознакою статі, визначає рівні права жінок і чоловіків як відсутність обмежень або привілеїв за ознакою статі, рівні можливості – як рівні умови для реалізації рівних прав жінок і чоловіків, гендерну рівність – як рівний правовий статус жінок і чоловіків і рівні можливості для його реалізації, дозволяє особам обох статей брати однако-ву участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Згідно зі статтею 3, державна політика щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків спрямована на утвердження гендерної рівності; недопущення дискримінації за ознакою статі; застосування позитивних дій; забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень; забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних і сімейних обов'язків; підтримку сім'ї, формування відповідального материнства та батьківства; виховання та пропаганду серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері; захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі.

Акцентуємо ще раз. Гендерна рівність передбачає рівність прав. Необхідно захищати права не тільки жінок, а й чоловіків. Для цього повинна бути програма гендерного та правового виховання, спрямована на подолання гендерних стереотипів і дискримінації. Необхідно вивчати й усувати всі бар'єри, що заважають людині виявити себе як особистість, створювати рівні можливості для реалізації особистості чоловіка та жінки у всіх сферах життєдіяльності.

1.7. Здоровий спосіб життя – ціннісний орієнтир сучасної людини

Спосіб життя – досить широке поняття. Його утворюють особистісні установки й інтереси, сімейне і соціальне середовище, дохід і матеріальна забезпеченість, форми задоволення власних

потреб, обсяг обов'язків щодо оточення (батьки, діти, колеги тощо), розуміння правил гігієни.

З точки зору А. Шопенгауера, дев'ять десятих нашого щастя засновані на здоров'ї, оскільки без нього ніякі зовнішні блага не можуть принести задоволення. Філософія здоров'я передбачає комплексний підхід, єдність здоров'я окремої людини, всього суспільства і природи. Людина є елементом соціальної системи: страти, суспільства, держави, тому на ній позначається здоров'я чи нездоров'я всієї системи. Як би вона не акцентувала свою внутрішню гармонію та спокій, вона не досягне бажаного результату, якщо живе у хворому, пронизаному економічними, соціальними, політичними, культурними або релігійними протиріччями суспільстві. З іншого боку, людина і суспільство не можуть функціонувати поза чистим природним середовищем. Їх фізичне здоров'я безпосередньо залежить від екології.

Фактор відчуження, протистояння окремо взятої людини суспільству і природі констатує А. Камю. «Крізь тисячоліття сходить до нас первісна ворожість світу [66, с. 30]». Людина і світ різні за своєю природою. Людина – раціональна, світ же – ірраціональний. Відповідно, раціональність і ірраціональність не можуть взаємодіяти, доповнювати одне одного. Навпаки, вони перебувають у стані ворожого протистояння. Людина як єдина розумна істота відчуває ностальгію за Єдиним, бажає абсолютного злиття зі світом, але «ясно бачить ті стіни, за які не здатна вийти [66, с. 35]». Перешкодою єдності виступає саме об'єктивний світ, представлений у вигляді жорстокої та невблаганної долі. У цих умовах і народжується тип абсурдного героя, носія нової системи цінностей. Абсурдний герой живе сьогоденням, мета і сенс його життя – вичерпання в одній дії. Відмовляючись від віри у вищу справедливість, від надії на позитивні зміни в майбутньому, знищуючи таким чином ілюзію, він культивує свободу, стає більш зібраним і організованим, оскільки всю відповідальність за скоєне покладає на себе. Його життя – це вічна боротьба з долею.

Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я, прийнятий Міжнародною конференцією охорони здоров'я 22 липня 1946 року [135], визначає здоров'я як стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя. Найявністю найвищого рівня здоров'я є одним із основних прав людини незалежно від раси, економічного, соціального стану, політичних або релігійних переконань. Ю. Д. Бойчук [58] виділяє шість основних типів сутнісних елементів визначення здоров'я: 1) норма функціонування організму на всіх рівнях його організації; 2) динамічна рівновага (гармонія) життєвих функцій організму; 3) повноцінне виконання основних соціальних функцій, участь у житті суспільства, активна трудова діяльність; 4) здатність організму адаптуватися до умов навколишнього середовища; 5) відсутність патологічних змін і нормальне самопочуття; 6) повне фізичне, розумове, соціальне і духовне благополуччя. С. Ю. Пугров [112] наводить таку класифікацію здоров'я: благо, позитивна цінність; суспільне багатство; фізичне, соціальне і духовне благополуччя; первинна невід'ємна властивість людини; нормальне функціонування і розвиток організму; гармонія; повноцінне життя; закон існування і розвитку людини; засіб підтримання життя і діяльності людини; здатність до оптимального фізіологічного, психологічного і соціального функціонування, цілісної поведінки, спрямованої на задоволення власних потреб; мета економічного і соціального розвитку країни; міра людини як біосоціального створіння; суб'єктивно-психологічне відчуття; біохімічна, фізіологічна норма; стан людини: фізичний (фізіологічний), психічний (емоційний) і розумовий (інтелектуальний), оптимального функціонування організму, рівноваги всіх відправлень в організмі, взаємодії із зовнішнім середовищем; стан повного фізичного, психологічного і соціального благополуччя, повноти пристосованості, відсутності хвороби, фізичних дефектів, трудової і суспільної активності, виконання соціальних функцій.

Виділяють фізичне, психічне, інтелектуальне, соціальне, особистісне і духовне здоров'я. Фізичне – нормальне

функціонування організму, всіх його складових, резервних можливостей, відсутність фізичних хвороб і вад. Психічне – стан психічної та емоційної сфери, відсутність психічних відхилень, уміння адекватно виражати і контролювати свої емоції. Інтелектуальне – здатність встановлювати реалістичні цілі, критично оцінювати ситуацію, використовувати у своїх інтересах різні можливості, оригінальність мислення, професійна компетентність, творчий потенціал. Соціальне – усвідомлення себе як суб'єкта чоловічої чи жіночої статі, виконання відповідних статевих функцій, також воно характеризує форму спілкування з різними соціальними групами. Особистісне і духовне здоров'я – це цілісність, гармонійність особистості, наявність моральних принципів і цінностей.

Крім того, є індивідуальний і популяційний рівень здоров'я. Як пише Ю. Д. Бойчук, під індивідуальним здоров'ям розуміють динамічний стан збереження і розвитку психофізіологічних функцій індивіда, його оптимальної працездатності й соціальної активності. Популяційне здоров'я – це процес соціально-історичного розвитку біологічної і психосоціальної життєздатності населення, яке проживає на певній території, у низці поколінь, підвищення продуктивності колективної праці, зростання екологічного домінування і вдосконалення людини як виду.

Здоров'я безпосередньо пов'язане зі здоровим способом життя (ЗСЖ). Це найбільш оптимальний спосіб життя, наповненого й активного, для якого притаманним є дотримання правил, гармонія з навколишнім світом, збереження і примноження здоров'я. Здоровий спосіб життя включає декілька чинників: фізичні вправи, харчування, режим, прогулянки, емоційний контроль тощо. Ю. Д. Бойчук дає таке визначення цього поняття: ЗСЖ – це типові й істотні для певної суспільно-економічної формації види, типи, способи життєдіяльності, які зміцнюють адаптивні можливості організму, сприяють успішному відновленню, підтримці і розвитку резервних можливостей, повноцінному виконанню людиною соціальних функцій і досягненню активного довголіття. Український вчений пропонує

розглядати таку єдність: здоров'я – здоровий спосіб життя – культура здоров'я. Культура здоров'я – більш широке поняття, воно є складовою частиною загальної культури особистості, не просто виявляється в здорових життєвих звичках, а є критерієм оцінки способу життя особистості. Це ціннісне ставлення до життя і здоров'я. Здоровий спосіб життя і культура здоров'я – це відмова від негативу. Погано впливають на здоров'я занадто важка їжа, цукор, алкоголь, тютюн, пасивний спосіб життя. Щоб бути здоровою, людина повинна мати позитивний настрій, відмовитись від шкідливих звичок, правильно харчуватися, навантажувати тіло, дотримуватися особистої гігієни і режиму дня. Багато в чому результат швидше досягається в системі колективної співпраці. Здоровий спосіб життя – не виняток. Дуже важливо оточити себе односторонніми, що створює більш сприятливі умови.

Здоровий спосіб життя – це ще і здорова атмосфера. Сьогодні людство досягло високого рівня науково-технічного прогресу, але воно не здатне використовувати науковий прогрес для поліпшення життя, розумно розпоряджатися ресурсами навколишньої природи і свого організму. Нині виділяють такі глобальні проблеми: демографічна, енергетична, харчова, проблема збереження природних ресурсів, захисту навколишнього середовища і людини від дії шкідливих речовин.

РОЗДІЛ 2. ЕТИКЕТ ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРИ

2.1. Історія виникнення та складові етикету

Життєдіяльність кожної людини значною мірою залежить від її внутрішніх якостей і чинників навколишнього середовища. Одним із найважливіших показників статусу та позиції особи є володіння правилами етикету.

В культурному спілкуванні ми дотримуємося суто формальних, на перший погляд, настанов. Сукупність цих правил, що регулюють зовнішні прояви людських відносин (формули звертання, вітання, вибачення, подяки, поведінка в місцях загального користування, манери, одяг тощо), називають етикетом. Він являє собою конкретно-прикладний аспект етики, який виражається в певних правилах поведінки людини в різних місцях і ситуаціях. Вперше це слово вживає французький король Людовік XIV. На одному з прийомів у його палаці гостям вручають картки (етикетки), де перераховуються правила поведінки, яких вони мають дотримуватися. Від назви цих карток (етикеток) і походить слово «етикет». До французів воно приходить з голландської мови, де спочатку означає кілочок, до якого прив'язують папірець з назвою товару, а пізніше – папірець з написом-етикеткою. На основі значення «напис» розвивається більш вузьке – «церемоніал», тобто правила поведінки. Слово

«етикет» приживається в багатьох мовах. В українській мові є власні синоніми до нього, а саме: «гречність», «чемність», «норми поведінки».

Знання і втілення оптимальних моделей поведінки в конкретних ситуаціях, тобто дотримання етикетних норм, є невід'ємною частиною культури спілкування. З одного боку, етикет полегшує спілкування, з іншого – сприяє гуманізації взаємин. Етикетні норми є результатом розвитку людських відносин упродовж багатьох століть, розуміння цінності окремої особистості, а також необхідності для неї співіснувати із собі подібними. Вихованій людині, яка знає і дотримується правил етикету, набагато простіше функціонувати в будь-якому суспільстві. В поведінці та характері спілкування насамперед виявляється внутрішній світ. Багатому внутрішньому світу, зазвичай, відповідає високий рівень культури. Але не завжди гарна зовнішність, поведінка та вміння спілкуватися свідчать про відповідні внутрішні якості. Етикет без етики – лицемірство. Дотримання правил етикету має гармонійно поєднуватись із внутрішньою красою, а не слугувати своєрідною ширмою, за якою ховається внутрішня убогість. Разом з тим слід наголосити, що далеко не всі навіть формальні засади етикету мають суто конвенційний характер, часто за ними стоїть досить глибокий зміст, що стосується історії моралі. Зокрема, рукостискання віддавна є символом довіри, що з'являється як знак неозброєності; цокатися келихами люди починають, щоб продемонструвати відсутність у них отрути.

Історія етикету має витоки в ритуалах родоплеменно-го ладу і пов'язана з давніми звичаями та традиціями. Деяко пізніше, коли суспільство переходить на новий етап свого розвитку, норми етикету виокремлюються як самостійні правила і фіксуються письмово. Першим свідченням появи етикету саме в такому вигляді є договір про мир, укладений єгипетським фараоном Рамзесом II і хетським царем Хаттушилем III у 1278 році до нашої ери. Хоча єгиптяни зазнають поразки, Хаттушилю III вигідно мати їх за союзників. Таким чином,

дипломатичний (політичний) етикет з'являється раніше, ніж його інші різновиди.

Філософське осмислення правил етикету відбувається в епоху Античності. Аристотель, зокрема, виділяє три види люб'язності: «Перший вид – у звертанні: тобто, як звертаються до всіх, кого зустріли, та вітають їх, простягнувши руку. Другий – у наданні допомоги кожному, хто бідує. Нарешті, третій вид люб'язності – у тому, щоб бути гостинним застольником». Плутарх у «Застольних бесідах» виносить на обговорення такі питання: чи повинен господар вказувати гостям їх місця за столом – чи ж надати їм право робити це самим; які питання достойно обговорювати за святковим столом; чи можна запізнюватись на обід тощо. Він зауважує: «Взяти з собою що-небудь зі столу було б проявом особливої невихованості, але піти, знайшовши нових друзів – це приємно та почесно. Більше того, хто цим нехтує, той зробить свою участь у симпозії блідію та незмістовною, тому що вона торкнулась лише його шлунку, а не душі, тоді як учаснику дружнього обіду треба прилучитися не тільки до їжі та вина з ласощами, але й до розмови, жартів та веселощів, що приводять до дружніх стосунків». У «Римських питаннях», коментуючи звичаї, що історично склалися, він пояснює зміст обов'язкових для всіх етикетно-ритуальних форм поведінки. На його думку, дотримання правил пристойності сприяє встановленню доброзичливих взаємин між людьми. Цікавими є зауваження Сенеки, який у «Листах до Луцилія» пише: «Нехай той, хто зайшов до нашої оселі, буде приємно вражений спілкуванням з нами, а не з нашим посудом... Сповнена величі та людина, яка посудом з глини користується як срібним...».

Класичного вигляду етикет набуває в епоху феодалізму. Він стає зводом правил поведінки при дворі монарха, регламентуючи ієрархічну залежність придворних від нього, а також внутрішньостанові відносини. Від знання правил етикету та їх дотримання часто залежить не лише кар'єра, а й життя придворних і навіть самих монархів. Хоча етикет виникає як суто станове явище, він за своєю суттю ширше станових меж. В його

основі – загальнолюдські потреби, такі як чистота, охайність, краса, доцільність дії, а в духовному плані він зберігає давні традиційні форми звертання одне до одного і спілкування, а саме шанування жінки, батька, гостинність, вітання тощо. Правила пристойності, що культивуються у дворянському середовищі, втілюють уявлення про ідеали гуманності й вихованості, демонструють повагу до гідності. Так, наприклад, під час бою лицар мусить піклуватися не стільки про перемогу, скільки про власну честь. Він не має права завдавати супротивнику удару ззаду, вбивати беззбройного; якщо супротивник падає з коня, шляхетному лицарю слід також спішитися, щоб зрівняти шанси. Лицар мусить бути чемним, щедрим, піклуватися про слабких.

В Україні перші писемні правила поведінки викладено в «Ізборнику», в якому батько навчає сина, яким слід бути: «Перед людьми похилого віку – мовчазним, перед мудрим – слухняним, з рівними дружити, з молодшими – мати дружні взаємини... Найбільш за все людині треба утримуватися від непристойних слів». У XII столітті Володимир Мономах пише «Повчання», адресоване молоді, в якому дає такі поради: «У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться... Ні пиття, ні їди не потурайте, ні спанню... Лжі бережіться... А куди підете і де станете, напоїте, нагодуйте, краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас прийде. Недужого одвідайте, за мрецем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте».

У подальші часи вдосконалюються етикетні норми, що виражають доброзичливе ставлення, повагу до людини. Так, ідучи в гості, українці обов'язково приносять із собою подарунки; заходячи в хату, вітаються, бажаючи господарям доброго здоров'я, чоловіки знімають при цьому шапку; проходячи повз церкву, хрестяться; зустрівши старших людей, кланяються їм тощо.

В різні історичні епохи окремі етикетні норми змінюються, але завжди незмінними залишаються загальноновизнані форми ввічливості, такту, коректності, які відображають етичні й естетичні потреби людського співіснування. Життя сучасної

людини не мислиться без етикету. Він не лише не втрачає свого авторитету, а й стає необхідністю в житті кожної людини, одним із визначальних чинників її соціального й професійного успіху.

Залежно від сфери застосування існують різні види етикету: дипломатичний, військовий, спортивний, етикет наукових спільнот, релігійний тощо, які мають кодекс необхідних норм і регламентують поведінку людей у різноманітних ситуаціях.

Життя багатогранне й різнопланове, тому не можна охопити етикетними нормами всі його сфери. Але типовість багатьох ситуацій приватного і суспільного життя обумовлюють можливість виділення і групування цих норм. Відповідно існують правила поведінки в громадських місцях; службовий етикет; етикет знайомства, привітання, прощання; правила прийому, відвідування гостей, поведінки за столом; етикет стосунків між людьми різного віку, статі, соціального статусу; сімейний етикет. І хоча для кожної ситуації є свої правила, в цілому етикетні норми виправдані єдиним моральним змістом, зумовленим відповідністю зовнішніх норм етикету й змісту моральної свідомості як суспільства в цілому, так і окремої особистості. Найважливішим моральним принципом, на якому базуються також і етикетні норми, є «золоте правило» моральності: поведься з усіма так, як ти хотів би, щоб поводитися з тобою. Крім того, важливими принципами етикету є пріоритет старшого, пріоритет жінки. Довершують же етикетні норми принципи гігієнічності та естетичності.

До переліку провідних вимог належать: ввічливість, коректність, тактовність, делікатність, скромність, точність і обов'язковість.

Ознаками ввічливості є доброзичливість, привітність. Мігель де Сервантес констатує: «Нічого не коштує нам так дешево і не ціниться так дорого, як ввічливість». Вона справді відкриває «замки» сердець. Уважне, доброзичливе ставлення до людей, привітний вираз обличчя сприяють комфортному спілкуванню, допомагають встановлювати контакти між людьми. Лорд Честерфілд у листі синові пише: «Пам'ятай, що тільки людину

ввічливу і таку, в якій ця ввічливість щира (що, власне кажучи, і є ознакою її гарного виховання), люблять і добре приймають у товаристві, що людина погано вихована та брутальна просто нестерпна, і будь-яке товариство намагається її позбутись...». Зовнішніми виявами ввічливості є посмішка на обличчі, слова подяки, вибачення чи прохання.

На жаль, не завжди нам доводиться мати справу з вихованими людьми. Іноді хтось може бути не налаштованим на позитивне спілкування через якісь обставини, що його засмутили, або через погане самопочуття. В такому разі не слід забувати про коректність – вміння тримати себе в межах загальноприйнятих норм порядності в будь-яких ситуаціях. Грубість, нестриманість лише посилюють негатив, унеможливають подальше спілкування.

У взаєминах з людьми не слід забувати про почуття міри, намагатися відчувати межу, за яку не можна переступати. Це називається тактовністю. Тактовна людина завжди відчуває, що, коли і в якому місці можна сказати або зробити, а що ні. Разом з тим тактовність полягає в умінні не помічати недоліків у поведінці іншої людини. А. П. Чехов в листі до брата пише: «Хороше виховання не в тому, що ти не проллеш соусу на скатертину, а в тому, що ти не помітиш, якщо це зробить хтось інший».

Попередити незручність ситуації і досягти успіху навіть там, де не діє сила, допоможе така форма поведінки, як делікатність, тобто обережність, не надокучливість.

Відчуття надійності, впевненості в людині, повагу до себе викликає скромна особа, для якої характерною є природність поведінки, пристосованої до середовища. Скромність є виявом вміння володіти собою, показником самоповаги і поважного ставлення до інших.

Важливими елементами етикету є точність і обов'язковість, які вказують на пунктуальність, необхідність дотримання слова, виконання обіцянок тощо. Точність і обов'язковість виявляються через такі риси, як вміння аналізувати обставини, оцінювати вчинки, прогнозувати майбутні дії, визначати міру своїх можливостей.

Отже, суто формальні, як це може здатися на перший погляд, ситуації спілкування містять глибокий моральний сенс. Разом з тим суто умовні вимоги етикету так само мають свою вагу. Дотримуючись їх, ми демонструємо узгодженість нашої поведінки з поведінкою партнерів щодо спілкування, належність до єдиного морально-культурного дискурсу. І хоча правила етикету стосуються зовнішніх виявів ввічливості, повага до них, творче їх засвоєння здатні зробити останні дієвим втіленням доброзичливого, тактовного, делікатного ставлення до людини.

2.2. Сутність і структура процесу спілкування

Як вічні, так і щохвилинні проблеми зливаються в єдиному фокусі – у спілкуванні. Кожна людина мріє завжди справляти приємне враження, бути бажаною в товаристві, вільно почуватися як з близькими, так і з малознайомими людьми. У будь-якій сфері – чи то в приватному житті, чи то в професійній діяльності – важливе значення має вміння встановлювати й підтримувати добрі взаємини. А це, у свою чергу, залежить від культури спілкування, формування якої передбачає набуття знань про основні закономірності процесу спілкування, уміння аналізувати хід і результати спілкування з точки зору його моральної наповненості й ділової ефективності, розуміння механізмів взаємодії між людьми. Разом з тим невід'ємною складовою культури спілкування є знання і застосування конкретних правил етикету.

Спілкування – це особлива форма взаємодії, комунікативна діяльність. Міжособистісна комунікація є персоніфікованою формою суспільних відносин. Її метою є планування і координація спільної діяльності як окремих осіб, так і суспільства в цілому. Разом з тим цілі спілкування надзвичайно широкі і перебувають за межами самого спілкування. Воно може здійснюватись, щоб отримати чи надати матеріальні блага, забезпечити взаємодію під час виконання спільної роботи, передати

інформацію, допомогти комусь у вирішенні духовних проблем, сформуванню власне ставлення до важливих явищ життя тощо. Це багатогранний процес, який включає обмін думками, почуттями, діями, вчинками з іншими людьми, а також звернення людини до самої себе – до власної душі, спогадів, совісті мрій. Таким чином, спілкування – це форма творчої активності, яка допомагає розкрити різні грані особистості. Його призначення і сенс полягає у визнанні цінності іншої людини, як самої себе, і через це, у визначенні своєї людської, моральної цінності, в її реалізації. Визнання цінності кожної людини виявляється у конкретних поглядах, оцінках, міркуваннях, вчинках, в умінні виділити позитивні якості й ставити їх вище окремих недоліків.

Існує умовна класифікація типів спілкування, кожен з яких одночасно є етапом становлення і поглиблення стосунків. Серед них, зокрема, виділяють такі:

- етикетний (формальний рівень ролевої взаємодії);
- діловий (рівень виконання соціальних функцій);
- товариський (становлення ціннісного визнання одне одного);
- приятельський (характеризується спільністю інтересів, ціннісних орієнтацій тощо);
- інтимний (включає кохання, родинні взаємини, стійку тривалу дружбу);
- спілкування із самим собою (внутрішні діалоги, мрії, спогади тощо).

Залежно від глибини стосунків, тривалості, дистанції між суб'єктами зазначені вище типи спілкування включають різні види. Наприклад, ділове спілкування має такі різновиди, як службове і позаслужбове, офіційне і неофіційне. Види і форми спілкування визначаються також віком, статтю, національністю, релігійною приналежністю його суб'єктів. Разом з тим спілкування не може бути позаморальним. Основними моральними принципами є рівність, любов, співчуття, доброзичливість, альтруїзм, повага, толерантність, уміння вислухати, делікатність, тактовність, довіра. Аморальне спілкування

здійснюється за принципами егоїзму, користі, особистої вигоди, помсти, неповаги тощо.

Культура спілкування – це специфічні способи поведінки, які забезпечують гармонійний перебіг процесу комунікації між людьми. Моральна культура спілкування тісно пов'язана з моральною культурою особистості, впливає з неї і є певним рівнем засвоєння морального досвіду попередніх поколінь.

Учасники комунікативного процесу мають ті чи інші соціальні ролі і перебувають у певному культурному середовищі. Зазначені чинники визначають моделі поведінки, які утворюють соціокультурну матрицю спілкування, що дає нам готові форми поведінки. Вступаючи в контакт у звичайних, часто повторюваних ситуаціях, учасники комунікативного акту не винаходять щоразу способи поведінки, а використовують готові стратегії спілкування і правила етикету, адаптуючи їх до кожного конкретного випадку. Навіть у нестандартних ситуаціях, коли доводиться самостійно виробляти пристосування, ми все одно використовуємо відомі нам стратегії та етикетні моделі. Саме у вмінні виробляти нові зразки поведінки щодо нестандартних ситуацій на основі загальних культурних моделей, адаптуючи відоме й усталене до нетипового, нового, виявляється моральна культура спілкування особистості.

Для повноцінного спілкування люди перш за все повинні вміти співіснувати, миритися з неминучими розбіжностями поглядів, орієнтацій, стилів життя, терпіти одне одного в різноманітних конкретних ситуаціях. Слово «толерантність» походить від латинського *tolero* – «нести», «витримувати», «терпіти». Бути толерантним якраз і означає терпіти іншого, визнавати за ним право жити, мислити і чинити по-своєму. Але разом з тим толерантність передбачає наявність вищих етичних орієнтирів і цінностей, що утримують її в «силовому полі» справжньої людяності.

Повага як етичне поняття визначається як ставлення до людини, що реалізує визнання людської гідності. Імператив поваги додає до загального змісту толерантності утвердження ціннісного статусу іншого. Повага є значущим екзистенційно-моральним

проявом налаштованості на спілкування. З тим, хто зневажає людську гідність, спілкуватися неможливо й принизливо. Разом з тим немає нічого прикрішого, ніж такі «вияви поваги», коли остання зводиться до формального акту, а не пронизує собою всю цілісну моральну атмосферу спілкування. Певний мінімум поваги має бути гарантований кожному презумпційно, тобто з урахуванням його причетності до людства й наявності пов'язаних із цим прав. Відповідно до етичних уявлень сучасної цивілізації, на таку гарантовану повагу заслуговують навіть злочинці. Саме міра її прояву в місцях позбавлення волі є показником реального рівня гуманності того чи іншого суспільства.

Повага базується на толерантності, рівності прав і свобод, орієнтує на довіру й уважне ставлення до людини, вимагає чуйності, доброзичливості, ввічливості. Хоча повага є необхідною передумовою для культури спілкування, її все ж є недостатньою. Можна поважати людину на відстані, не прагнучи розпочати комунікацію з нею. Спілкування передбачає, що ми не просто поважаємо нашого партнера, а й активно прагнемо мати справу з ним. А це, у свою чергу, неможливо без поринання в його проблеми, без підлаштування себе до його суб'єктивності. Отже, екзистенційно-моральною парадигмою входження у світ внутрішніх переживань іншої людини є співчуття. Співчувати людині означає поділяти її радість чи тугу, страждання, захоплюватися її успіхами тощо.

2.3. Мовний, мовленнєвий та спілкувальний етикет

У процесі спілкування шліфується і вдосконалюється мовна культура. Базовою вимогою, основою культури мови є правильність мовлення: вміння висловлюватися правильно, точно, логічно, майстерно послуговуватися комунікативно виправданими мовними засобами залежно від мети й ситуації спілкування. Слід зауважити, що хоча нормативний аспект культури мови є одним із найважливіших, він не єдиний. Не порушуючи норм

української літературної мови, можна в той же час справити негативне враження на співбесідника. Для досягнення комунікативної мети слід враховувати ситуацію, сферу спілкування, статусні ознаки співбесідників. Всі ці чинники становлять комунікативний аспект культури мови. Етичний аспект культури мовлення пов'язаний з мовним етикетом, який включає типові формули вітання, побажання, запрошення, прощання. Неабияке значення мають і тон розмови, вміння вислухати іншого, вчасно й доречно підтримати тему.

Авторитетні фахівці з проблем культури спілкування виокремлюють мовний, мовленнєвий і спілкувальний етикет.

Мовний етикет – це сукупність правил мовної поведінки, представлених в мікросистемі національно специфічних стійких формул і виразів, у ситуаціях установаження контакту зі співбесідником, підтримки спілкування в доброзичливій тональності. Всі ці засоби орієнтовані на вираження поваги до співрозмовника та власної гідності. Особливе значення має дотримання мовного етикету людьми лінгвоінтенсивних професій: чиновниками всіх рангів, лікарями, юристами, правоохоронцями, працівниками зв'язку, транспорту тощо – оскільки сприяє підвищенню рівня як мовної, так і загальної культури суспільства. Крім того, ретельне дотримання правил мовного етикету членами колективу підприємства, офісу, навчального закладу підтримує позитивний імідж всієї установи.

С. В. Шевчук та І. В. Клименко [147] називають такі чинники формування мовного етикету:

- мовний етикет визначається обставинами, за яких відбувається спілкування;
- мовний етикет залежить від соціального статусу суб'єкта і адресата спілкування, їх фаху, віку, статі, характеру, віросповідання;
- мовний етикет має національну специфіку: кожний народ створює свою систему правил мовного етикету.

Далі дослідниці визначають функції мовного етикету як соціально-лінгвістичного явища:

- контактопідтримувальну – встановлення, збереження чи закріплення стосунків адресата й адресанта;
- ввічливості – прояв чемного поведіння членів колективу один з одним;
- регулювальну – регулювання взаємин між людьми в різних ситуаціях спілкування;
- впливу – інспірування реакції співбесідника – вербальної, невербальної чи діяльнісної;
- звертальну – привернення уваги, здійснення впливу на співбесідника;
- емоційно-експресивну.

Зазначені функції вказують на те, що мовний етикет – це своєрідний механізм, який забезпечує ефективне спілкування.

Реалізація мовного етикету в конкретних актах спілкування – це мовленнєвий етикет, який має індивідуальний характер. Мовець вибирає із системи словесних формул найбільш потрібну, зважаючи на її цінність. Через вияв мовленнєвого етикету можна зчитати інформацію про мовця – його знання, вміння, уподобання тощо.

Словесні формули ввічливості перебувають у постійному співвідношенні з невербальними засобами вираження. Сукупність же вербальних і невербальних засобів спілкування становить спілкувальний етикет, якому властива національна своєрідність. В українців, наприклад, здавна побутує пошанна форма звертання на Ви до старших за віком, посадою, незнайомих, до батьків. Суттєвою рисою мовного етикету є вживання форми кличного відмінка у звертанні, наприклад: *пане Президенте, Лідіє Василівно, добродію, пані Ірино, Миколо Федоровичу.*

Для окремих спілкувальних ситуацій існує своя впорядкована парадигма мовних формул, вибір яких має важливе значення в етикетному мовленні. Я. К. Радевич-Винницький [113] визначає ці етикетні ситуації, що супроводжуються відповідними мовними формулами.

Вітання та побажання

На знак прихильного ставлення до когось під час зустрічі ми послуговуємося певними жестами і вживаємо певні слова.

СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ ВІТАННЯ

Доброго ранку!
Добрий день (добридень, здрастуйте, здорові будьте)!
Добрий вечір (добривечір)! Доброї ночі!
Моє шанування!
Доброго здоров'я!
Вітаю (тебе; Вас)!
Слава Україні! – відповідь: Героям слава!
З приїздом Вас!
Зі святом Вас!
З настанням Нового року!
З передноворіччям!
З прийдешнім Новим роком!
Бажаю (зичу) щасливого Нового року!
Хай щастить у Новому році!
Будьте здорові з Новим роком!
З настанням Нового року!
Слава Ісусу Христу! – відповідь: Слава навіки!
Христос рождається! – відповідь: Славте його!
Христос воскрес! – відповідь: Воістину воскрес!
З неділею святою будьте здорові!
Зі святом будьте здорові!

Правила вітання

молодший зі старшим	підлеглий з керівником
Першим вітається:	
чоловік із жінкою	молода жінка з літнім чоловіком

Першим руку подає:

- старший молодшому;
- жінка чоловікові;
- соціально вищий соціально нижчому;
- подають тільки праву руку

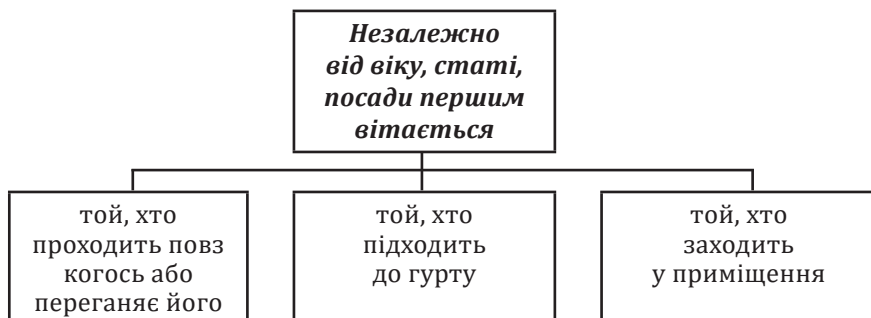
У руку цілують:

- тільки заміжніх і старших жінок;
- дівчат цілують у щічку;
- руку жінки беруть за пальці, підносять і в легкому нахилі голови цілують у тильну сторону пальців або в передню частину тильної сторони долоні, знявши капелюха й рукавиці

Невербальні знаки спілкування

- жінки вітають плавним нахилом голови;
- чоловіки – легким схилинням верхньої частини тулуба і/ або голови;
- молоді люди такими ж, але трохи нижчими поклонами

- привітно усміхайтеся і дивіться людині в очі;
- вийміть цигарку з рота, а руки з кишень;
- зніміть темні окуляри;
- чоловік має підвестися і стояти доти, доки жінка не сяде або не піде

Вітаючись із людиною, не забуваймо про головне правило: будьте завжди привітними, незалежно від того, який у вас настрій.

Звернення до незнайомої людини

Послідовність фраз у розмові з незнайомою людиною може бути такою:

- вітання: *Доброго ранку! (Добрий день! Добрий вечір!);*
- вибачення і прохання: *Вибачте, що затримую Вас! Скажіть, будь ласка, ... (Будьте ласкаві, скажіть...; Чи не могли б Ви сказати...);*
- подяка: *Щиро (сердечно) дякую Вам за... (Щиро вдячний за...);*
- вибачення: *Пробачте, що затримав Вас (Даруйте, що завдав Вам клопоту);*
- прощання: *До побачення! (Бувайте здорові! Усього Вам найкращого! Хай щастить!).*

Привернення уваги до себе

Щоби привернути до себе увагу особи потрібно:

- спочатку звернутися до неї зі словами вибачення: *Прошу вибачення! Перепрошую! Будь ласка, пробачте! Прошу пробачити!*
- коли особа виявить увагу поглядом, мімікою, реплікою продовжити розмову: *Скажіть, будь ласка! Дозвольте запитати? Чи можна на хвилинку зайняти Вашу увагу?*

*Чи можна Вас запитати? Чи дозволите на хвилинку віді-
рвати Вас від справ?*

Репліки – відповіді адресата: *Я Вас слухаю! Я до Ваших послуг!
Чим можу Вам допомогти? Прощу!*

Якщо таких реплік не було чи вони мали відмовний характер
(*Даруйте, не можу Вам допомогти; На жаль (вибачте), я зайня-
тий*), потрібно перепросити і відійти.

Знайомлення

Знайомлення – це встановлення контакту між людьми з по-
відомленням інформації, необхідної для спілкування:

- ім'я чи ім'я та прізвище;
- ім'я і по батькові;
- всі три компоненти.

Залежно від ситуації спілкування та статусних ознак партне-
ра можна назвати:

- фах комуніканта;
- посаду;
- заклад навчання, місце роботи;
- місце проживання;
- позапрофесійні інтереси.

СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ ЗНАЙОМЛЕННЯ БЕЗ ПОСЕРЕДНИКА

*Будьмо знайомі!
Я хочу (хотів би) з Вами познайомитися!
Ви не проти, щоб ми познайомилися?
Дозвольте відрекомендуватися!*

Після цих формул ідуть фрази самоназивання:

*Моє ім'я (прізвище)..
Мене звати...*

Я – ...

**Знайомлення здебільшого відбувається
у формі такого діалогу:**

- *Будьмо знайомі! Моє ім'я – Андрій (Токарчук).*
- *Ярослав (Ігорович; Ліпинський). Дуже приємно!
(Мені дуже приємно з Вами познайомитися!
Радий знайомству з Вами!).*

СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ ЗНАЙОМЛЕННЯ ЧЕРЕЗ ПОСЕРЕДНИКА

Дозвольте представити (відрекомендувати) Вам...

Дозвольте познайомити Вас із...

Познайомтеся, це...

Познайомтеся, будь ласка, це...

Знайомтеся, будь ласка. Це мій...

**Особа, якій відрекомендують,
може висловити свої почуття такими фразами:**

Дуже приємно!

Мені (надзвичайно) приємно з Вами познайомитися!

Я радий знайомству з Вами!

*Жінкам не бажано знайомитися з чоловіками
без посередника (крім службових взаємин)*

*Знайомляться
через посеред-
ника стоячи*

*Невербальні
правила
знайомства*

*Руку першим
подає той, кому
відрекомендують*

*Під час знайомства варто усміхатися,
мати щирий вираз обличчя*

СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ ПОРАДИ, ПРОПОЗИЦІЇ

Я дуже раджу Вам...

Я пропоную Вам...

Я би радив Вам...

Дозвольте порадити Вам...

Може б, Вам...

Вам слід (варто)...

У відповідь мають обов'язково звучати слова подяки:

Я Вам щиро вдячний (щиро дякую) за пораду!

Я нею неодмінно скористаюся.

*Я не зможу скористатися з Вашої пропозиції (поради),
але я щиро дякую за неї!*

*Дякую за пораду (пропозицію)! Я мушу добре її обміркувати
(подумати над нею)!*

СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ ЗГОДИ

Добре!

Будь ласка!

Прошу!

Погоджуюся!

Мушу погодитися!

Авжеж; що так!

Гаразд!

Ви маєте рацію!

Ми не завжди можемо задовольнити прохання, прийняти ту чи іншу пропозицію, тому в деяких ситуаціях змушені відмовляти. Відмова повинна бути коректною, доброзичливою й переконливою. Щоб пом'якшити тон відмови, на початку речення

слід вживати слова: *на жаль, шкода, дуже шкода, на превеликий жаль, щиро жалкую, вибачте, мені дуже прикро, перепрошую.*

СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ ВІДМОВИ

*На жаль, ніяк не можу погодитися.
Шкода, але про це не може бути й мови.
Даруйте, але я змушений Вам відмовити.
Я б дуже хотів (Мені дуже хотілося б), але...
Перепрошую, мені треба подумати (мушу порадитися,
я маю спочатку це обміркувати).*

СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ РОЗРАДИ

*Не переживайте!
Не хвилюйтеся!
Не журіться!
Не беріть собі це так близько до серця!
Не думайте про це!
Не звертайте на це уваги!
Це не Ваша провина!
Сподівайтесь на краще!*

СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ СПІВЧУТТЯ

*Прийміть моє глибоке (щире) співчуття.
Дозвольте висловити Вам моє щире співчуття.
Я поділяю Ваш смуток.*

Висловлювання співчуття зазвичай супроводжується потиском руки, а жінки, якщо вони близько знайомі з адресатом, обнімають або цілують його.

СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ СХВАЛЕННЯ

*Ви правильно вчинили (сказали).
Дуже правильний (розумний, доречний) вчинок.
Ви прийняли надзвичайно вдале (розумне, продумане) рішення.
Я в захопленні від Вашого вчинку (виступу).*

**За правилами доброго тону, особа,
вчинок якої схвалили, має належним чином відреагувати:**
*Мені приємно, що Ви оцінили мій вчинок.
Те ж саме я можу сказати і про Вас.
Дякую!*

СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ ЗАУВАЖЕННЯ

*Я змушений зробити Вам зауваження.
Ви не зовсім добре вчинили, сказали.
Ви, напевно, недостатньо це обміркували (продумали як слід).
Вам так робити (говорити) не личить.
На мою думку, цей вчинок не робить Вам честі.
Ваш вчинок виходить за межі етичних норм.
Це було недобре.*

**Відповідь адресата залежить
від змісту і предмета розмови:
а) вибачення:**

*Вибачте, я помилився.
Я не хотів (не мав наміру) чинити Вам прикроці.
Я це зробив не навмисно.*

Мені дуже неприємно! Вибачте!

б) заперечення:

Даруйте, Ви мене неправильно зрозуміли.

*На мою думку, Ваше зауваження не цілком обґрунтоване
(цілком безпідставне).*

Вибачте, але Ви тут не маєте рації.

в) з'ясування:

Не бачу причини для зауваження.

Не розумію, в чому Ви бачите мою помилку.

Не розумію, за що Ви на мене образилися.

Перепрошую, а в чому, власне, річ?

Дуже важливо вміти критикувати так, щоб не образити людину. Для цього варто дотримуватися таких порад:

- вказуйте на помилки, робіть зауваження лише віч-на-віч;
- уникайте прямої критики;
- робіть це по-дружньому;
- похваліть те, що Ваш співбесідник виконує як слід;
- покажіть чи розкажіть, як правильно було б виконати те чи інше завдання, здійснити певний вчинок;
- переконайте співбесідника в тому, що він зможе повестися як слід за певних обставин, зуміє впоратися з дорученою справою;
- попросіть вибачення за зроблене зауваження, особливо тоді, коли людина старша від вас за віком або незнайома.

Для створення доброзичливої атмосфери спілкування особливо вагу має вміння висловлювати компліменти. Стиль компліменту залежить від статі, соціального стану адресата, характеру взаємин з ним, ситуації спілкування. Найчастіше хвалять людину за вчинки, характер, зовнішній вигляд, одяг, зачіску, дітей.

**СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ
ЩОДО ВИСЛОВЛЕННЯ КОМПЛІМЕНТІВ**

*У Вас такий чудовий вигляд!
Ви так чудово виглядаєте!
У Вас бездоганний вигляд!
Ви така чарівна!
Ви маєте тонке почуття гумору (витончений смак)!
З Вами так приємно спілкуватися!
Вам винятково пасує цей капелюшок!*

**СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ
ЩОДО ВИСЛОВЛЕННЯ КОМПЛІМЕНТІВ**

*У Вас така елегантна сукня!
Вам так пасує нова зачіска!
Ваші діти прекрасно виховані!
Ви неперевершена господиня!
Ви прекрасний співбесідник!
Ви, як завжди, прекрасно виступили!
Ви рідкісний фахівець!
Дивовижно, як Ви змогли в п'ятихвилинній доповіді
так вичерпно розкрити цю тему!
Комплімент потребує словесної відповіді адресата:
О, дякую за комплімент!
Ви так люб'язні!
Мені приємно це чути!*

Висловлюючи компліменти, дотримуйтеся таких правил:

- не кажіть людині того, що їй неприємне або зовсім не властиве;
- комплімент не повинен бути багатозначним;

- комплімент повинен бути щирим: мовлення адресата має супроводжуватися теплими інтонаціями, неудаваною усмішкою;
- комплімент має відповідати ситуації спілкування;
- неввічливо говорити компліменти малознайомим або незнайомим людям;
- не варто відразу «віддячувати» компліментом за комплімент, а особливо говорити про партнера те саме, що почули від нього;
- відповідь на комплімент має бути співзвучною змістові;
- не варто скупитися на добре слово.

СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ ПРОЩАННЯ

*До побачення!
Будьте здорові!
До зустрічі!
Дозвольте попрощатися!
Добраніч! (На добраніч! Доброї ночі!)
До завтра!
На все добре!
Усього Вам найкращого!
Хай Вам щастить!
Прощайте!
Будьте щасливі!
Шкода, але я мушу йти.
Ми прекрасно провели час.
Дякую за зустріч!
Даруйте, що так довго Вас затримав.
Не буду більше зловживати
Вашим часом (гостинністю).
Не можу Вас більше затримувати.*

Отже, враховуючи особливості комунікативної ситуації, вік, стать, соціальний статус співбесідника, а також характер взаємин із ним, мовець може вибирати лінгвістичні конструкції із арсеналу словесних формул щодо конкретної етикетної ситуації.

Вміння спілкуватися, допомагаючи встановлювати й підтримувати контакти між людьми, сприяє також кар'єрному успіху особи у професійній сфері. Серед індивідуальних форм усного професійного спілкування найбільш поширеною є ділова бесіда. Щоб така бесіда була ефективною, слід пам'ятати про такі правила:

- не перебивайте співрозмовника;
- дивіться йому в очі;
- не прискорюйте різко темп бесіди;
- не оцінюйте негативно особистість співрозмовника;
- не підкреслюйте відмінність між собою і партнером щодо спілкування;
- не зменшуйте дистанцію;
- поважайте думки співрозмовника як свої власні;
- слухайте уважно – це сприяє встановленню атмосфери щирості й поваги;
- подякуйте співрозмовнику за бесіду та за виявлену увагу.

Якщо ви вперше прийшли до установи, дотримуйтеся таких правил: вітаючись із представником компанії, не подавайте руки першим; не сідайте, поки вам не запропонують це зробити; якщо вас комусь відрекомендували, обов'язково запам'ятайте ім'я та по батькові цієї особи.

Етикет телефонної розмови

У наш час неможливо уявити спілкування, налагодження контактів без телефону. За допомоги телефону здійснюються перемовини, домовляються про важливі ділові зустрічі, вирішують численні оперативні питання, що виникають у процесі управлінської діяльності, надають консультації, звертаються із проханням, запрошенням, висловлюють подяку, вибачення. Уміння ділових людей контактувати за телефоном впливає на

їхній особистий авторитет і на реноме фірми, організації, яку вони презентують.

Під час телефонної розмови слід дотримуватися тих же правил, що й під час будь-якої бесіди. В основі стратегії телефонної розмови мають бути повага до співрозмовника і ввічливість. Разом з тим телефонний діалог має свої особливості, обумовлені специфікою спілкування за допомогою технічних засобів, а саме: неможливістю бачити співрозмовника, обмеженістю в часі, наявністю технічних перешкод.

Отже, зважаючи на сказане вище, існують окремі правила спілкування за телефоном. Знявши слухавку, слід відрекомендуватися, довідатися, чи має співрозмовник час для бесіди (якщо ні, запитати дозволу зателефонувати, уточнивши коли саме). Якщо той, хто телефонує, забув назвати себе, співрозмовник має право запитати: *Вибачте, з ким я розмовляю?* На анонімний дзвінок можна не відповідати й одразу покласти слухавку. Якщо співрозмовник чогось не розуміє, треба терпляче пояснити сказане. Перед особливо відповідальними телефонними перемовинами варто зробити необхідні записи на аркуші паперу. Не забувайте про дотримання пауз – у такий спосіб ви надаєте партнерові можливість висловити своє ставлення до проблеми. Симпатія до вас зростає, якщо ви кілька разів упродовж бесіди назвете співрозмовника на ім'я та по батькові. Завершуючи розмову, неодмінно попрощайтеся, пам'ятаючи, що нетактовно класти слухавку, не дочекавшись останніх слів вашого співрозмовника. Ініціатива завершення розмови належить зазвичай тому, хто телефонував. Іноді викликаний до телефону може ввічливо сказати, що з тієї чи іншої причини поспішає, хоче закінчити розмову.

Якщо абонент випадково потрапив не туди, куди треба, він просить вибачення. В жодному разі не кидає мовчки слухавку. На помилковий дзвінок чемно відповідають: *Ви помилилися номером*, після чого кладуть слухавку.

Неодмінним атрибутом кожної ділової людини сьогодні є мобільний телефон. Користуючись мобільним телефоном, слід

дотримуватись названих вище правил і разом з тим враховувати специфіку мобільного зв'язку, оскільки телефон завжди у його власника. Загальне правило користування мобільним телефоном – не створювати незручностей, не виявляти неповаги до людей, які перебувають поруч. Отже, пам'ятаймо про такі правила:

- не можна користуватися мобільним телефоном під час перегляду вистави, кінофільму, на концертах, конференціях, під час нарад тощо (увімкніть вібродзвінок замість звукового сигналу);
- не бажано класти телефон на стіл під час ділової зустрічі, щоб не засвідчити неповаги до співрозмовника. Якщо все ж вхідний дзвінок перервав бесіду, розмову слід завершити якнайшвидше і на час розмови відійти або вийти взагалі;
- не можна голосно розмовляти в транспорті, на вулиці;
- категорично заборонено розмовляти по телефону, перебуваючи за кермом автомобіля.

Етикет ділового листування

Спілкування може відбуватися як в усній, так і в писемній формі. Найпоширенішим видом писемного спілкування є лист. І хоча зараз є різноманітні технічні можливості для ведення діалогу, чи то усного, чи то письмового, не втрачає своєї актуальності та значимості у професійному спілкуванні службовий лист, оскільки він може мати юридичну силу.

Під час написання службового листа слід дотримуватися певних правил.

Починати листа необхідно із звертання, яке є загальноприйнятною формою ввічливості.

НАЙПОШИРЕНІШІ ФОРМИ ЗВЕРТАННЯ

Шановний пане / пані (ім'я, ім'я й прізвище)!

Шановні панове!

Шановні колеги!

Вельмишановний добродію!

Високошановний пане...!

У листуванні прийнято зазначати звання адресата чи вказувати його професію:

Високоповажний міністре!

Вельмишановний (високоповажний) професоре!

ЗВЕРТАННЯ ДО ПРЕЗИДЕНТА ДЕРЖАВИ

Вельмишановний Пане Президенте!

Високоповажний Пане Президенте!

Пане Президенте!

ЗВЕРТАННЯ ДО СЛУЖИТЕЛІВ ЦЕРКВИ

Всечесніший Отче Михайле!

Всесвітліший Отче!

Високопреподобний Отче!

Ваше Блаженство!

Блаженніший і дорогий Митрополите!

Високопреосвященний Владико Митрополите!

Ваша Святосте (до Патріарха)!

Зазвичай звертання завершують знаком оклику і перше слово тексту листа пишуть з великої літери з абзацу.

Дуже важливо ретельно обміркувати першу фразу, адже саме вона має переконати адресата у правомірності написання листа. Якщо це відповідь на запрошення або запит, то вже в першому реченні доречним буде висловити вдячність. Поширеними вступними фразами в ділових листах є покликання на попередній лист, офіційний документ, подію тощо.

У листах-нагадуваннях, що належать до психологічно складних, слід ввічливо, тактовно і ненав'язливо вказати на те, що, наприклад, термін виконання замовлення минув. Подібні листи варто розпочинати так:

Нам дуже незручно, що змушені нагадати Вам про...

Вибачте, що знову турбуємо Вас, але ми не отримали відповіді на лист від (дата)...

Вибачте, але ми змушені нагадати Вам про необхідність оплатити рахунок за...

Інколи делікатність, тактовність не дають бажаних наслідків, тоді слід виявити категоричність і рішучість. Це можна зробити таким чином:

Оскільки Ви, незважаючи на наше постійне прохання погасити заборгованість, і досі не надіслали оплаченого чека, ми змушені припинити виконання всіх Ваших замовлень.

До категорії складних належать листи-відмови. Вище вже наводилися словесні формули коректної відмови, але хочемо додати, що відмовляти слід аргументовано, щоб адресат, який покладав на вас надії, зрозумів, що у вас справді не було іншого виходу. Це може звучати приблизно так:

Докладно вивчивши запропонований Вами проект, з прикриттю повідомляємо, що не маємо змоги...

На жаль, ми не можемо підтримати Вашого проекту з огляду на ускладнення ситуації.

Дуже важливим у листі є вибір завершальних речень. Можна подякувати за допомогу чи приділену увагу або ж повторити подяку, висловлену на початку. Нагадаємо, що слово

«дякую» є найуживанішим словом кожної вихованої і порядної людини.

Доречним наприкінці листа є також запевнення адресата в тому, про що йшлося в тексті:

Запевняємо, що Ви цілковито можете розраховувати на нашу підтримку.

Будемо раді співпрацювати з Вами.

Будемо раді встановленню взаємовигідних контактів із Вашою фірмою.

Запевняємо, що в майбутньому ми докладемо максимум зусиль, щоб уникнути таких прикрих непорозумінь.

Наприкінці листа можна висловити сподівання:

Сподіваємося, що наша пропозиція зацікавить Вас.

Розраховуємо на тісну і взаємовигідну співпрацю з Вами.

Сподіваємося, що майбутня співпраця буде плідною, успішною і вигідною для Вас і для нас.

Маємо надію, що наші нововведення зацікавлять Вас, і розраховуємо на встановлення взаємовигідного партнерства.

Сподіваємося, що в майбутньому нам ще раз випаде нагода зустрітися та обмінятися досвідом і думками.

Обов'язковою в листі є прощальна фраза.

ПРОЩАЛЬНІ ФРАЗИ В ЛИСТІ

З повагою!

З повагою і найкращими побажаннями!

З належною до Вас пошаною!

Зі щирою повагою!

З повагою, вдячністю та побажанням успіхів!

Після прощальної формули ввічливості розділовий знак не ставиться, з нового рядка оформлюється реквізит «Підпис».

Для того, щоб досягти успіху у відносинах з діловими партнерами, слід постійно дбати, щоб Ваші листи були бездоганними

у всіх аспектах, бо навіть незначне відхилення від правил може призвести до спотворення змісту або зміни тону.

Бланк листа є візитною карткою установи, тож він має бути гарно виконаним. На перший погляд це незначна деталь, але вона сприяє створенню позитивного враження про вас і вашу діяльність. Для виготовлення фірмових бланків рекомендується використовувати лише високоякісний папір. Конверт за своїм дизайном і розміром має відповідати бланкові: його бажано дібрати так, щоб не виникало потреби складати лист більше, ніж двічі.

Дотримання правил етикету листування є свідченням вашої ввічливості й поваги до адресата і сприяє налагодженню добрих відносин між партнерами.

Сучасні технічні досягнення дають змогу миттєво пересилати й отримувати листи через електронну пошту. Електронні листи складають відповідно до норм і принципів оформлення ділової документації. Але слід також пам'ятати про правила телекомунікаційного етикету, прийняті в Інтернет.

Електронний лист, як і звичайний, завжди починають зі звертання. Текст листа повинен бути не дуже довгим і легким для прочитання. Якщо до нього додають які-небудь документи, то їх прикріплюють до листа у вигляді вкладок. На завершення ставлять електронний підпис. Він може бути коротким (лише ім'я та прізвище), а може повідомляти про відправника більш повну інформацію: ім'я, посаду, місце роботи, адресу електронної пошти, адресу звичайної пошти, адресу веб-сайту, на якому представлена інформація про користувача або установу, де він працює, телефони (домашній і робочий), факс тощо.

Спілкування в мережі Інтернет

З розвитком інформаційного суспільства у сучасної людини все більше з'являється можливостей вести діалог он-лайн в реальному часі, брати участь в обговоренні різноманітних питань, залишаючи свої коментарі про ті чи інші події тощо.

Он-лайн діалог може бути як усний (аудіо-, відеодзвінки), так і письмовий. Ми можемо спілкуватися як з людьми, з якими ми безпосередньо знайомі, так і з тими, з ким познайомилися через Інтернет і ніколи не бачилися наживо. Усі названі чинники спричиняють певні особливості спілкування он-лайн. Дехто вважає, що саме в Інтернеті можна говорити про що завгодно, навіть надсилати повідомлення, що не відповідають нормам культурного спілкування, а нерідко й цензури. В принципі, це дійсно так, але навряд чи той, хто діятиме саме таким чином, зможе знайти однодумців. Спілкуючись в Інтернеті, не слід забувати про свій імідж, який дуже легко можна зіпсувати, а також про елементарні правила ввічливості, яких ми дотримуємося під час безпосередньої комунікації. Разом з тим існують специфічні етикетні норми щодо діалогу в чаті:

- спілкування починайте зі з'ясування, чи не зайнята людина, чи має змогу або бажання поговорити;
- будьте лаконічні: не варто писати ціле есе, якщо можна передати суть справи кількома словами;
- не слід писати в повідомленні те, що ви, виходячи з міркувань конфіденційності, ніколи не зважилися б надіслати електронною поштою або у звичайному листі: усе, що ви напишете, може бути скопійовано і розіслано іншим користувачам;
- не варто розпочинати он-лайн тривале з'ясування стосунків із друзями, критикувати колег, керівників і вичитувати підлеглих;
- будьте виразні: там, де це доречно, намагайтеся передавати свої емоції за допомогою «смайликів», адже одержувач повідомлення не бачить вашої міміки і не чує ваших інтонацій;
- набирайте текст грамотно: повідомлення, написане без помилок, завжди справляє гарне враження.

Підсумовуючи все вищесказане, хочемо наголосити, що в основі будь-якої стратегії спілкування має бути ввічливість і повага до співрозмовника. Саме дотримання цих основоположних

принципів спілкування є запорукою успіху у встановленні контактів між людьми та здійснення ефективної комунікації.

2.4. Етикет керівника

Важливою складовою успішного управління будь-якою установою є дотримання її керівником правил етикету, які спрямовані на вияв поваги до підлеглих, збереження ним власної гідності, створення сприятливих умов для виконання службових обов'язків як самим керівником, так і підлеглими.

Начальник зобов'язаний поважати підлеглих, тому що, якщо він не буде цього робити, продуктивність праці різко впаде: це було доведено безліччю психологічних досліджень.

У діловому спілкуванні «згори-униз», тобто стосовно керівника до підлеглого золоте правило етики можна сформулювати так: «Ставтеся до свого підлеглого так, як ви хотіли б, щоб до вас ставився керівник».

Правила і вимоги службового етикету мають сприяти створенню здорового морально-психічного клімату і піднесенню настрою, підвищенню продуктивності праці. Вчені радять керівникам дотримуватись таких правил у своїй діяльності:

- намагатися робити зауваження підлеглим віч-на-віч;
- навчитися заохочувати підлеглих;
- довіряти співробітникам і визнавати свої помилки;
- зміцнювати у підлеглого почуття власної гідності: добре виконана робота заслуговує не тільки на матеріальне,

але і на моральне заохочення, отже не слід лінуватися за-
ввий раз похвалити співробітника;

- захищати своїх підлеглих, бути їм відданим, тоді вони зможуть відповісти вам тим же;
- бути доброзичливим, делікатним, ввічливим.

Заходячи до установи, її очільник повинен привітати присутніх, у першу чергу жінок і співробітників, старших за віком. Приймаючи відвідувачів, керівник не зобов'язаний вставати. Достатньо жестом запросити людину сісти. Але приймаючи жінку чи літню людину, вихований чиновник повинен вийти з-за столу і проводити відвідувача до стільця чи крісла. Якщо зустріч неофіційна, то час її проведення залежить від взаємної домовленості сторін. Коли відвідувач заходить, господар кабінету відповідає на його вітання, виходить із-зі столу і запрошує його в зону колегіальної роботи, а сам сідає навпроти. У робочих кабінетах начальників столи часто стоять літерою «Г». Розташування господаря кабінету на чільному місці за столом є проявом домінування. Тому важливо мати в кабінеті маленький чайний чи журнальний столик для проведення неофіційних бесід. Почуття довіри, яке зароджується під час дружньої бесіди, сприяє продуктивним відносинам.

На жаль, іноді бувають люди, які забирають час пустими балачками. Для керівників, які цінують свій час, є чимало способів щодо зменшення напливу відвідувачів:

- доручити секретарю завчасно узгоджувати і дотримуватись термінів і дат;
- відвідувати кабінети, де працюють підлегли, щоб дати їм можливість поставити запитання, адже набагато простіше самому піти, ніж намагатися люб'язно випроводити співрозмовника зі свого кабінету;
- для уникнення потенційних відвідувачів письмовий стіл у кабінеті варто поставити так, щоб його не було видно з дверей;
- тримати двері в кабінет відчиненими слід лише тоді, коли готові приймати відвідувачів; в інший час бажано тримати їх зачиненими, щоб ніхто не заважав.

Якщо відвідувач налаштований агресивно або напружений, спробуйте замінити його негативні емоції на позитивні. Цього можна домогтися, виявляючи повагу, доброзичливість, визнання. Для зняття психологічної напруженості і стану підвищеної тривожності варто виявити щирю повагу, звернутися за порадою чи з проханням, зробити завуальований комплімент, згадати заслуги відвідувача.

Якщо керівник завантажений роботою, а відвідувач не йде з кабінету, можна скористатися одним із поданих нижче методів:

- подивитись на ручний годинник або зробити так, щоб пролунав запрограмований сигнал;
- підвестися через стіл, даючи тим самим зрозуміти, що розмову завершено;
- почати читати папери, коли відвідувач іще говорить;
- домовитись із секретарем про те, щоб він перервав розмову і нагадав про наступну зустріч;
- повідомити до розмови і нагадати перед її завершенням, що ваш час обмежений і на вас чекають інші відвідувачі.

Важливою частиною роботи керівника є проведення нарад. Він повинен виявити не лише організаторський хист, а й уміти стежити за перебігом дискусії, обмірковувати і добирати слушні запитання, систематизувати різні погляди, вчасно робити висновки. Правильно проведена нарада – запорука успішного виконання професійних завдань, що стоять перед колективом установи. Не останню роль відіграє тут і дотримання певних етикетних норм.

Запрошувати співробітників на важливу нараду бажано, розсилаючи письмові запрошення. Це допомагає зробити її максимально результативною, адже дає змогу запрошеним обмірковувати проблеми, винесені на обговорення, продумати аргументи на захист своєї думки. Просте повідомлення про нараду за телефоном або через секретаря допускається лише для дуже коротких, формальних зборів. У письмовому запрошенні вказують тривалість заходу і склад учасників, щоб вони могли скоординувати свій розклад і підготуватися до дискусії.

Плануючи нараду, слід продумати порядок розміщення присутніх. Ділова суперечка не повинна перерости в бурхливу сутичку або міжособистісний конфлікт. Тому керівникові не слід дозволяти учасникам сидіти, як їм заманеться.

Якщо кількість присутніх перевищує шість осіб, порядок розміщення встановлюється за допомогою спеціальних карток. Для уникнення конфліктів варто дотримуватись таких правил:

- не бажано, щоб суперники, конкуренти сиділи навпроти одне одного – навпаки, людей, які ворогують, варто розмістити якнайдалі одне від одного;
- приміщення, в якому проводиться нарада, повинно бути просторим, стіл – великим, адже скупченість є однією з причин виникнення конфліктів;
- керівникові краще сидіти в центрі, щоб мати можливість дивитися у вічі більшості учасників (сидячи в кінці довгого вузького столу, керівник не зможе контролювати тих, хто сидить у протилежному кінці).

Якщо хтось запізнюється, його не слід чекати, а розпочинати нараду в точно призначений час. Щоб створити сприятливу емоційну атмосферу, краще розпочати з приємної інформації, позитивної оцінки.

Під час наради керівникові варто дотримуватися таких порад:

- щоб «запрограмувати» учасників на позитивний результат, на початку слід висловити впевненість, що проблему буде вирішено силами присутніх у відведений час;
- дати можливість висловитися всім шляхом поіменного виклику;
- припиняти відхилення від теми;
- щоб уникнути непорозумінь, бажано уточнювати в разі необхідності позицію доповідача;
- відхиляти недостатньо аргументовані рішення;
- щоб підбадьорити учасників, дати їм відчуття, що вони наближаються до вирішення проблеми, частіше підбивати поточні підсумки;

- не проголошувати до останнього власну позицію, якщо це можливо;
- мати напоготові кілька дотепних жартів для зняття емоційного напруження, що може загрожувати вибухом емоцій;
- толерантно ставитися до критики на свою адресу;
- припиняти нищівну критику на адресу будь-кого зі співробітників, адже навіть у помилковій теорії є завжди зерно істини (завдання керівника якраз і полягає в тому, щоб звернути увагу присутніх на раціональні зерна в позиції критикованого, зупинити потік критики на його адресу і закликати до знайдення спільного підходу – у протилежному разі критикований може розлютитися, стати в опозицію і різко знизити трудову активність, а це аж ніяк не сприяє успішному розв'язанню проблем).

Та не слід думати, що критика не потрібна взагалі. Вона необхідна і навіть корисна, але лише тоді, коли є явні недогляди, зловживання, серйозні помилки. Коли в роботі простежуються небезпечні тенденції, проте явних провалів ще немає, критика може виконувати профілактичну функцію. Разом з тим не варто також забувати, що головна мета критики – знайдення оптимального рішення, а не пошук ворога у власному колективі.

Критикувати слід лише аргументовано, при цьому пояснюючи, як можна уникнути повторення подібних помилок, висловлюючи впевненість у тому, що колега, який помилився, виправить помилку. В жодному разі не можна переходити на особистість винного, натомість слід критикувати лише його конкретні помилки чи недоліки в роботі.

Під час підбиття підсумків наради і формулювання рішення керівнику бажано всім подякувати за роботу, навіть тим, чиї аргументи не було прийнято до уваги, зазначивши, що всі учасники допомогли знайти правильне рішення.

Управлінська діяльність потребує постійного аналізу стану справ, творчого застосування знань і досвіду, різноманітних здібностей. Наївний той, хто думає, що керувати – це постійне

задоволення. Насправді, це постійне напруження, зумовлене труднощами роботи з людьми. Навіть мати широкі знання і життєвий досвід, бути працелюбним, сумлінним не достатньо, щоб впоратися з роботою керівника. Для цього потрібно мати особливий дар – поєднання таких якостей, як неординарне мислення, вміння спілкуватися, створювати умови для розкриття особистості потенційного працівника.

2.5. Імідж ділової людини

Стародавнє прислів'я «По одезі вітають, по мудрості пригощають» не втрачає своєї актуальності і в наш час. Хоча декому здається, що зовнішній вигляд не так багато важить, як внутрішні якості людини, це не зовсім так. Манера одягатися значною мірою залежить

від індивідуальних психологічних особливостей людини, тому психолог може багато чого сказати про людину за її зовнішнім виглядом.

За даними психологічних досліджень, перша хвилина зустрічі є вирішальною у створенні соціального і психологічного портрета, вона визначає характер подальших взаємин. У 85 випадках зі 100 люди створюють для себе образ особи після першого знайомства на основі її зовнішнього вигляду. Отже, кожній людині, навіть унікальному фахівцю чи генію, слід подбати про зовнішній вигляд, якщо він хоче встановити добрі відносини з людьми довкола.

В усі часи одяг мав роль певного маркування, вказуючи на приналежність до певної соціальної групи, конфесії, професії

тощо. Часто форму одягу визначали монархи своїми наказами, за порушення яких винуватці несли юридичну відповідальність. У наш час теж можна спостерігати таке явище. Наприклад, носіння військової форми особами, що не мають на це права, є карним злочином. Загалом же зараз вимоги до одягу не такі категоричні, як це було колись. Однак і тепер у розвинутих демократичних країнах ділові люди надають великого значення зовнішньому вигляду своїх співробітників і ділових партнерів.

Нинішня мода демократична: кожен може обирати для себе стиль або створювати свій власний. Але разом з тим свобода вибору робить людину набагато більш відповідальною за свій зовнішній вигляд, ніж колись. Крім того, деякі ситуації сучасного життя вимагають суворо визначеної форми одягу. Так, наприклад, навіть у пристойний ресторан не пускають чоловіків у шортах, без піджака і краватки. Найбільш строго слід вдягатися, йдучи на офіційні прийоми, концерти класичної музики, вистави в солідних театрах. У таких випадках чоловіки, як правило, одягають строгий (краще чорний) костюм і світлу однотонну сорочку, а жінки – строгі, без зухвалих деталей, не надто барвисті сукні.

Невід'ємною приналежністю класичного чоловічого костюма є піджак. Його обов'язково одягають під час офіційних візитів. Нижній гудзик ніколи не застібають. Інші повинні бути застебнуті, особливо за офіційних обставин. Розстебнути піджак дозволяється, якщо ви сидите за столом або в глядацькій залі. Знімати його на офіційних заходах можна лише після того, як це зробила головна особа. Пізно восени, взимку, навесні ввечері краще носити темний піджак. Удень та влітку – світлий, у спеку – бавовняний. Костюм може бути як однотонним, так і картатим або в смужку, але без різких контрастів. Для ділових перемовин рекомендується одягати однотонні костюми сірого, темно-сірого, темно-синього або чорного кольорів. У діловому світі переважно носять костюм-двійку, але можна носити й трійку. Для найбільш урочистих випадків одягають чорний костюм.

Усі інші деталі одягу добирають відповідно до костюма. Особливу увагу приділяють вибору краватки, яка є обов'язковим доповненням до однотонної сорочки. До картатого костюма або костюма у смужку зазвичай одягають однотонну краватку, а до однотонного – строкату або з візерунком. Краватка має гармоніювати з кольором сорочки. До яскравої сорочки з візерунком пасує тільки однотонна краватка. В будь-якому випадку вона повинна бути темнішою за сорочку. До вечірнього темного костюма найкраще пасує шовкова краватка. У краватках-метеликах з'являються тільки на офіційних заходах. Чорну краватку з матерії доречно одягати лише на похорон та на поминальні церемонії. Ширина краватки визначається шириною піджака: чим ширші плечі в людини, тим ширшою має бути краватка. За довжиною вона повинна трохи не доходити до пряжки пояса штанів.

Від кольору костюма залежить і колір сорочки. Ідеальний варіант, що підходить для візитів будь-якого рівня – біла сорочка. Пам'ятайте, чим темніший костюм, тим світлішою має бути сорочка. Ніколи не надягайте сорочку в смужку з картатим костюмом і, навпаки, картату сорочку з костюмом у смужку. До костюма з візерунком пасує однотонна сорочка. Пам'ятайте про важливу деталь: манжети сорочки повинні виступати з-під рукава піджака на товщину одного-двох пальців.

Чорні черевики пасують до костюма будь-якого кольору. Коричневе взуття погано виглядає з темним костюмом. Світле взуття зазвичай носять зі світлим костюмом улітку, спортивне – до спортивного одягу, лаковані черевики – тільки зі смокінгом чи фракком.

Важливим аксесуаром чоловічого вбрання є шкарпетки. Вони є своєрідним колірним переходом від штанів до взуття і мають бути темнішими за штани але світлішими за взуття. З будь-яким строгим костюмом поєднуються темно-сині, темно-сірі, темно-зелені і чорні шкарпетки.

Рекомендована гама кольорів чоловічого одягу

Костюм	Сорочка	Краватка	Туфлі	Шкарпетки
Чорний	Біла	Сріблясто-чорна, чорно-червона, темно-червона	Чорні	Світло-сірі, чорні, темно- фіолетові
Сірий	Біла, світло- рожева, кремова, «слонової кістки»	Будь-якого кольору	Чорні	Чорні
Блакитний	Біла, «слонової кістки»	Сіро-червоно- бордова	Чорні, темно- коричневі	Сірі, бордові
Синій, темних тонів	«Слонової кістки», світло- рожева	Червоно-зелено- коричнева	Коричневі	Коричневі
Пісочний	Світло- блакитна, рожева	Темно-синя, зелена, бордова, червоно-чорна	Світло- коричневі	Світло- блакитні
Світло- коричневий	Біла, рожева, тютюнова	Зелена, бордова, зелено- коричнева, червоно-чорна	Кавові, черво- но-чорні, коричневі	Бордові

Носову хусточку носять у кишені штанів. Не можна допускати, щоб із зовнішніх кишень піджака стирчали якісь предмети: ручка, олівець, гребінець, окуляри тощо. Кишені не повинні випинатися. Ознакою поганого тону є тримати ручку в нагрудній кишені піджака. Спеціально для ручок призначені довгі внутрішні кишені.

Для кожної ситуації існує своя форма одягу. Безглуздо буде виглядати, якщо службовець після ранкової пробіжки прийде

на зустріч із діловими партнерами у спортивному одязі, так само, як селяни, одягнені у фраки на косовиці.

Неприпустимим є також змішувати елементи різних стилів одягу, наприклад ділового і робочого костюма. До строгого костюма не одягають кросівки, до піджака з краваткою – джинси.

Одяг має бути продовженням і окрасою індивідуальності, приховувати вади фігури й підкреслювати індивідуальні особливості зовнішності й характеру людини.

Брюнетам з темними очима більше пасують жовтувато-коричневі кольори, світловолоосим із блакитними очима – холодні сіро-блакитні.

Високим чоловікам не варто носити дуже довгі піджаки, як і костюми у виразну вертикальну смужку. Перевагу краще надати короткому світлому піджаку і темним штанам. Високим худорлявим чоловікам не личать ні надто вузькі, ні надто широкі штани. Двобортний піджак, що застібається на два гудзики і має зверху ще два декоративні, візуально розширює торс. Невисоким на зріст повним чоловікам слід дотримуватися діаметрально протилежних правил. Щоб приховати великий живіт, краще носити костюм-трійку.

На офіційний прийом жінка може одягти вовняну спідницю з блузою, сукню звичайної довжини або просто костюм. Фасон повинен бути строгий. Вбрання і аксесуари витримуються в одній кольоровій гамі. Допускається поєднувати в одному ансамблі не більше двох кольорів. Жовтий і коричневий гарно сполучаються із зеленим, червоний пасує до чорного і білого.

Під час урочистого прийому жінка може одягти рукавички – шовкові, мереживні, лайкові, які не слід знімати під час вітання аж до початку їжі. Сукню можна доповнити шкіряною або замшевою сумочкою, капелюшком. Під час офіційного прийому капелюшок можна не знімати. Але господиня повинна бути без головного убору.

Вечірній одяг не повинен бути яскравим. До вечірньої сукні капелюшок не одягають. Туфлі мають бути шкіряні або замшеві.

На урочистості не можна приходити без панчіх, навіть якщо дуже спекотно.

У діловому світі перевагу надають класичному стилю. Одяг ділової жінки не повинен відволікати співрозмовника від ділової розмови. Тому слід уникати міні-спідниць, глибоких вирізів та яскравих кольорів. Найбільш доречними вважаються такі кольори, як темно-синій, рудувато-коричневий, бежевий, темно-коричневий, сірий, світло-синій. Червоне, як правило, одягають на багатолюдні заходи, свята, адже такий одяг допоможе виділитися в натовпі. Загалом же кольорова гама одягу для ділових жінок необмежена за умови гармонійного поєднання. Удень і влітку бажано надавати перевагу вбранню світлих кольорів, увечері і взимку – темних.

Жінкам дозволяється також носити в'язані речі: сукню або джемпер зі спідницею.

За допомоги одягу, як зазначалося вище, можна підкреслити свою індивідуальність, а також приховати недоліки фігури. Зокрема, яскравий, помітний візерунок заважає роздивитися пропорції тіла, помітити сутулість чи широку талію. Хоча слід пам'ятати, що тканини з великими візерунками не личать повним жінкам. Щоб приховати повноту, варто носити одяг темних кольорів. Вертикальна смужка також надає стрункості фігурі. Одяг білого і блакитного кольорів не пасує блідолицим. Рум'яним і надто блідим жінкам не до лиця яскраво-червоне. Білі комірці освітлюють та освіжають обличчя. Чорна сукня або шарф підкреслюють зморшки. Високим жінкам не личать дуже маленькі сумочки, а мініатюрним – надто великі.

Добираючи гардероб, слід зважати на вік. Речі, що пасують молодим, смішно виглядають на людях старшого віку і навпаки. Якщо молоді управлінці можуть використовувати в одязі модні аксесуари, то працівникам старшого віку належить носити або модні речі найвищої якості, або класичний одяг.

Елегантність часто ототожнюють з модним одягом, але це не зовсім так. Елегантною виглядає людина, в одязі якої все гармонує, все чисте, підшите, застібнуте й випрасуване,

а взуття – ідеально чисте незалежно від погоди. Елегантний одяг приховує вади фігури і підкреслює її переваги. Зрештою, пам'ятайте: костюм – це не щось на вас, це – ви.

Враження про людину складається не лише залежно від її одягу, але й залежно від вигляду її волосся. Насамперед слід завжди дбати, щоб волосся було чистим. У цивілізованих країнах його прийнято мити раз на добу. Слід також пам'ятати, що іміджу ділового чоловіка не відповідає довге волосся. Представники вищих ділових сфер можуть собі дозволити мати невелику бороду та вуса, хоча переважно вони зазвичай ходять із ретельно поголеним обличчям. Однак ніяких негласних заборон щодо цього немає. Зачіска ділової жінки також повинна бути охайною і компактною. Колір волосся має гармонувати з кольором шкіри та очей. Занадто яскраві кольори шкодять діловому іміджу.

Невід'ємним атрибутом сучасної жінки є макіяж, який допомагає приховати недоліки і підкреслити індивідуальну неповторність зовнішності. При цьому у вишуканої жінки макіяж завжди залишається непомітним, гармонує з формою обличчя, кольором волосся та очей.

Користуючись парфумами, слід також пам'ятати про почуття міри й гармонії. Запах парфумів повинен поєднуватися із запахом шкіри, тому, вибираючи їх, щоб оцінити аромат, бажано капнути на руку й розтерти. Для іміджу ділової жінки підходять легкі квіткові аромати. Запах повинен поширюватися на відстань не більше, ніж 45 см. Жінки мають більш тонкий нюх, тому запах чоловічого одеколону повинен поширюватись у межах 15 см.

Імідж кожної жінки доповнюють різноманітні прикраси. Ділова жінка не є винятком. Але вона мусить пам'ятати, що прикраси не повинні заважати роботі. Не варто носити кулони на довгих ланцюжках, а також інші прикраси, що звисають і хитаються, наприклад сережки, адже це спричиняє певні незручності й відволікає увагу співрозмовника. Не варто одягати на роботу в офіс дуже дорогі прикраси, достатньо кількох предметів біжутерії. Але при цьому слід пам'ятати, що вона має бути

високої якості, витримана в одному стилі і її не повинно бути багато. У діловому світі дотримуються правила трьох: поєднання не більше трьох кольорів в одязі і не більше трьох прикрас.

Список прикрас для чоловіків обмежується каблучкою (обручкою), запонками та шпилькою для краватки.

У всі часи ознакою гарних манер було вміння гарно стояти, сидіти рухатися. Правильна постава і хода надають людині вільного і впевненого вигляду, не кажучи вже про поліпшення роботи легень і серця. На думку психологів, упевнена, рішуча хода утримує довколишніх людей від агресії. Для правильної постави голова повинна бути на одній вертикальній лінії з хребтом, шия, плечі й руки розслаблені, а живіт підібраний. Незалежно від темпу ходи кроки мають бути однаковими. Не слід подовжувати їх, якщо ви поспішаєте – просто прискорте ходу. Щоб зберегти правильну поставу і ходу, слід бути в хорошій фізичній формі. Тож бажано відвідувати спортзал, а якщо не виходить, то хоча б не забувати про ранкову зарядку.

2.6. Поведінка в громадських місцях

Вміння правильно поводитись дозволяє гідно почувати себе в будь-якій ситуації. Те, що на перший погляд здається дрібницею, зрештою може стати тією «знаковою» ситуацією, яка дасть змогу людям навколо скласти про вас думку. Тож для кожної людини важливо вміти бачити себе збоку. Цьому неважко навчитися. Існують прості правила ввічливості у громадських місцях, дотримуючись яких ви матимете прихильність і симпатію з боку оточення.

На вулиці

Якщо ви випадково зустрілися на вулиці зі знайомим, достатньо усміхнутися й кивнути. Коли знайомий досить далеко від вас, можна помахати йому рукою. Маючи можливість зупинитись

і поговорити, зробіть це так, щоб не заважати тим, хто знаходиться поруч. Зустрівши знайомого, який дуже поспішає, і маючи бажання з ним поговорити, вихована людина не зупиняє його, а прилаштовується до його ходи, спочатку спитавши, чи не заперечує той проти такого супроводу.

Не слід ображатися, якщо хтось не привітався з вами на вулиці. Часто це буває під час побіжної зустрічі, а причиною може бути як неуважність, так і поганий зір.

Жінкам не бажано користуватися косметикою, зачісуватися або поправляти панчохи на вулиці.

Чоловік, як правило, йде праворуч від своєї супутниці, крім військових: права рука в них повинна бути вільна.

Якщо жінку супроводжують двоє чоловіків, основний іде посередині, а вона праворуч від нього.

У товаристві двох жінок чоловік повинен іти посередині, щоб мати змогу розмовляти з обома супутницями, при цьому та, яка йому дорожча, повинна бути праворуч.

Якщо по вулиці йдуть двоє чоловіків, то більш почесне місце – праворуч, якщо троє – посередині, а друге за значущістю – праворуч.

Йдучи з жінкою, чоловік завжди допомагає їй у всьому. Підходячи до дверей, він повинен їх відчинити і пропустити жінку вперед. Але до ресторанів, кафе, барів та інших неосвітлених приміщень першим заходить чоловік.

Заходячи до приміщення, не забуваймо про повагу до старших, пропускаючи їх уперед. Але якщо старший пропонує молодшому пройти першим, ввічливо буде скористатися люб'язністю.

У транспорті

Користуючись громадським транспортом, пам'ятаймо про головне правило, що відображає принцип гуманізму і свідчить про вихованість і рівень культури особистості, – поступаймося

місцем літнім і хворим людям, вагітним жінкам, пасажиром з маленькими дітьми. Якщо вам поступилися місцем, не забудьте обов'язково подякувати.

Якщо ви зустріли знайомого чи колегу, не варто голосно розмовляти з ним, обговорювати сімейні чи службові справи, інтимні питання. Це ознака поганого тону, як і голосна тривала розмова за телефоном.

Якщо пасажир поруч з вами читає книгу або газету, не слід заглядати зверху чи через плече.

Громадський транспорт – місце загального користування, де неможливо забезпечити абсолютний комфорт кожного пасажирів. До цього треба ставитися з розумінням і, щоб полегшити об'єктивні незручності, дотримуватись правил ввічливості. Якщо ви когось випадково штовхнули, попросіть вибачення. Якщо штовхнули вас, не слід обурюватись, адже навряд чи людина зробила це навмисно. Добррозичливість, ввічливість, тактовність – це найважливіші інструменти, що допомагають нівелювати транспортні негаразди.

Чоловік завжди першим виходить із громадського транспорту, щоб подати руку жінці й допомогти їй вийти. Йдучи сходами вниз, чоловік повинен бути попереду жінки, а вгору – позаду. На ескалаторі чоловік завжди, незалежно від напрямку руху, стоїть на дві-три сходинки нижче. Такі правила мають практичне призначення – підтримати жінку, якщо вона посковзнеться або оступиться.

Якщо чоловік має автомобіль і вирушає в поїздку з жінкою, він повинен відчинити їй праві передні дверцята, а потім сісти за кермо. За правилами етикету жінка спочатку присідає на сидіння, а потім ставить обидві ноги. Найпочеснішим місцем в автомобілі вважається праве сидіння позаду від водія. Воно є найбільш безпечним. Якщо жінка сідає в таксі або в машину незнайомої людини, вона, як правило, займає саме це місце.

До знайомих краще сідати на переднє праве сидіння. Цим ми виявляємо довіру і увагу водієві. Якщо разом з жінкою до автомобіля сідає чоловік, то він не повинен займати місце спереду поруч з водієм, а, відчинивши для супутниці праві дверцята, обійти машину і сісти позаду зліва. Але таке можливо лише тоді, коли поруч немає інтенсивного руху – на стоянці, у дворі тощо. Якщо зліва дорога з інтенсивним рухом, жінка повинна посунутись, а чоловік сісти на праве заднє сидіння. Першим з автомобіля завжди виходить чоловік і відчиняє дверцята жінці, допомагаючи їй вийти.

Їдучи потягом, слід також пам'ятати про правила етикету. Поїздка, як правило, триває досить довгий час, який ми проводимо в товаристві незнайомих людей. Правила ж етикету спрямовані на те, щоб зробити подорож максимально комфортно для всіх. Зайшовши в купе, не забудьте привітатися. Під час розміщення чоловіки допомагають жінкам і літнім людям розкласти важкі валізи і зняти матраци з верхньої полиці. Якщо літня або хвора людина попросить поступитися їй нижнім місцем, їй не можна відмовляти. Слід пам'ятати, що нижня полиця лише формально належить власнику відповідного квитка. Отже, відділенням для багажу мають право користуватися і власники верхнього місця. Удень пасажири з верхнього місця можуть сидіти на нижній полиці, хоча б для того, щоб поїсти. Увечері першими вкладаються спати пасажири з верхніх полиць.

Не варто брати в дорогу продукти, що мають різкий запах. Правила безпеки диктують не приймати їжу та напої від незнайомих людей. В інших ситуаціях це виглядає нечемно, але в поїзді це нормально. Тому недоречно буде намагатися пригощати супутників, а тим більше ображатися на їх відмову. Крім того, що про це попереджають працівники Національної поліції, ми не знаємо людини: можливо, їй слід дотримуватися спеціальної дієти. Серед продуктів, які можна запропонувати, лише десерти, такі як фрукти, шоколад тощо.

Не можна нав'язуватися до сусідів із розмовами. У людей можуть бути різні причини небажання спілкуватися і ми

повинні це поважати. Якщо, навпаки, надокучає занадто балакучий сусід, не слід виявляти роздратування. Можна попросити пробачення, пославшись на необхідність підготуватися до завтрашнього виступу, або заглибитись у читання чи просто, знайшовши привід, вийти з купе. Не варто також втручатися в розмову сторонніх людей.

У кінці подорожі не забудьте подякувати провіднику.

На борту літака слід дотримуватися всіх вказівок стюардеси, адже це пов'язано з безпекою пасажирів. Не варто голосно виявляти емоції, коли літак піднімається в небо. Якщо ви летите першим класом, де всі послуги безкоштовні, не намагайтеся взяти собі якомога більше страв, напоїв або журналів. Дріб'язкова жадібність ще нікого не прикрашала. Не соромтеся користуватися спеціальними пакетами. Якщо вас раптом знудить, то приводів соромитись буде більше. Після використання пакети віддають стюардесі. У кінці перельоту подякуйте їй за обслуговування.

Якщо ви подорожуєте на борту судна, також не забувайте про правила етикету. Пасажири, що займають одну каюту, за давнім морським звичаєм, повинні відрекомендуватися одне одному. Пам'ятайте, що капітан судна є головним не лише для команди, а й для пасажирів. Не можна нехтувати його наказами, адже він відповідає за безпеку всіх, хто знаходиться на борту.

Правила паління

Кожен із нас знає, що палити шкідливо для здоров'я. Тютюновий дим завдає шкоди не лише тим, хто палить, але й тим, хто знаходиться поруч. Тому, якщо ви попри все палите, не забувайте про інших людей довкола вас. Правила етикету щодо паління якраз покликані примирити курців із тими, хто не палить, мінімізувати незручності, пов'язані з палінням. Головне правило тут таке: щоб запалити, треба отримати дозвіл на це.

В будь-яке приміщення не можна заходити із запаленою цигаркою. Перебуваючи в гостях, спитайте господаря, чи можна палити.

Якщо він дозволив, обов'язково слід подякувати. Щоб виявити гостинність, господар може запропонувати вам цигарку. У такому разі слід відмовитись, бо це може бути лише виявом гостинності. Погодитись можна, тільки якщо вам пропонують удруге. Але коли поруч є жінка, то палити

можна лише з її згоди. Якщо гість не палить, господар мусить спитати його дозволу, щоб запалити. Зазвичай той, хто пропонує запалити, подає вогонь. Але, як і у всіх інших випадках, пам'ятаймо про пріоритет жінки. Не чекають вогню і від старших або шанованих людей. Із рук такої людини зазвичай беруть запальничку і дають прикурити спочатку їй, а потім прикурюють самі.

У громадських місцях можна палити, якщо є попільничка. Якщо її немає, то палити не можна, навіть якщо немає таблички з написом «Не палити». У попільничці не залишають незагашену цигарку. Не можна використовувати замість попільнички посуд, пачку з-під цигарок, коробку з-під сірників тощо. У солідних театрах, концертних залах, художніх галереях є спеціальні місця для паління.

Під час обіду палити можна лише після того, як подали каву.

Якщо ви палите, пам'ятайте про такі загальноприйняті правила:

- не можна кидати сірники на скатертину, килим, підлогу;
- не прийнято допалювати цигарку до самого фільтру;
- ознакою поганого тону є прикурювати від іншої цигарки; якщо так сталося, що немає сірників або запальнички, то подавати свою цигарку треба не випускаючи її з рук;
- не прийнято також брати згаслу цигарку з попільнички;
- не можна зустрічати гостей і розмовляти із цигаркою в роті;
- неприпустимо пускати дим в обличчя співрозмовнику – це не просто ознака поганого тону, а навіть образа.

Науковцями доведено, що правові норми більш ефективно діють тоді, коли вони базуються на етичних нормах того чи іншого суспільства, сформованих упродовж багатьох століть і перевірених багатолітнім досвідом. Тож не дивно, що юридичні приписи здебільшого відображають норми моралі. Стосовно паління в Україні діє Закон «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» [61]. У Статті 13 наведеного закону визначено місця громадського користування, в яких заборонено палити, а також вимоги до місць для паління, зокрема наявність напису «Місце для паління. Паління шкодить Вашому здоров'ю!» та обладнання вентиляційною витяжкою. Тож, як бачимо, етикетні норми це не проста формальність – вони мають етичне, а іноді навіть юридичне, підґрунтя.

У ресторані

Зайшовши до ресторану, чоловік вибирає столик і допомагає дамі сісти. Якщо столик маленький, чоловік сідає навпроти жінки, якщо великий, – ліворуч.

Коли, зайшовши до ресторану, ви зустріли знайому компанію, не слід поспішати приєднуватись до неї. Це можна робити, лише якщо вам запропонують. Але перед тим треба спитати в жінки, чи вона не проти. Якщо вона заперечує, треба попросити вибачення і залишитись за своїм столиком.

Пам'ятайте, що замовлення завжди робить чоловік. Жінка може вибрати страви або довіритися смаку чоловіка.

Жінкам не прийнято фарбувати губи, причісуватися, приводити себе в порядок за столом. Це ознака поганого тону. Для цього є спеціальна кімната.

Сумочку дама ставить на підлогу біля столу або кладе собі на коліна, але ні в якому разі не на стіл.

За столом читають лише меню.

До ресторану не приносять із собою їжу. Принесену страву не можна нюхати ні з відразою, ні із задоволенням. Якщо страва погано приготована, не варто скаржитись на це офіціанту, адже він за це не відповідає. У такому разі слід покликати метрдотеля.

Не буде порушенням етикету, якщо ви уважно перевірите рахунок, принесений офіціантом. У тому разі, якщо там є помилка, слід спокійно сказати йому про це, не влаштовуючи при цьому скандалу і не привертаючи уваги інших відвідувачів. Даючи на чай офіціанту, будьте ввічливими до нього: робіть це якомога непримітніше.

Перед тим, як вийти з ресторану, чоловік подає жінці пальто і допомагає їй одягтися. Жінка може допомогти чоловікові лише тоді, коли він хворий або дуже старий.

У театрі і концертному залі

Зустріч із мистецтвом – це завжди свято, тож не забуваймо про це, йдучи до театру чи концертного залу. Правила хорошего тону вимагають приходити за 20–30 хвилин до початку вистави. Не обов'язково одягати фрак чи смокінг та вечірню сукню, але все ж слід одягтися по-святковому. Заходячи до фойє, чоловік пропускає жінку вперед і тримає квитки так, щоб їх міг бачити контролер. Увійшовши до приміщення, чоловік повинен зняти головний убір.

У гардеробі чоловік спочатку допомагає роздягнутися дамі і віддає їй пальто гардеробнику. Потім роздягається сам. Він же тримає при собі обидва номерки. У вестибюлі перед дзеркалом можна поправити зачіску.

До глядацької зали першим заходить чоловік і йде попереду до своїх місць. Між рядами крісел слід проходити обличчям

до глядачів. Пропускаючи людей, які рухаються уздовж ряду, чоловіки, що сидять у кріслах з відкидними сидіннями, повинні встати. Жінки встають, лише пропускаючи літніх людей. Якщо ви запізнилися і рухаєтесь уздовж ряду, то на знак поваги до артистів слід повернутися обличчям до сцени (в кінотеатрі – обличчям до глядачів). А ще краще пройти на балкон або сісти на вільні місця скраю. Свої можна буде зайняти під час антракту. Якщо дві пари шукають свої місця, розташовані поруч, попереду йде чоловік, за ним дві жінки, а потім другий чоловік. Сідають у такому ж порядку. Якщо дамі погано видно, вона може помінятися місцями з чоловіком. Із глядацької зали зазвичай першою виходить жінка.

Якщо ви зустріли знайомих, достатньо легко схилити голову на знак привітання. Не можна голосно кричати і розмахувати руками.

Щоб краще роздивитись акторів, у театрі можна взяти спеціальний бінокль. Але не варто розглядати в нього глядачів.

На мистецьких заходах прийнято аплодувати. Зазвичай аплодують після підняття завіси, як вираз захопленості працею постановника, схвалення декорацій; під час виходу видатного виконавця на знак визнання його таланту; після деяких відомих реплік у класичних виставах, важких арій в опері; після вдалого жарту; в кінці кожного акту та п'єси в цілому тощо. Як вираз захоплення глядачі викрикують «браво» або «біс». «Біс» у перекладі з італійської означає «другий», тобто це прохання повторити музичний номер, що найбільше сподобався. Отже, такий вигук прийнятний на концерті і абсолютно недоречний під час вистави.

У театрі не можна просто встати й піти посеред вистави. Це вияв неповаги як до акторів, так і до глядачів. Якщо вистава вам не сподобалася або вам необхідно вийти, дочекайтеся антракту. Якщо антракт непередбачений або вам треба вийти терміново, намагайтеся покинути зал у перервах між сценами чи виходами артистів.

Сторонній шум заважає акторам грати, а глядачам слухати виставу. Тому не можна коментувати гру акторів та рівень

п'єси, розповідати сусідам зміст п'єси чи фільму. Якщо ви кашляєте або чхаєте, краще залишитися вдома. Крім того, що ви будете створювати зайвий шум, ви ще будете становити загрозу для здоров'я інших людей, які можуть від вас заразитися.

Після закінчення вистави не слід поспішати до гардеробу. Треба дочекатися, коли підніметься завіса і всі актори вийдуть на сцену, щоб вклонитися глядачам. Глядачі ж повинні подякувати акторам оплесками, подарувати їм квіти. І лише після цього можна покидати глядацький зал. Якщо ви справді кудись запізнюєтесь, краще перед останньою дією знайти вільні місця ближче до виходу, щоб не заважати тим, хто прийшов насолоджуватися виставою.

У храмі

Церква – місце особливої присутності Бога, тому перебувати в ній потрібно з любов'ю і смиренням, щоб не образити велич святині.

Приходить на службу слід завчасно, за 5–10 хвилин. Перед тим, як увійти до храму, не забудьте вимкнути мобільний телефон. Біля входу чоловіки зазвичай знімають головний убір, жінки покривають голову. У греко- та римо-католицьких храмах жінкам дозволяється перебувати з непокритою головою. Одяг має бути скромним, чистим і акуратним. Не варто також наносити яскравий макіяж, користуватися помадами, особливо тоді, коли ви збираєтесь приступати до Причастя, цілувати Євангеліє, ікони. Не варто користуватися парфумами з різким запахом, бо навколо можуть бути люди, які мають алергію.

Увійшовши до храму, треба перехреститися, поцілувати ікону на тетраподі і зробити три малих поклони, звернувшись до Царських воріт. У багатьох українських церквах прийнято вітатися, промовляючи «Слава Ісусу Христу!». Відповідають

зазвичай «Навіки слава!» або «Слава навіки Богу!». Під час Великодніх свят «Христос воскрес!» – «Воистину воскрес!», а Різдвяних – «Христос народився!» – «Славимо Його!». Та коли служба вже почалася, краще обмежитися легким кивком.

До священика, як правило, звертаються «Отче», додаючи ім'я, оскільки він є виконавцем Таїнств, через які люди народжуються до духовного життя. До диякона можна звертатись «Отче дияконе», до настоятеля храму чи монастиря «Отче настоятелю». До архієреїв – єпископів, митрополитів, Патріарха – «Владико» як до представників церковної влади. У разі письмового звернення до ієреїв та протоієреїв звертаються «Ваше преподобіє», до єпископів – «Ваше Преосвященство», до архієпископів та митрополитів – «Ваше високопреосвященство», до Патріарха – «Ваша Святість».

У храмі не можна голосно розмовляти, тримати руки в кишенях, жувати гумку чи смоктати цукерку. Розмови слід звести до мінімуму. Не слід ходити по храму без крайньої на те потреби. Ставити свічки, прикладатися до ікон потрібно так, щоб не заважати іншим. Якщо ви привели з собою дітей, не можна дозволяти їм бігати та голосно сміятися. Якщо дитина заплакала, краще вивести її на вулицю.

Неприпустимо ходити по храму і розмовляти, коли читається Євангеліє, співається «Херувимська» та промовляється Євхаристичний канон на Літургії (від Символу Віри до «Отче наш»).

У храмі не прийнято сидіти заклавши ногу на ногу.

Не дозволяється палити на церковній паперті.

До храму не можна заводити тварин і заносити птахів.

Робити зауваження тому, хто погано поводить, треба тихо й делікатно. Краще взагалі утриматись від зауважень, якщо, звісно, це не відверте нахабство.

Пожертвування – це знак вдячності тому храмові, до якого ви прийшли. Чітких правил стосовно жертвувань немає. Зазвичай чоловік кладе гроші на тацю і за себе, і за свою дружину. Якщо чоловік прийшов до церкви зі своєю приятелькою, він може пожертвувати так само. Але якщо жінка з'явилася у храмі зі

своїм другом, прийнято, щоб кожен із них поклав гроші на тацю.

Зі своїми особистими питаннями до священика можна підійти після закінчення служби.

Не бажано залишати церкву до закінчення Богослужіння. Це можна зробити лише в разі крайньої необхідності.

Якщо ви хочете відвідати храм з екскурсійною метою, виберіть час, коли не буде служби. Але під час служби ходити по церкві, як по музею, пильно розглядати ікони та вбрання не можна.

У храмі інших релігій слід виявляти максимум делікатності та беззаперечно підкорятися їх обрядності: вставати, співати, молитися тоді, коли це роблять інші. Якщо ж канони вашої віри не дозволяють брати участь у таких обрядах, треба сидіти непорушно і мовчки, доки ця частина служби не закінчиться.

2.7. Візити та прийоми

Успіх у житті багато в чому залежить від того, як ми будемо наші відносини з іншими людьми: з колегами, друзями, родичами. Час від часу нам доводиться або запрошувати гостей, або приймати. Такі візити допомагають відволіктися від справ, поспілкуватися в неформальних

обставинах, стати ближчими одне до одного. Але тут також є певні етикетні норми, яких варто дотримуватися, щоб здобути симпатію й прихильність у товаристві.

Перше правило, про яке слід пам'ятати, – ніколи не ходіть у гості без попередження. Сучасний ритм життя дуже насичений, і тому неочікуваний гість може не тільки не стати приємним сюрпризом, а, навпаки, може виявитися зайвою проблемою.

Якщо вас запросили в гості, а ви з якихось причин не зможете прийти, треба негайно повідомити про це і перепросити господарів. Не бажано повідомляти за 5 хвилин до призначеного часу, адже люди зазвичай планують проведення вечірки, тому треба дати їм час, щоб вони змогли змінити план. Якщо вас запросили, а ви не прийшли і не попередили про те, що вас не буде, – це грубе порушення правил етикету.

Про те, хто буде присутній на вечірці, повідомляє, як правило, той, хто запрошує. Не ввічливо запитувати, хто, крім вас, іще запрошений.

Якщо вас запросили від щирого серця, але не сказали, куди й коли приходити, не соромтеся запитати про це, подякувавши за запрошення.

Дітей можна брати з собою, якщо там, куди ви йдете, також є діти. Але попередньо слід обговорити це з тими, хто приймає гостей.

Йти на гостину треба в хорошому настрої, з посмішкою на обличчі. Навряд чи комусь сподобається спілкуватися з похмурою, незадоволеною, роздратованою людиною. Стародавня східна мудрість навчає: «Не можна переступати поріг чужого дому, якщо на обличчі немає посмішки».

В останні хвилини перед тим, як прийдуть гості, господарі найбільш заклопотані і схвильовані. Тому не варто приходити раніше призначеного часу. Це може відволікати господарів і змусити їх хвилюватися ще більше. Але запізнюватися можна не більше, ніж на 10–20 хвилин. Якщо гості запізнюються, їх чекають 15–20 хвилин і після цього сідають за стіл, незважаючи на те, що зібралися не всі. Першу страву слід подавати не пізніше, ніж через 30 хвилин після призначеного часу. Коли в ординарній ситуації гість з'являється із значним запізненням, його не слід звинувачувати. Йому подають ту страву, що в цей час їдять інші. Лише коли гості вже їдять десерт, запізнілому слід подати гаряче.

Виявляючи повагу до гостя, слід відрекомендувати йому членів своєї родини, якщо раніше вони не були знайомі. Виняток становлять батьки господаря. На знак пошани гостя слід рекомендувати їм. Знайомити гостей один з одним – обов'язок

господаря. Якщо гість прийшов із незнайомою людиною, то він повинен представити її всім присутнім. Якщо рекомендувати вас, хтось неправильно вимовив ім'я, прізвище або назвав не той титул чи професію, слід негайно виправити його. Хоча представляючи гостей одне одному, не прийнято називати їхні посади та звання.

Після того, як гостя відрекомендували, якщо це чоловік, він повинен злегка вклонитися, якщо жінка – кивнути головою, дивлячись в очі тому, з ким їх знайомлять. Чоловік при цьому повинен встати, жінці ж вставати не обов'язково, крім тих випадків, коли її знайомлять із жінкою, старшою за віком чи статусом. Руку для рукостискання першим простягає той, кому відрекомендували нового знайомого. Жінка зазвичай першою подає руку чоловікові, старший за віком чоловік – молодшому, начальник – підлеглому. Якщо чоловік першим простягнув руку жінці, вона зобов'язана відповісти тим же.

На багатолюдних вечірках запрошені самі обирають місце за столом, якщо ж гостей 6–7 персон, слід дочекатися, коли господарі вкажуть, де сісти. Намагайтеся сідати за стіл так, щоб не дуже шуміти й заважати іншим. Спочатку допоможіть сусідці праворуч, присунувши їй стілець і лише після цього сідайте самі. Спину тримайте прямо, злегка спираючись на спинку стільця. Стілець не повинен бути дуже щільно присунутим до столу і разом з тим не повинен стояти далеко від нього, щоб їжа не падала на коліна або на підлогу.

Серветку з тканини зазвичай кладуть на коліна. Нею не прийнято витирати губи, адже для цього призначені паперові серветки. Але й користуючись паперовою серветкою, не витирайте нею рота, а злегка торкніться вуст. Встаючи з-за столу, серветку з тканини кладуть праворуч від тарілки (якщо тарілку прибрати, то серветку кладуть на її місце).

Їсти слід починати, коли всі повсідалися і господарі запросили до частування. Чоловіки чекають, поки почнуть їсти дами, що сидять поруч.

Гість повинен підтримувати бесіду з тими, хто сидить поруч. Мовчки сидіти за столом – неповага не тільки до сусіда, але й до господарів дому. Також нечемно вести бесіду із сусідом справа, повністю ігноруючи того, хто сидить ліворуч. Неввічливо просити увімкнути телевізор і весь час дивитися його, не беручи участі в розмові. За столом, як правило, розмовляють про спорт, кіно, музику, заслуги і достоїнства спільних знайомих. Не бажано говорити про політику, релігію, хвороби. Ознакою поганого тону є також різкі висловлювання про відсутніх знайомих. Неввічливими є запитання про те, скільки коштував ремонт або якісь речі. Дуже неприємно виглядає той, хто в гостях хизується високопоставленими родичами або друзями.

Господарям буде приємно, якщо ви похвалите хоча б одну страву.

Якщо ви ненароком попсували якусь річ, не слід пропонувати гроші. Краще купити таку саму або кращу і подарувати господарям.

Тактовна людина завжди відчує, коли вже треба йти. Але не слід прощатися одразу після обіду чи вечері. Уходячи, подякуйте за теплий прийом, смачні страви й приємно проведений час. Ввічливо буде запросити господарів до себе.

Відчинивши двері, виходьте не затримуючись. Не треба розмовляти, стоячи у відчинених дверях.

Правила хорошого тону висувають чимало вимог до гостей, але ще більше до гостинного господаря.

Якщо прийшли незвані гості, господарям доводиться похапцем прибирати у квартирі, переодягатися, накривати на стіл. У такій ситуації вони не зобов'язані бути привітними.

Запрошувати в гості слід заздалегідь. Робити це можна усно під час особистої зустрічі, письмово або за телефоном. Не прийнято запрошувати через третіх осіб або в присутності тих

людей, яких не запрошують. Не варто запрошувати людей, які посварилися, хіба що ви збираєтеся їх помирити. Запрошуючи гостей, повідомте причину (день народження, дружня вечірка тощо), час і характер застілля (чай, обід тощо).

Якщо ви запрошували когось двічі і він не прийшов, утретє запрошувати не слід.

Готуючись до вечірки, подбайте про те, щоб усім вистачило стільців і столових приборів. Заздалегідь сплануйте розваги.

Перших гостей зустрічають, як правило, господар і господиня. Потім господиня йде з ними до кімнати й розважає їх.

Дуже важливо правильно розмістити гостей за столом. Для цього існують спеціальні правила, але в умовах малогабаритних квартир їх дотримуватись дуже складно. Та все ж слід пам'ятати, що найбільш почесними є місця праворуч від господаря й господині, а також ті, що розташовані навпроти вхідних дверей. Якщо двері знаходяться збоку, – то на тій стороні столу, що звернена до вікон. Ці місця переважно надають дамам. Всіх інших гостей розсаджують, дотримуючись двох основних правил:

- не садовити поряд чоловіка і дружину;
- розсаджувати гостей за принципом «хлопчик – дівчинка».

Для того, щоб підтримувати спілкування, бажано посадити поруч людину говірку й мовчазну, сором'язливу. Люди, які посварилися, не повинні опинитися поруч. Першою за стіл сідає господиня. Вона, зазвичай, розміщується так, щоб зручно було виходити на кухню, не завдаючи клопоту гостям.

Не варто ставити на стіл високі вази з квітами, адже за ними не видно тих, хто сидить навпроти, та й можна перекинути квіти, передаючи тарілки зі стравами. В жодному разі не можна ставити на стіл тарілки з тріщинами.

Страви подають, починаючи з жінки, що сидить праворуч від господаря. При цьому їх подають зліва (забирають з правого боку), а супи й напої – справа.

Існують свої правила щодо поведінки за столом. Їх обов'язково слід дотримуватись, якщо ви хочете справити враження вихованої людини. Отже, виделку тримають у лівій руці, а ніж

у правій. Від порції м'яса відрізають по одному шматочку і кладуть до рота. М'ясо, що залишилось у тарілці, повинно бути не розрізаним. Європейці весь час тримають виделку в лівій руці. Американці ж можуть перекладати її в праву руку після того, як відрізали шматочок. Сьогодні така манера вважається прийнятною. Ні в якому разі не можна під час їжі тримати ніж і виделку вертикально, обпершись кистями на стіл. Їх зазвичай кладуть навхрест на тарілці. При цьому ручка ножа має бути спрямована праворуч, а ручка виделки – ліворуч. Якщо вони лежать паралельно ручками праворуч, то це означає, що ви закінчили їсти. Неприпустимим є їсти з ножа: це грубе порушення правил етикету.

Лікті повинні бути притиснуті до боків. Їх можна відривати лише тоді, коли треба взяти або передати страву, налити напої, цокнутися тощо. У давні часи навчали сидіти за столом за допомоги двох книг, які тримали під пахвами так, щоб вони не могли вислизнути під час їжі.

Якщо у вас ненароком упала виделка або ніж, не намагайтеся їх підняти. Попросіть інший прибор. Так само, якщо ви щось розлили або зронили, не намагайтеся виправити все і не перепрошуйте кілька разів, привертаючи до себе увагу.

Хліб, як правило, беруть зі спільної тарілки рукою, кладуть на свою тарілку і їдять відламуючи шматочки. Цукор розмішують у чашці не розливаючи і не дзвякаючи ложечкою. Після цього ложечку кладуть на блюдце. Скибочку лимона видавлюють, а те, що залишилось, виймають ложечкою і кладуть на край блюдця. Цукор-рафінад переважно беруть спеціальними щипцями, а якщо їх немає, то рукою, але так, щоб не торкатися інших шматочків. Цукор-пісок прийнято брати лише тією ложечкою, що лежить у цукорниці. Не прийнято просовувати палець у ручку чашки, відставляти мізинець, вмочувати печиво, а також класти варення в чай. Торти, бісквіти, тістечка з кремом зазвичай їдять десертною ложкою. Печиво, пироги, листкові або пісочні тістечка прийнято їсти тримаючи в руках і відламуючи шматочки.

Не слід розмовляти з кимось «через сусіда»: це ознака поганого тону. Спілкуючись із сусідом, не повертайтеся до нього всім тілом, тому що тоді ви повернетеся спиною до іншого сусіда. А це вкрай нечемно, як і виходити з-за столу до кінця трапези без особливої на те потреби.

Страви зі спільної тарелі беруть за допомоги спеціального прибору, що лежить на ній. Не можна згрібати їх на свою тарілку через вінця, як і брати своєю виделкою. Негарно виглядає, коли хтось набирає собі повну тарілку і тим більше, коли перемишує або розминає страви у ній. Не гречно перехилитися через увесь стіл за тим, що ви хотіли б узяти. Зверніться з проханням до тих, хто сидить ближче, щоб вам передали потрібну страву. Коли на столі немає таких обов'язкових речей, як сіль чи перець, можна попросити, щоб їх принесли. Але не можна просити щось екзотичне.

Якщо запропонована страва вам не до вподоби або лікар заборонив її вживати, слід попередити про це господарів заздалегідь. Не варто звертати на це увагу всіх присутніх.

За столом можуть трапитися різні делікатні ситуації, з яких треба вміти достойно вийти. Якщо їжа виявилася надто гарячою чи неякісною, в жодному разі не можна випльовувати її на серветку. Швидко запийте її водою, і лише якщо поруч немає ніяких напоїв, непомітно вийміть з рота й покладіть на край тарілки. Якщо ви вдавилися їжею, ковтніть води й прокашляйтеся, прикривши рота серветкою. Якщо ж ви дуже закашлялися, попросіть пробачення в присутніх і вийдіть із-за столу. Те ж саме слід зробити, якщо стався напад кашлю через хворобу або ви розічхалися. Не можна також сякати в серветку. Краще вийти до ванної кімнати й там привести себе в порядок. За столом не прийнято користуватися зубочистками, тим більше видаляти часточки їжі із зубів руками. Якщо ви відчуваєте дискомфорт через те, що їжа застрягла в зубах, вийдіть до ванної кімнати, щоб скористатися зубочисткою. Якщо шматочок їжі впав на скатертину, його слід підібрати чистою ложечкою або лезом ножа. Якщо залишилась пляма, треба змочити куточок серветки

водою і витерти її. Господарі, у свою чергу, не повинні акцентувати на цьому увагу.

Частування в гостях не обходиться без спиртних напоїв. Культура їх вживання також визначається дотриманням певних правил етикету.

До супів зазвичай спиртні напої не подають. Коли з'являються наступні страви, чоловік повинен спитати в дами, що сидить поруч, якому вину вона надає перевагу: білому чи червоному. Але спочатку він наливає собі, тому що зверху в пляшці можуть бути залишки пробки. Коли гостей небагато, господар наливає вино спочатку собі і перевіряє його якість. Лише після цього слід наливати гостям.

Наливають зазвичай не доливши приблизно на один сантиметр від вінець. Якщо жінка просить зупинитися раніше, чоловік повинен негайно задовольнити її бажання і в жодному разі не наполягати. Якщо від страв відмовлятися нечемно, то від спиртних напоїв гість має право відмовитись.

Коли хтось забув наповнити бокал дамі, що сидить поруч, інший повинен виправити цю помилку, але не роблячи нікому зауважень і не повертаючи до цього факту уваги присутніх.

Пляшку слід тримати усією долонею на рівні етикетки, тримаючи вказівний палець на шийці. При цьому шийка не повинна спиратися на вінця чарки. Наливши напій і піднімаючи пляшку, треба повернути її навколо своєї осі, щоб не падали краплі.

У чарку з недопитим вином доливати не прийнято.

Культура пиття спиртних напоїв передбачає проголошення тостів. Тост – це пропозиція випити за когось чи за щось. Основні вимоги до тосту – стислість, конкретність, доречність. Він повинен відповідати приводу, з якого зібралося застілля, а також загальній атмосфері вечірки. Основою тосту може бути комплімент, спогад чи доречний анекдот. Але головне, щоб у ньому відчувалась теплота і симпатія.

Якщо хтось вирішив проголосити тост, він повинен устати й постукати ножем по своїй чарці або просто сказати: «Прошу уваги!». Коли звучить тост, присутні повинні припинити їсти й розмовляти, уважно слухаючи промовця. Якщо чоловік промовляє тост, тримаючи чарку на рівні грудей, всі інші чоловіки також повинні встати і підняти чарки. Якщо промовець не тримає чарку в руці, інші теж не повинні цього робити. Вони можуть підняти їх після завершення промови.

Якщо господар проголосив тост за чоловіка, усі присутні повинні підняти чарки й злегка вклонитися. Чоловік, якому було адресовано тост, повинен встати і вклонитися господарю. Звичай піднімати келихи дуже давній і сягає часів, коли таким чином пропонували вино богам.

Жінці, на честь якої було проголошено тост, вставати не обов'язково. Їй достатньо лише легко вклонитися.

Проголосивши тост на честь однієї із присутніх дам, господар не повинен обійти увагою іншу частину жіночої аудиторії.

Не прийнято дамі пити першою за здоров'я чоловіка, гостю проголошувати тост на честь іншого гостя.

Після проголошення тосту цокатись не обов'язково. На офіційних прийомах цього взагалі не роблять. Цокаючись, не варто перехилятися через увесь стіл, витираючи тарілки крисами піджака або складками сукні. Але якщо хтось із радісним обличчям тягнеться до вас, то доведеться до нього нахилитись. Якщо хтось старший виголосив тост за молодшого, то останній мусить до нього підійти, щоб цокнутись. Чоловік зазвичай, цокаючись із жінкою, тримає свою чарку нижче від чарки дами. Келих прийнято тримати за ніжку або за нижню частину.

Після проголошення тосту не обов'язково перехиляти чарку або келих до дна. Досить привітально підняти його й трошки відпити. Вино, лікери, ром, коньяк зазвичай п'ють маленькими ковтками, смакуючи напої. Лише горілку допускається перекидати одним махом.

Господарі повинні весь час приділяти увагу гостям, слідкувати, щоб гості не нудьгували. При цьому нікого не слід виділяти,

натомість бути однаково уважними до всіх. Незважаючи на втому, господарі мають бути енергійними і веселими, в жодному разі не подавати знаку, якщо щось їх засмутило. Не можна висловлювати незадоволення гостям, навіть якщо хтось із них розбив дуже дорогу річ. Пам'ятайте, гість – особа священна.

Буде нечемно з вашого боку залишити гостей самих. Навіть якщо на те є крайня потреба, слід перепросити. Нечемно також вести довгі розмови за телефоном у присутності гостей. Попросіть вибачення у того, хто дзвонить, і домовтеся поспілкуватися іншим разом.

Під час частування господарі їдять дуже повільно, даючи змогу гостям насолодитися стравами. Не слід пропонувати гостю одну страву більше двох разів. Якщо квартира знаходиться вище першого поверху, не варто планувати «танці-стрибунці». Господарі повинні також подбати, щоб під час танців дами не залишалися без кавалерів.

Коли застілля завершується, першою встає господиня, а за нею всі інші. Чоловіки допомагають дамам, відсунувши їхні стільці, а йдучи, присувають назад до столу свій стілець і стільці дам, що сиділи поруч. Господарі повинні провести гостей до дверей квартири або до садової хвіртки. Прощаючись, обмінюються етикетними фразами ввічливості: *«Дякуємо за гостину!»*, *«Дякуємо, що прийшли!»*, *«Приходьте ще!»*, *«Тепер ви приходьте до нас!»*.

Якщо гості засиділися надто довго, не варто просити їх піти. Це ознака поганого тону. Можна ненав'язливо натякнути, створивши некомфортні умови: приміром відчинити балконні двері і вікно або почати виносити посуд. З гостями, що залишилися, не прийнято обговорювати поведінку тих, хто вже пішов, особливо критикувати їх.

Господар не повинен відчиняти дверей. Він лише відмикає їх. Якщо гості розходяться пізно увечері, слід подбати, щоб жодна дама мала супутника.

У гості не прийнято ходити з пустими руками. Та підібрати подарунок – справа не проста. Подарунок – це дзеркало, в якому

відбиваються відносини між тим, хто дарує, і тим, хто приймає. О. В. Кубрак [80] слушно зауважує, що «подарована річ може розповісти про марнославство чи безкорисливість, жадобу чи неймовірну щедрість, мудрість

чи безтактність, розвинуте почуття гумору чи недолік смаку». Далі автор наголошує, що «справжній подарунок – це породження гармонійного поєднання почуття смаку того, хто робить подарунок, та мрією того, хто його отримує». Вміти дарувати і приймати подарунки – справжнє мистецтво, якому треба вчитися. Отже, нижче дамо кілька корисних порад з цього приводу.

Подарунок – це вияв уваги, любові, вдячності, дружніх почуттів. Його вручення слід приурочити до якихось подій, пам'ятних дат тощо. Приміром, до дня народження, на весілля, входини, з приводу закінчення навчання або до «червоних днів календаря», таких як Новий рік, Різдво, Великдень, День матері тощо. Але загалом привід для вручення подарунка можна знайти завжди.

Слід пам'ятати, що подарунок виражає розуміння інтересів того, кому його дарують, а не є демонстрацією багатства і щедрості того, хто дарує. Тому не варто дарувати дуже дорогі речі, адже це може поставити людину в незручне становище. Винятком можуть бути лише близькі родичі. Разом з тим негарно дарувати дуже дешеві подарунки, бо це може виглядати як скнарність.

Даруючи подарунки, слід уникати «прозорих» натяків, які в певному конкретному випадку можуть мати подвійне значення. Наприклад, буде нечемно подарувати жінці старшого віку крем від зморшок. Взагалі, слід пам'ятати, що предмети туалету дарують тільки близьким родичам.

Не слід дарувати те, що навряд чи колись знадобиться, приміром, спінінг людині байдужій до рибальства. Не можна дарувати речі тільки тому, що вони не потрібні вам самим.

Чоловікам не прийнято дарувати солодощі й квіти, а жінкам будь-які предмети, пов'язані з палінням, навіть якщо вони палять. Жінкам також не дарують міцні напої і будь-які речі, пов'язані з приготуванням їжі, пранням і прибиранням.

Не варто, вручаючи подарунок, розписувати, яка це дорога і рідкісна річ, скількох зусиль довелося докласти, щоб її придбати.

Ознакою поганого тону є допитуватись, чи сподобався подарунок.

Ми зазвичай звикли зривати з подарунка етикетку, вважаючи, що вона може бути розцінена, як натяк на дорогу ціну, але фахівці з етикету рекомендують залишати її. Наявність етикетки – свідчення того, що річ нова. Це свого роду елемент пакування. Але касовий чек, як правило, не додають.

Підписувати книги має право лише автор. Якщо ви даруєте книгу, можна вкласти в неї підписану вітальну листівку.

Гарне враження справляє подарунок, коли він красиво упакований.

Для близьких родичів можна вибирати і купувати подарунки разом з ними.

Якщо ви йдете на весілля або на входи, краще подарувати речі, корисні в домашньому господарстві.

Щодо річниць весілля, то кожна з перших двадцяти має свою традиційну назву, що визначає вибір подарунка. Перша річниця – «паперове» весілля, друга – «скляне», десята – «порцелянове», п'ятнадцята – «бронзове», двадцята – «кришталеве». Найбільш урочисто святкують двадцять п'яту річницю («срібне» весілля) і п'ятдесяту («золоте»). Хоча сучасні правила етикету не вимагають обов'язкового дотримання цієї традиції.

Якщо ви хочете приготувати подарунки для дітей, слід порадитись щодо їх вибору з батьками: можливо, вибраний вами подарунок не узгоджується із заведеною в родині системою виховання.

Взагалі, нічого поганого немає в тому, щоб через родичів дізнатися, який подарунок хотів би мати винуватець урочистостей.

Майже універсальним подарунком є квіти. При цьому букет квітів може бути як самостійним подарунком, так і доповненням. В особливо урочистих випадках дарують великі букети або навіть кошики квітів. Та все ж для вираження почуттів не має значення наскільки великий букет ви приготували. Японська мудрість стверджує: «Одна квітка краще, ніж сто, передає розкіш квітки». До цього варто прислухатися. Відповідно до української національної традиції, кількість квітів у букеті повинна бути непарною. Парне число квітів, як правило, приносять на похорон або на поминки. Квіти можуть бути в упаковці або без неї. Кожен вирішує це сам залежно від обставин. Якщо упаковка складає з квітами єдиний ансамбль, є додатковою прикрасою, її не варто знімати. Для троянд підходить тверда упаковка, щоб не поколотити руки, а для польових квітів вона недоречна. Якщо квіти посилають з посильним, до них слід покласти записку, листівку або візитівку.

Вибираючи квіти, слід звернути увагу на їх колір. Яскраво-червоний вважається знаком палкого кохання, тому не варто дарувати їх людям похилого віку й одруженим жінкам. Білі квіти є символом чистоти й цнотливості, тому їх зазвичай дарують нареченим. Нині застарілим є уявлення про те, що жовті квіти символізують розлуку і зраду. Жовтий колір надзвичайно життєрадісний, а букет із жовтих квітів – чудовий подарунок.

Складаючи букет, можна поєднувати квіти різних кольорів, але при цьому слід зважати на правильність сполучення. Жовтий гармоніє з фіолетовим, червоним або синім, жовтогарячий – з блакитним або фіолетовим. Білий можна поєднувати з будь-яким іншим. Не можна сполучати садові і польові квіти.

Готуючи квіти для подарунку, слід подбати, щоб вони були свіжими. Для цього необхідно обрізати стебла навкоси гострим ножем і поставити у воду. Для кращого ефекту можна додати цукор (20–30 г на літр води, а для гвоздик – 60 г).

Отримавши квіти в подарунок, не можна їх відкладати, а слід одразу ж поставити у вазу. Форма вази повинна відповідати формі букета. Квіти з довгими прямими стеблами краще виглядають у високій та вузькій вазі, а розлогий невисокий

букет – у низькій та широкій. Невисокі вази ставлять зазвичай на високих полицях або на шафах, а високі великі – прямо на підлогу. Щоб букет гарно виглядав, його краще поставити на тлі однотонної поверхні такого кольору, який би гармонував з кольором букета. Найкраще – на фоні білої стіни.

Йдучи в гості, варто завжди пам'ятати про квіти для господині, навіть якщо ви йдете на день народження її чоловіка. Якщо в гості прийшла пара, квіти господині дарує чоловік.

Дуже важливо вміти приймати подарунки. Одразу бажано налаштувати себе, що вони будуть скромними, щоб потім не розчаруватися. В жодному разі не можна критикувати подарунок і виявляти своє невдоволення, якщо він вам не сподобався. Приймаючи подарунок, слід подякувати, дивлячись на того, хто його подарував, а не на сам подарунок. Не ввічливо відкладати його вбік, не роздивившись. Після того, як ви його розгорнули, ще раз подякуйте. Щоб нікого не образити, всі подарунки: і дорогі та корисні, і недорогі та непотрібні – слід приймати однаково вдячно. Якщо хтось прийшов без подарунка, його треба приймати так само привітно, як і всіх інших, як би це не було важко. Якщо хтось приніс однакові подарунки, не показуйте їх іншим гостям, щоб уникнути глузування, і ні в якому разі не виявляйте невдоволення.

Подарунки бажано складати в одному місці. Приміром, на журнальному столику. Якщо приміщення тісне, краще винести їх до іншої кімнати.

У присутності гостей не варто перевіряти, як працюють подаровані вам електромеханічні прилади. Якщо вам подарували цукерки, торт, консервовані делікатеси, пляшки з напоями, їх треба поставити на святковий стіл.

Бувають ситуації, коли не можна прийняти подарунок. Причиною може бути занадто висока ціна, недоречність подарунка (наприклад, предмети жіночого туалету від малознайомого чоловіка), неможливість прийняти його, приміром, від підлеглого. Відмовляти слід твердо і рішуче, але при цьому, щоб не образити людину, треба чітко аргументувати відмову й щиро подякувати за увагу.

На окрему увагу заслуговує питання про візити до хворих людей, оскільки це дуже делікатна тема. Хворих краще відвідувати, коли вони перебувають у стані одужання і вже відчувають потребу у спілкуванні. Тим, хто одужує, можна принести квіти, фрукти, книги. Поки людина

серйозно хвора, її зазвичай відвідують близькі родичі. Знайомі можуть приходити або на прохання близьких, або в тому разі, коли вони можуть виявитися корисними. Завжди можна спитати в родичів про стан здоров'я хворого, але робити це слід тактовно, щоб не занадто їх турбувати.

Деякі люди, особливо жінки, не люблять, щоб їх відвідували, коли вони хворіють, адже хвороба мало кого прикрашає. Тому перш ніж запланувати візит треба порадитись із близькими хворого про його доречність. Нечемно випитувати у хворого подробиці його хвороби, а також коментувати його зовнішній вигляд.

Підсумовуючи все викладене вище, зазначимо, що етикетні норми формувалися впродовж багатомілітирної історії народу. Серед них є як універсальні, так і суто національні. Вони породжені культурою і відображають культуру того чи іншого суспільства. І хоча правила етикету переважно стосуються зовнішніх виявів увічливості, вони базуються на етичних принципах і покликані утверджувати гуманізм, толерантність, взаємну повагу і любов у міжлюдських відносинах. Золоте правило етикету звучить приблизно так: не будьте ні для кого обтяжливі, не завдавайте нікому неприємностей, нікого не ображайте і демонструйте гарні манери.

РОЗДІЛ 3. СЛУЖБОВИЙ ЕТИКЕТ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

3.1. Професійна етика як прикладна наука

Тисячолітнім досвідом існування людства доведено, що ні економічне, ні політичне життя, ні право, ні елементарні ділові відносини не можуть нормально розвиватися, доки не мають хоча б мінімального етичного підґрунтя. У цьому зв'язку А. Швейцер [146] пише, що культура, в якій деградують засади етики, приречена на занепад. Особливо гостро це відчувається в наш час, коли невпинно зростає науково-технічний і виробничий потенціал людства, збільшуються можливості впливати на навколишній світ і умови власного існування. У таких умовах все більшого значення набувають моральні орієнтири.

Хочемо підкреслити, що моральні цінності не можуть бути нав'язані ззовні, вони формуються самою людиною, осмислюються і приймаються нею. Отже, мораль ґрунтується на свободі, тому не може позбавляти людину свободи, робити її рабом, навпаки, вона формує основи гідності особистості. Це особливо важливо в умовах демократії, коли суспільство тримається не на владі управлінської ієрархії, а в ньому діють механізми саморегуляції. І одним із найбільш потужних таких механізмів якраз і є моральні цінності. Пригнічувати людину, робити з неї

слухняного функціонера здатна ідеологія, яка являє собою сукупність уявлень певної соціальної верстви і служить їй утвердженню в суспільстві. Ідеологічні постулати привчають нас не розмірковувати і беззастережно виконувати те, чого вимагають певні владні інстанції. Етика ж спонукає осмислювати кожен вчинок, співвідносити свої дії з людською гідністю, власним сумлінням та відповідальністю перед іншими людьми. Якщо ідеологічні приписи суперечать етичним нормам, моральним буде не підкорятися таким приписам. Власне, історичний досвід показує, що там, де ідеологія суперечить усталеним, виробленим багаторічним досвідом етичним традиціям, ніколи не існує єдності народу і влади. Підкорення владі досягається лише репресивними заходами. Демократичне суспільство не може триматися на таких засадах. Його основою повинні бути моральні цінності як регулятор всіх інших сфер життя.

Та, крім свободи, мораль включає й необхідність. Є речі, які порядна людина не може собі дозволити робити або, навпаки, не робити. Ми маємо виконувати свій обов'язок, бути чуйними, ввічливими, протистояти нахабству, несправедливості, жорстокості тощо.

Саме незламність моральних переконань дає змогу людині вистояти в умовах диктатур, війн, таборів, що, на жаль, стали реаліями ХХ століття. Доказом цього можуть послужити спостереження відомого психолога Б. Беттельхейма [17] під час його ув'язнення у фашистському концтаборі. Він, зокрема, стверджує, що ті, хто прагнув будь-що зберегти своє життя, зрештою або переходили на службу до табірної начальства, або гинули. Ті ж, хто мав усталені моральні переконання, виживали і не піддавалися спробам табірної начальства нівелювати їхню особистість і впливати на них.

Отже, саме моральні переконання особистості є основою її існування і діяльності, а також надійним захистом під час різноманітних зовнішніх випробувань. Як показує досвід, все це стосується не лише окремої людини, а й суспільства в цілому. Нині етика проникає в найрізноманітніші сфери життя – в політику,

наукові дослідження, менеджмент тощо. У штаті ряду провідних західних корпорацій можна зустріти спеціаліста з етики, чий поради допомагають за будь-яких обставин не відхилятися від правил чесної гри і таким чином зберегти довіру партнерів.

Сучасні реалії, обумовлені науково-технічним прогресом, спричиняють вплив на долі і життя конкретних людей різноманітних економічних, екологічних, промислових, соціальних проектів. І тут не обійтися без етичної експертизи. Разом з тим хочемо наголосити, що орієнтація на позитивні моральні цінності має здійснюватися власними вольовими зусиллями людей, для яких недотримання моральних принципів має дорівнювати приниженню власної гідності. А прищеплюватися високі моральні ідеали повинні не через пропаганду етичних знань – вони формуються і розвиваються в культурі суспільства і через неї передаються людям, які в ній зростають і живуть.

Безпосереднє завдання етики – допомогти осмислити моральні проблеми, що нас хвилюють, на рівні, досягнутому культурою людства, і разом з тим усвідомити неповторність власної ситуації, для розуміння якої необхідні творчі зусилля власної волі. У відкритому суспільстві особливо актуальними стають проблеми прикладної етики, оскільки йому притаманні світоглядний плюралізм і віротерпимість. Відкрите суспільство гарантує і постійно розширює права людини. При цьому кожна особистість визнається самоцінною незалежно від її корисності і певних зв'язків з окремими спільнотами (етнічними, професійними тощо). Це ще одна специфічна риса відкритого суспільства, що сприяє розвитку прикладної етики. Наступною передумовою її появи став розвиток нових технологій, пов'язаних зі значними матеріальними витратами та ризиками, таких як використання атомної енергії, генна інженерія тощо.

Прикладна етика включає безліч конкретних прикладних етик – біоетику, екологічну етику, етику господарювання, політичну етику, етику науки тощо. Всі вони, очевидно, не є розділами етики як науки про мораль, а скоріше належать до відповідних спеціальних галузей знання. Прикладна етика

виникла на стику етики та інших конкретних форм науково-практичної діяльності. Її різновидом є професійна етика.

Прогресивний розвиток сучасного суспільства залежить від рівня загальноосвітньої, професійної підготовки окремих його членів, їх загального рівня культури та моральних якостей. Трудова діяльність у будь-якій сфері базується на моральній системі суспільства, але разом з тим її специфіка може обумовлювати особливі моральні норми, що уточнюють або доповнюють норми загальнолюдської моралі в конкретних типових ситуаціях професійної діяльності.

В умовах розбудови громадянського суспільства і правової держави, гуманізації різних сфер професійної діяльності, посилення моральних чинників як її стимулів неминучим є постійне розширення кола професій, які претендують на формування власних моральних кодексів.

Морально-професійні кодекси виконують певні соціальні функції:

- пізнавальну, яка відображає процеси суспільно-професійного розподілу праці за певних історичних умов;
- регулятивну, яка забезпечує взаємозв'язок фахівців із суспільством;
- ціннісно-орієнтаційну, яка формує уявлення про моральний ідеал.

У зв'язку із суспільним розподілом праці з'являється своєрідна професійна мораль. З утворенням соціально-професійних груп виникає потреба в регулюванні відносин між професіоналами та професіоналів з клієнтами. У процесі трудової діяльності залежно від її характеру та умов виникає безліч різноманітних ситуацій, які вимагають адекватних дій. З часом окремі ситуації повторюються і стають типовими, обумовлюючи певні моральні настанови для представників певних професій. Таким чином, виникає професійна мораль, формується моральна норма, яка визначає характер відносин всередині трудової групи і між групою та суспільством. У кожній професії виробляються свої способи вирішення конфліктів та суперечностей. На особливу

увагу заслуговує професійна діяльність, об'єктом якої виступають живі люди. Система моральних відносин такої діяльності включає ставлення фахівця до об'єкта праці (слідчий – обвинувачуваний, вчитель – учень), його відносини з колегами і ставлення до суспільства.

Походження, сутність, специфіку, суспільні функції морально-професійних норм і відносин, закономірності їх розвитку на різних історичних етапах якраз і вивчає така прикладна соціально-філософська дисципліна, як професійна етика.

Професійна етика своїми витокami сягає ще рабовласницького суспільства. Аристотель, зокрема, вважає її особливою галуззю етичного знання. Вихідним пунктом її розвитку вважають клятву лікаря, яку розробив «батько» медицини Гіппократ.

Кожна епоха має свій комплекс морально-професійних норм. Зміни професійної моралі відображають характер виробничих відносин, форми організації суспільної праці, рівень науково-технічного прогресу. З поглибленням професійної диференціації в суспільстві зростає потреба в регулюванні відносин як всередині трудових колективів, так і між ними.

Професійний розподіл праці досягає помітного розвитку в добу феодалізму. У цей час з'являються численні морально-професійні кодекси, статuti, заповіді цехів, чернецьких та лицарських орденів, купецьких гільдій, суддів тощо. Зокрема, в Україні цехова організація була одним із елементів Магдебурзького права. Кожен цех мав свій статут, але спільними для них були такі питання, як порядок обрання цехмістра, тобто керівника цеху, періодичність проведення цехових зборів, дотримання дисципліни в цеху, визначення розміру коштів, що сплачувались у цехову касу, умови прийняття до цеху та порядок, за яким здійснювалося навчання учнів. У кожному цеху був свій суд, який розглядав питання, пов'язані з господарською діяльністю та різні суперечки. До компетенції суду входило прийняття рішень щодо таких проблем, як відсутність ремісника на раді цеху, присутність на цехових зборах зі зброєю, висміювання роботи інших майстрів, продаж товарів без дозволу цехмістрів

тощо. Ніхто не мав права оскаржувати рішення цехового суду в інших судових установах.

Новий час асоціюється з формуванням буржуазного суспільства з його анархією капіталістичного виробництва, жорсткою конкуренцією, індивідуалізмом у боротьбі за виживання. Мораль буржуазного суспільства пройнята духом корпоративності. Інтереси професійних груп виражають не стільки професійну, скільки вузькокорпоративну мораль, яка захищає окремі групові інтереси, що часто мають антисоціальний характер. На жаль, наше сучасне суспільство подекуди створює об'єктивні умови для існування подібної корпоративної моралі. З її проявами ми можемо стикатися, наприклад, у працівників торгівлі, водіїв громадського транспорту, чиновників усіх рівнів тощо. Незбалансованість ринку і фінансової системи в сучасному суспільстві провокують морально нестійких людей скористатися службовим становищем для вирішення власних проблем за рахунок суспільства. Теоретичну проблематику професійної етики Нового часу розробляють І. Бентам, Е. Дюркгейм, О. Конт, Ш.Л. де Монтеск'є.

Етичні вчення XIX – XX століть, маючи спільність із класичними вченнями Нового часу, залишаються філософсько-теоретичними. Так, наприклад, нормативні альтернативи щодо утилітаризму, деонтології не трансформуються в адекватну моральну практику. Лише починаючи з 60-х років XX століття в межах теоретичної етики з'являється особливий напрям розвитку – прикладна етика. Це пов'язано із появою нових технологій, в першу чергу біомедичних. Поява цих технологій ставить перед людством нові проблеми філософсько-етичного характеру про межі життя і смерті, цінності життя тощо, які вимагають негайного розв'язання.

Нині, використовуючи потужні технічні можливості, людина через некомпетентність, неуважність або безвідповідальність здатна своєю діяльністю спричинити загибель інших людей або втрату матеріальних чи духовних цінностей. Тому моральна відповідальність у ході виконання службових обов'язків набуває все більшої ваги в сучасному світі.

Існують окремі види професійної діяльності, в яких сама професійна спроможність фахівця залежить від його моральних якостей. До представників таких професій суспільством висуваються особливо високі моральні вимоги. Моральні якості фахівця набувають вирішального значення в першу чергу там, де вирішуються питання життя і смерті, здоров'я, свободи, честі й гідності людини. Це стосується роботи лікаря, педагога, керівника, військового, журналіста і, звісно ж, юриста й правоохоронця.

Професійна етика формує кодекс правил, що визначає поведінку фахівця у службовій ситуації, формує глибоке усвідомлення моральної відповідальності за виконання службового обов'язку. Вона повинна народитися в надрах професійного співтовариства, а не нав'язуватися іззовні. У процесі професійної практики норми поведінки повинні «відкриватися», а не наказуватися.

Виховання етичної поведінки здійснюється різними способами. Так, наприклад, у пресі або в ділових виданнях розглядаються випадки неетичної поведінки представників тих чи інших установ, коментуються фахівцями різноманітні конфліктні ситуації, пропагуються високі стандарти етичної професійної діяльності. У цьому зв'язку слушною є думка А. М. Москаленко про те, що «значну роль у становленні і засвоєнні норм професійної етики відіграє громадська думка. Норми професійної моралі не відразу стають загальноновизначними, що буває пов'язано з боротьбою думок [96]». Далі дослідниця зазначає, що зв'язок професійної етики і суспільної свідомості існує також у формі традиції. Різні види професійної етики мають свої традиції, що свідчить про наступність основних етичних норм, вироблених представниками тієї чи іншої професії упродовж багатьох століть.

Основне призначення професійної етики – вплив на свідомість особи з метою вдосконалення її як фахівця і сприяння найбільш ефективному вирішенню професійних завдань. Етичні вимоги, вироблені в конкретній професійній діяльності, є виявом загальної моралі. Люди, які працюють у споріднених

професійних сферах, об'єднуються в групи на основі професійної солідарності, підтримують репутацію своєї групи.

Завдання професійної етики – провести чітку межу між морально-професійними явищами і явищами професійної майстерності, вивчити цілі професії і їх значущість у соціальному прогресі, обґрунтувати систему норм, що регулюють відносини людей у певній сфері діяльності. Професійна етика покликана також сприяти втіленню гуманістичних імперативів у специфічні умови професійної діяльності, встановити межі бажаного, дозволеного і неприпустимого, обґрунтувати морально-професійний ідеал та взірець поведінки в конкретній сфері професійної діяльності.

Кожна людина в різних життєвих обставинах звертається до професіоналів (вчителя, лікаря, юриста тощо), очікуючи від них не лише кваліфікованого виконання професійних обов'язків, а й уважного, ввічливого ставлення до себе. Тому професійна етика має дати рекомендації професіоналам щодо моральної складової у виконанні професійних обов'язків.

Важливою складовою професійної етики є також вивчення конфліктних форм поведінки і визначення засобів розв'язання конфліктів у різних професійних сферах, дослідження причин деформації морально-професійної свідомості і визначення шляхів її викорінення.

Центральним поняттям професійної моралі є поняття професійного обов'язку, яке тісно пов'язане з поняттям відповідальності. Взагалі, професійна етика – це теорія професійної моралі, яка визначає ставлення людини до свого професійного обов'язку. Професійний обов'язок як такий має об'єктивну і суб'єктивну сторони. Об'єктивна сторона обов'язку являє собою чітко сформульовані завдання, поставлені державою перед працівниками тієї чи іншої сфери. Суб'єктивна – внутрішнє переконання в справедливості і правоті справи, якій присвячується життя. Професійний обов'язок визначається взаємодією норм права і норм моралі, оскільки норми моралі регулюють внутрішнє усвідомлення людиною своєї поведінки, а норми права

– зовнішню форму поведінки. Відступ від норм моралі, як правило, завжди є одночасно і порушенням правових норм. Вимоги професійного обов'язку юридично закріплені в законах, статутах, положеннях, інструкціях. Його дотримання передбачає самодисципліну. Самодисципліна виступає як внутрішня готовність слідувати вимогам закону, присязі і наказам керівництва, що усвідомлюється як внутрішнє спонукання, як необхідність.

Добробут суспільства залежить від моральних цілей і змісту відносин між людьми у процесі виробництва матеріальних і духовних цінностей. Саме це і визначає непересічну вагу професійної етики в суспільному житті, адже вона покликана регулювати відносини між людьми в матеріально-виробничій, господарсько-економічній, управлінській, духовній та культурній сферах.

Діяльність правоохоронних органів завжди перебуває під пильною увагою суспільства, оскільки її результати безпосереднім чином позначаються на гарантуванні безпеки особистості, суспільства і держави, реалізації їхніх законних інтересів. Правоохоронці забезпечують правопорядок, захист прав, свобод і власності громадян з використанням примусових заходів і обмеження прав особистості. Все це породжує комплекс протиріч як у суспільній, так і в індивідуальній свідомості.

Суспільство надає співробітникам правоохоронних органів не тільки правові, але й моральні санкції на проведення відповідної діяльності щодо охорони і захисту прав громадян з використанням владних повноважень. Це накладає на них високу відповідальність за суворе і точне дотримання законності і меж допустимості дій, пов'язаних з виконанням службових обов'язків. Отже, йдеться про моральні вимоги до поведінки працівників поліції.

Повсякденна діяльність Національної поліції відбувається на очах у населення і її авторитет залежить від поведінки окремих працівників під час спілкування з населенням. Крім того, незважаючи на те, що службова діяльність працівників Національної поліції суворо регламентована різного роду нормативними

актами, трапляються ситуації, коли поліцейський мусить діяти відповідно до його власних уявлень про добро і зло, справедливість, честь і гідність. Тому надзвичайно важливо, щоб ці його уявлення виявилися адекватними, тому етична складова повинна бути невід'ємною частиною професійної підготовки правоохоронців. У своїй професійній діяльності вони повинні керуватися таким головним правилом: ніяка благородна мета не може бути досягнута аморальними засобами.

Одним із важливих завдань професійної етики правоохоронців є нівелювання професійної деформації, яка може виявлятися в грубому поведженні з правопорушниками, зловживанні владними повноваженнями, надмірній підозрілості, пияцтві, використанні в мовленні жаргонізмів, нецензурної лайки, нехтуванні моральністю засобів досягнення мети. Неуважність до моральної культури, до морально-психологічного клімату службового колективу призводить не лише до зниження якості службової діяльності, але й до загальної деградації, до повного розвалу колективу. Та слід пам'ятати, що не існує фатальної зумовленості професійної деформації. Як показує практика, саме моральна стійкість, високий рівень особистісної культури є запорукою уникнення професійної деформації. Проблема попередження морально-професійної деформації поліцейських має загальнодержавне значення, оскільки від її вирішення залежить не лише ефективність діяльності працівників Національної поліції та їхній імідж, але й загальносуспільний морально-психологічний клімат, а також ставлення громадян до влади в цілому. З іншого боку, реалії сучасного суспільства доводять, що дотримання законності і службової дисципліни визначається не тільки і не стільки вимогливістю керівників, скільки моральними орієнтирами і культурною вихованістю працівників.

У багатьох випадках ці якості впливають на ефективність службової діяльності ніяк не менше, ніж професійна компетентність. Тож не дивно, що нині проводиться докладний аналіз моральних якостей і культури працівників Національної поліції

під час їхньої атестації чи переатестації, коли вони висуваються на більш високу посаду.

Таким чином, моральність і культура є важливою складовою професійної компетенції правоохоронця.

3.2. Міжнародні стандарти етичної поведінки поліцейських

Сучасна Україна обрала для себе європейський шлях суспільного розвитку, визначивши як пріоритетні цінності демократію, верховенство права і права людини. Правоохоронна система в такому суспільстві повинна відповідати його цілям. Нині світовим співтовариством напрацьовано значний досвід щодо ефективної діяльності поліції. Неабияку роль тут відіграє утвердження високих моральних стандартів у правоохоронній діяльності. Обов'язком правоохоронців є служити людям і суспільству та захищати їх, зокрема попереджувати і розкривати злочини, підтримувати громадський порядок та надавати захист і допомогу тим, хто цього потребує. У демократичних державах діяльність поліції провадиться у тісному контакті з громадськістю і її ефективність значною мірою залежить від публічної підтримки. Більшість європейських поліцейських організацій, окрім забезпечення правопорядку, виконують соціальні, а також сервісні функції в суспільстві. Довіра населення до поліції тісно пов'язана із ставленням окремих працівників до представників громадськості, зокрема з їх повагою до людської гідності та основоположних прав і свобод людини.

Аналізуючи особливості підготовки поліцейських у різних країнах світу, В. В. Бондаренко звертає увагу на те, що в найбільш розвинутих країнах навчання поліцейських спрямоване на дотримання етичних принципів і моральності. Він зокрема зазначає, що у Франції, правоохоронна система якої є однією з найефективніших у світі, головним критерієм добору поліцейських є чесність і порядність. У Великій Британії професійна підготовка поліцейських «ґрунтується на поєднанні правових

знань та етичних принципів під час службової діяльності. Це надає можливість формувати міцний, довготривалий авторитет і високий рівень довіри з боку суспільства [20, с. 65].

Для нашої держави особливо цікавим є досвід щодо реформування правоохоронної системи країн пострадянського простору. Зокрема, у Польщі в ході реформування поліції, щоб навчити правоохоронців професійно й шанобливо спілкуватися з людьми, з ними почали працювати психологи й фахівці з етики. «Був посилений громадський контроль: правозахисники могли у будь-який момент прийти в поліцейську дільницю і перевірити, в якому стані перебувають камери попереднього затримання, як там поводяться із затриманими» [117].

Разом з тим було запущено програми і проекти, що сприяли розширенню контактів поліції з інститутами громадянського суспільства. Наприклад, проводилася акція «Відкритий відділок», коли громадяни у визначений час могли відвідувати поліцейські відділки. Цікавим був також проект «Познайомся зі своїм поліцейським», в межах якого ЗМІ публікували інформацію про поліцейських на певній території з фотографіями. Одним із завдань таких заходів було полегшення доступу громадян до правоохоронців та покращення іміджу поліції в очах суспільства. Результатом змін стало збільшення довіри до поліції з 23% у 1987 році до 70% у 2007–2014 роках [117].

У Грузії після створення патрульної поліції рівень довіри до правоохоронної системи збільшився з 5% до 70%. Такий стрибок був зумовлений багатьма чинниками, серед яких не останню роль відіграє чесність і порядність особового складу.

Важливість дотримання високих моральних стандартів у діяльності правоохоронних органів як для самих правоохоронців, так і для суспільства в цілому досить чітко обґрунтовано в довідкових виданнях Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Суспільство надає правоохоронцям особливі повноваження, які дозволяють їм виконувати свої завдання: право застосовувати силу та вогнепальну зброю, затримувати й арештовувати, а також здійснювати обшуки і вилучати майно. Під час здійснення

значених повноважень вони зобов'язані дотримуватися прав людини, що означає, зокрема, дотримання чотирьох основоположних принципів, якими повинна керуватися держава в будь-яких діях, що можуть мати наслідки для прав людини:

- принцип законності: всі дії повинні базуватися на положеннях закону;
- принцип необхідності: вони не повинні утискати або обмежувати права людини більше, ніж це необхідно;
- принцип пропорційності: їх вплив на права людини повинен бути пропорційним цілям;
- принцип підзвітності: ті, хто певним чином діє, повинні повною мірою нести відповідальність на всіх відповідних рівнях (перед судовою владою, громадськістю, урядом і в межах внутрішньої системи підпорядкування).

Незважаючи на чіткі правові стандарти, охорона правопорядку не є математично точною дисципліною, яка дає ясні відповіді на будь-які питання. Оскільки співробітникам правоохоронних органів доводиться стикатися з безліччю ситуацій, пов'язаних з різними інтересами, що суперечать один одному, вони мають певну свободу дій, яка покладає на них значну відповідальність щодо прийняття правильних рішень. Той факт, що співробітники правоохоронних органів часто опиняються в напружених чи небезпечних ситуаціях і змушені регулярно мати справу з людьми, які порушують закон або підозрюються в його порушенні, означає, що повинні діяти високі морально-етичні стандарти, які б гарантували, що співробітники правоохоронних органів завжди будуть діяти згідно із законом.

Порушення правових норм працівниками правоохоронних органів мають руйнівні наслідки для роботи щодо охорони правопорядку і, зрештою, для всього суспільства в цілому.

В ситуації, коли скоюються серйозні злочини і труднощі роботи спричиняють розвиток групової моралі та індивідуальних стандартів, дуже легко прийняти підхід «мета виправдовує засоби». Тому керівництво правоохоронних органів повинно усвідомлювати неминучий ризик того, що така групова мораль буде

стимулювати «сіру правоохоронну діяльність», яка, не завжди буде відповідати вимогам закону. Зважаючи на вищезазначене, командири повинні забезпечити розробку, поширення і постійне дотримання інституціональних етичних принципів, чітко встановлюючи повагу до закону як основний стандарт, яким завжди слід керуватися [102, с. 18–20].

Усвідомлюючи важливість етичної складової в діяльності правоохоронних систем будь-якої держави як для окремого суспільства, так і для всього світу, впливові міжнародні організації, такі як Рада Європи та ООН, винесли обговорення цих проблем на загальносвітовий рівень. У результаті Парламентської асамблеї Ради Європи 8 травня 1979 року у Страсбурзі було прийнято «Декларацію про поліцію» [115], а 17 грудня 1979 року Генеральною Асамблеєю ООН – «Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку» [114].

У цих документах зазначається, що під час виконання своїх обов'язків посадові особи з підтримання правопорядку повинні в першу чергу поважати і захищати людську гідність та права людини стосовно всіх осіб. Тортури та інші форми негуманного чи такого, що принижує особу, поводження або покарання заборонені за будь-яких обставин. Такі дії принижують людську гідність і засуджуються як порушення цілей Статуту ООН і порушення прав людини та основних свобод, проголошених у Всесвітній декларації прав людини та інших міжнародних документах, що стосуються прав людини.

Співробітник поліції не повинен виконувати будь-які накази або інструкції, що містять подібні настанови. Взагалі, поліцейський повинен утримуватися від виконання наказів, якщо йому відомо про їх незаконність. При цьому стосовно поліцейського, який відмовився виконувати незаконний наказ, не можуть бути застосовані ніякі кримінальні чи дисциплінарні міри покарання. Поліцейський не повинен сприяти в розшуку, арешті, охороні чи конвоюванні осіб, які, не будучи підозрюваними у скоєнні незаконних дій, тим не менше розшукуються, затримуються чи переслідуються у зв'язку з їх расовою, релігійною чи

політичною приналежністю. Під час виконання своїх обов'язків поліцейський повинен діяти лише для досягнення цілі, передбаченої законом, і при цьому застосовувати силу лише в розумних межах.

За характером своїх обов'язків посадові особи з підтримання правопорядку отримують інформацію, яка може стосуватися особистого життя інших осіб або потенційно завдати шкоди інтересам цих осіб чи їх репутації. Слід виявляти обережність під час збереження чи використання такої інформації, яка розголошується лише під час виконання обов'язків або в цілях правосуддя. Будь-яке розголошення такої інформації з іншою метою є цілком неправомірним.

Посадові особи з підтримання правопорядку не повинні чинити ніяких дій, пов'язаних з корупцією. Вони зобов'язані протидіяти будь-яким проявам корупції і боротися з ними. Щодо будь-якої посадової особи, яка здійснила акт корупції, закон повинен застосовуватись повною мірою, оскільки уряди не можуть очікувати від громадян дотримання правопорядку, якщо державні установи не можуть або не хочуть забезпечувати дотримання законності їх власними посадовими особами в межах їх власних закладів.

Від перших днів існування Ради Європи на її порядку денному стоять питання поліції. Поліція відіграє настільки важливу роль у захисті основоположних цінностей Ради Європи, таких як плюралістична демократія, верховенство права та права людини, що Рада Європи цілком природно стає європейським форумом для обговорення ролі поліції в демократичному суспільстві. Як наслідок, Комітет міністрів створив у зв'язку з цим Експертний комітет з поліцейської етики та проблем діяльності поліції (PC-PO) під керівництвом Європейського комітету з проблем злочинності (CDPC). Про це, зокрема, йдеться в Рекомендації Rec (2001) 10 Комітету Міністрів державам-учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики» (Ухваленій Комітетом міністрів 19 вересня 2001 року на 765-му засіданні заступників міністрів) [116].

Комітет РС-СО складався з експертів, делегованих такими країнами, як Австрія, Бельгія, Хорватія, Кіпр, Чеська республіка, Данія, Франція, Греція, Італія, Литва, Молдова, Польща, Португалії, Румунія, Словенія, Іспанія, Колишня Югославська республіка Македонія, Туреччина і Великобританія. Комітету експертів довелося здійснити дослідження з поліцейської етики з урахуванням таких питань, як роль поліції в демократичному суспільстві та її місце в системі кримінальної юстиції; завдання поліції в межах верховенства права: запобігання злочинності, виявлення злочинів тощо; контроль за поліцією. Комітет експертів, зокрема, розглянув ті аспекти етики поліції, що стосуються окремих ситуацій, які щодня виникають в роботі поліції: під час допитів підозрюваних або під час виконання інших повноважень з розслідування, зокрема застосування сили, дискреційні повноваження поліції тощо. Етичні аспекти діяльності поліції розглядалися в цілому і як невід'ємна складова професійної підготовки поліцейських.

Важливим пунктом Рекомендації є визначення концепції діяльності поліції в демократіях. Сутність цієї концепції полягає в тому, що поліція допомагає підтримувати цінності демократії і сама їх сповідує. Громадськість у свою чергу погоджується і схвалює здійснення поліцією легітимної влади доти, доки помітно, що поліція виконує свої завдання в етично прийнятні способи і заради гідних демократичних цінностей. За таких умов поліція має повне право розраховувати на довіру громадськості і співпрацю з нею.

Кодекси етичної поведінки працівників з підтримання правопорядку покликані захистити не лише представників громадськості від неправомірних дій правоохоронців, а й самих поліцейських. Чітко виділяючи обсяг і сферу поліцейських послуг, вони допомагають захистити поліцію від невинуватих, дріб'язкових та нав'язливих претензій і, головне, обмежити їх відповідальність за провали в наданні послуг.

Наведені вище документи дають загальні рекомендації щодо етичних вимог до правоохоронців. Нині розроблено більш

детальні інструкції щодо виконання правоохоронцями своїх обов'язків у різних службових ситуаціях. З ними, зокрема, можна ознайомитись у довідкових видан-

нях Міжнародного Комітету Червоного Хреста, який, будучи нейтральною і незалежною гуманітарною організацією, веде діалог із силами поліції в багатьох країнах світу, зосереджуючись на базових нормах прав людини [102, с. 108].

Отже, розглянемо етичну складову в діях поліції в деяких службових ситуаціях. Ключовим обов'язком співробітників правоохоронних органів є підтримання громадського порядку. Цей обов'язок вимагає постійного ретельного співвідношення прав та інтересів усіх груп населення. Щоб таке співвідношення було успішним, необхідним є суворе дотримання застосовуваних правових норм. У розв'язанні будь-якої ситуації, пов'язаної з підтриманням громадського порядку, керівними принципами повинні бути попередження насильства і прагнення уникнути необхідності застосування сили. Обов'язковою умовою для цього повинна бути наявність державної правової бази, яка регулює громадський порядок і, зокрема, публічні зібрання, у зв'язку із зобов'язаннями держави щодо Міжнародного права прав людини. В межах цієї правової бази співробітники правоохоронних органів повинні діяти щодо публічних зібрань таким чином, щоб дотримуватись принципів законності, необхідності, пропорційності та підзвітності. Будь-які обмеження щодо зборів повинні базуватися на положеннях державного законодавства і не виходити за межі того, що є необхідним для забезпечення миру й порядку, а також не повинні утискати права тих, хто бере участь у зібраннях. Особливо важливою щодо цього є повага до права на життя, свободу та особисту безпеку, а також захист цих прав. Разом з тим сюди входить обов'язок захищати

мирні збори від насильницьких дій інших осіб, наприклад, у разі альтернативних демонстрацій, представники яких вдаються до насильства. У тих же випадках, коли зібрання вважається протизаконним, але проходить мирно, правоохоронці повинні утримуватися від дій, які можуть призвести до ескалації ситуації, що може, ймовірно, закінчитися смертю людей або пошкодженням майна. У такому разі краще не вдаватися до розгону демонстрації. Але при цьому не виключається можливість подальшого судового переслідування організаторів та учасників у зв'язку з участю в протизаконному зібранні [102, с. 24–27].

У будь-якому разі, якщо діяти законно і точно спрямовувати дії проти ініціаторів і винуватців безпорядків, можна відновити контроль і розрядити ситуацію. В основі підходу, на якому базується спілкування між правоохоронцями та учасниками демонстрацій, повинно бути визнання того факту, що натовп складається з окремих осіб, а не є безликою масою. Конкретні дії проти окремих правопорушників не відображаються на ході демонстрації, оскільки не впливають на інших демонстрантів, які можуть безперешкодно продовжувати участь у зібраннях [108, с. 19].

У будь-якому разі в ситуаціях, які потребують заходів щодо підтримання громадського порядку, перевагу слід надавати таким методам, як переконання, перемовини та деескалація. Для того, щоб бути компетентними виконувати зазначені функції, правоохоронці повинні проходити підготовку щодо налагодження зв'язків з організаторами та учасниками демонстрацій, а також мати необхідну апаратуру зв'язку та вміти нею користуватися. Крім того, вони повинні бути забезпечені захисним спорядженням, яке обмежить необхідність застосовувати силу, і відповідною зброєю, застосування якої з меншою вірогідністю спричинить смерть людей. При цьому слід завжди пам'ятати, що в більшості випадків застосування зброї не буде сприяти відновленню миру і порядку, а, навпаки, буде нести в собі небезпеку посилити хаос. Її застосування повинно бути виключною мірою реагування в окремих ситуаціях, які загрожують людям

смертю чи серйозними тілесними ушкодженнями, і коли всі інші заходи не спрацювали [102, с. 25]. У цивілізованих країнах поліцейські дотримуються такого беззаперечного принципу: вогнепальна зброя не є засобом, прийнятним для розгону на-

товпу, і ні за яких обставин правоохоронці не повинні стріляти в натовп [102, с. 41].

Зовнішній вигляд поліцейських не повинен бути загрозливим і не повинен ніяким чином сприяти створенню атмосфери ворожості.

Цей досвід світового співтовариства щодо охорони правопорядку під час масових зібрань є особливо необхідним для України, яка орієнтується на європейську цивілізаційну модель у розбудові громадянського суспільства і правової держави, в якій найвищими цінностями є людська особистість та її свобода, права людини і демократія.

Проблема застосування сили та вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів має особливий резонанс у суспільстві. Те, як правоохоронці застосовують силу і вогнепальну зброю, здійснює безпосередній вплив на відносини між правоохоронними органами і суспільством у цілому, особливо коли застосування сили є довільним, надмірним або протиправним. Тому будь-які дії щодо охорони правопорядку, які порушують основні права людини, тобто право на життя, свободу і безпеку, повинні виконуватись після ретельного зважування всіх «за» і «проти» і відповідати принципам, якими слід керуватись у здійсненні будь-яких повноважень правоохоронних органів, тобто принципам законності, необхідності, пропорційності та підзвітності.

Коли для досягнення законної мети виникає необхідність застосування сили, його наслідки не повинні перевищувати

важливість виконуваного завдання. Якщо таке трапиться, то застосування сили не буде пропорційним. Якщо негативні наслідки застосування сили будуть занадто серйозними з урахуванням приводу для такого застосування сили, правоохоронці повинні розглянути можливість відступити і припинити досягнення своєї законної мети. Зокрема, слід зважати на безпеку сторонніх свідків.

Діяльність правоохоронних органів повинна бути спрямована на мирне врегулювання конфліктів. Їх співробітники повинні мати захисний спецодяг і оснащення, які мають знизити необхідність у застосуванні сили. Особливу увагу слід приділити розробці та ретельному оцінюванню зброї та оснащення, застосування яких з меншою вірогідністю спричинить загибель людей.

Оскільки застосування вогнепальної зброї може спричинити смерть, його використання допускається лише в тому разі, якщо ця зброя застосовується для захисту від загрози смерті чи серйозного поранення. Таким чином, державні законодавчі норми повинні бути сформульовані таким чином, щоб забезпечити застосування вогнепальної зброї лише як останнього засобу.

Перед тим як застосовувати вогнепальну зброю, правоохоронці зобов'язані повідомити про те, хто вони такі, і попередити про свої дії. Винятком можуть бути ситуації, коли таке попередження створює додаткову безпеку або є явно непотрібним. Якщо таке попередження робиться, слід дати адресату достатньо часу для відповідної реакції. Інструкції, що стосуються контролю над зброєю та боєприпасами, а також чіткі правила складання рапортів щодо застосування вогнепальної зброї повинні забезпечувати повну звітність щодо кожного застосування вогнепальної зброї правоохоронцями [102, с. 36–41].

До повноважень правоохоронної системи належить затримання підозрюваних. Важливим етичним принципом, яким мають керуватися, правоохоронці, є принцип необхідності, який визначає, як, коли і де здійснювати затримання. Наприклад, щоб зменшити шкоду репутації людини, не варто проводити

затримання на її робочому місці або привселюдно, за умови, звісно, що існує прийнятна альтернатива. Слід також надавати перевагу менш обмежувальним заходам. Приміром, спробі знищити докази може завадити їх своєчасний збір, а вилучення паспорта може завадити особі виїхати з країни.

Під час затримання представники правоохоронних органів повинні забезпечити права затриманого, а саме інформування про причини затримання та права затриманого, забезпечення доступу до допомоги адвоката, повідомлення рідним, гуманне ставлення тощо.

Особи, позбавлені свободи, є найбільш вразливими, тому особливо важливо захищати права тих осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню. Зрештою, дотримання цих прав є також необхідним для подальшого перевиховання цих осіб. Будь-яка особа, яка стала жертвою незаконного арешту або утримання під вартою, повинна мати юридичні гарантії щодо дотримання права на компенсацію [102, с. 41–48].

Обшук і вилучення також мають відповідати керівним принципам законності, необхідності, пропорційності та підзвітності. Зокрема, під час проведення обшуку не варто вдиратися в життя людей більше, ніж це необхідно для досягнення законної мети. Правоохоронці повинні нести відповідальність за завдання зайвої шкоди під час обшуку і забезпечувати конфіденційність будь-якої інформації, отриманої під час обшуку.

У сучасному світі, технологічному та глобалізованому, правоохоронці все більше вдаються до таких методів спостереження, як фотографування, використання камер спостереження,

перехоплення листів, телефонних дзвінків та Інтернет-чатів. Все це засоби непомітного проникнення до найбільш сокровенної сфери людського життя, які стають все більш потужними й легкими у використанні. Отже, зростає необхідність правових

гарантій щодо вибору способів спостереження для кожного випадку індивідуально відповідно до принципів необхідності та пропорційності. Державне законодавство й оперативні інструкції правоохоронних органів мають бути сформульовані таким чином, щоб унеможлиблювати довільне спостереження за громадянами і порушення принципу презумпції невинності [102, с. 49–52].

Одним із основних елементів обов'язків правоохоронних органів є надання захисту та допомоги людям, які цього потребують. Цей обов'язок набуває особливого значення стосовно тих осіб, які можуть зазнавати більш серйозної небезпеки дискримінації або експлуатації. До них можна віднести таких осіб, які не мають доступу до необхідних для виживання предметів та послуг першої необхідності, або тих, що не в змозі піклуватися про себе самі. У цьому зв'язку дуже важливо, щоб правоохоронці знали про групи в суспільстві, що мають зазначені вище ознаки, про потенційні небезпеки, які можуть їм загрожувати, а також про їх особливі потреби щодо захисту й допомоги [102, с. 27].

Таким чином, у високорозвинених країнах світу в результаті діалогу між представниками громадянського суспільства і правоохоронної системи було напрацьовано значний досвід щодо етичної поведінки правоохоронців під час виконання ними службових обов'язків. Аналіз роботи правоохоронних систем країн Європи показує, що ефективність службової діяльності поліції багато в чому визначається високими етичними стандартами. Такий досвід є неоціненним для України, яка обрала для себе європейський вектор розвитку.

3.3. Специфіка службового етикету працівників Національної поліції України

Службовий етикет – це загальноприйняті правила поведінки у професійному спілкуванні, система норм і атрибутів, притаманна конкретній установі чи організації: стиль і стандарти спілкування, забезпечення належної субординації і дис-

ципліни, вимоги до естетизації внутрішнього середовища, формування іміджу, ведення справ із суб'єктами зовнішнього оточення.

Виділяють такі принципи службового етикету [105]:

- гуманізм, людяність, що втілюється у ввічливості, тактовності, скромності, точності, які, в свою чергу, виражаються в уважному, доброзичливому ставленні, готовності надати допомогу, відчутті міри, яке підказує в певній ситуації не акцентувати увагу на помилках і недоліках іншої людини, не робити їй зауважень у присутності іншої особи, не ставити запитань, які ставлять співрозмовника в невігідне становище, вмінні не переоцінювати себе, не підкреслювати своєї значущості, цінувати своє слово, виконувати обіцяне, своєчасно приходити, не запізнюватися;
- доцільність дій: у спілкуванні все має бути помірковано простим; якщо людина не знає, як поводити себе в нестандартній ситуації, то варто керуватися принципом доцільності і зручності, сучасний службовий етикет не є догматичним, він передбачає можливість вибору;
- естетична привабливість, яка виявляється в зовнішньому вигляді, манерах, міміці, жестах, тобто у відповідності форми змісту.

Службовий етикет працівників Національної поліції України – це система встановлених законами і підзаконними нормативно-правовими актами правил, що регулюють порядок поведінки і спілкування працівників поліції з колегами, громадянами, трудовими колективами, громадськими організаціями тощо, дотримання і виконання яких є обов'язковим. Він містить професійні вимоги, етичні принципи як службової, так і поза-службової поведінки, виступає певним професійно-етичним еталоном. Його основними принципами є:

- службова субординація;
- повага до старших за званням, посадою, віком;
- взаємоповага і взаємодопомога;
- дотримання норм законодавства, виконання вимог присяги, дисциплінарного статуту, правил етичної поведінки і наказів начальників;
- дисциплінованість;
- дотримання правил носіння встановленої форми одягу і віддання військової честі;
- ввічливість, добросовісність, пунктуальність, витримка тощо.

Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Завданнями поліції є:

- забезпечення публічної безпеки і порядку;
- охорона прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави;
- протидія злочинності;
- надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Закон України «Про Національну поліцію» [63] встановлює такі принципи діяльності поліції:

- верховенство права: людина, її права і свободи виступають найвищими цінностями, визначають зміст і спрямованість діяльності держави;
- дотримання прав і свобод людини: поліція забезпечує дотримання прав і свобод, гарантованих Конституцією, законами, міжнародними договорами України, сприяє їх реалізації; забороняється катування, жорстоке поводження і покарання, будь-які привілеї, обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною чи іншими ознаками;
- законність: поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень і у спосіб, що визначені Конституцією і законами України; забороняється виконання незаконних і злочинних розпоряджень і наказів;
- відкритість і прозорість: поліція постійно інформує органи державної влади, місцевого самоврядування, громадськість про свою діяльність у сфері охорони і захисту прав і свобод, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку, забезпечує доступ до публічної інформації, якою вона володіє;
- політична нейтральність: забезпечення захисту прав і свобод незалежно від політичних переконань і партійної приналежності людини; поліція є незалежною від рішень, заяв, позицій політичних партій і громадських об'єднань;
- взаємодія з населенням на засадах партнерства: рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності її діяльності;
- безперервність: поліція забезпечує безперервне, цілодобове виконання своїх завдань, кожен має право в будь-який час звернутися за допомогою до поліції або поліцейського.

Поліцейським є громадянин України, який склав присягу поліцейського, проходить службу на відповідних посадах і має

спеціальне звання поліції. Обов'язковою зовнішньою характеристикою є єдиний однострій, наявність службового посвідчення і спеціального жетона з індивідуальним номером.

Одяг має бути чистим, старанно підігнаним і відпрасованим. Працівник поліції персонально відповідальний за стан свого форменого одягу. Спеціальний жетон заборонено знімати з однострою, приховувати, будь-яким іншим чином перешкоджати прочитанню інформації на ньому або фіксуванню її за допомогою технічних засобів. Поліцейські, які перебувають на службі і виконують службові обов'язки в цивільному одязі, зобов'язані мати при собі спеціальні жетони, крім випадків, коли їх наявність перешкоджає проведенню негласної слідчої дії. У поліцейських підрозділів особливого призначення індивідуальний номер із спеціального жетона, крім однострою, додатково зазначається і на шоломі таким чином, щоб його можна було прочитати або зафіксувати за допомогою технічних засобів, крім випадків, коли такі поліцейські відповідно до рішень уповноважених осіб поліції виконують завдання в режимі секретності. Нумери закріплених спеціальних жетонів заносяться до всіх документів особового обліку поліцейських, у тому числі до послужного списку особової справи, службового посвідчення, наказів про особовий склад, документів грошового і речового забезпечення і зазначаються в службовому листуванні.

Присяга поліцейського: «Я, прізвище, ім'я, по батькові, усвідомлюючи свою високу відповідальність, урочисто присягаю вірно служити Українському народові, дотримуватися Конституції та законів України, втілювати їх у життя, поважати та охороняти права і свободи людини, честь держави, з гідністю нести високе звання поліцейського та сумлінно виконувати свої службові обов'язки».

Присягу складають:

- особи, уперше прийняті на службу в поліцію;
- курсанти закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських.

Підписаний текст присяги долучається до особової справи. Поліцейський зобов'язаний:

- неухильно дотримуватися положень Конституції, законів України, інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, присяги поліцейського;
- професійно виконувати свої службові обов'язки відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових обов'язків, наказів керівництва;
- поважати і не порушувати права і свободи людини;
- надавати невідкладну, зокрема домедичну, медичну, допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя і здоров'я;
- зберігати інформацію з обмеженим доступом, яка йому відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;
- інформувати безпосереднього керівника про обставини, що унеможливають його подальшу службу в поліції або перебування на займаній посаді.

Принциповий момент: кожен поліцейський незалежно від посади, яку він обіймає, місцезнаходження і часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний вжити необхідних заходів для рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це в найближчий орган поліції. Звертаючись до особи або в разі звернення особи, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання, пред'явити на вимогу службове посвідчення.

У складі поліції функціонують:

- кримінальна поліція;
- патрульна поліція;
- органи досудового розслідування;
- поліція охорони;

- спеціальна поліція;
- поліція особливого призначення.

Діяльність поліцейського завжди перебуває під пильною увагою, оскільки вона пов'язана із забезпеченням правопорядку, гарантуванням безпеки людини, суспільства, держави, реалізацією прав і свобод, захистом власності. Поліцейський завжди працює з людьми, втручається в складні сфери взаємин в конфліктних ситуаціях. Суспільство і держава делегують поліцейському не тільки правові, але і моральні підстави для діяльності, використання владних повноважень, що накладає велику відповідальність за дотримання законності, допустимої межі.

Антропоцентризм, тобто ставлення до людини, її прав і свобод як до найвищої цінності, поєднання правової і моральної свідомості, розуміння соціальної спрямованості своєї професії, піклування про потерпілого, гуманне ставлення до підозрюваного, обвинуваченого і підсудного, домінанта справедливості, законності, відповідальності перед суспільством і державою, культури – основні координати діяльності поліцейського. Сьогодні вони розглядаються саме як професійні якості, обов'язкові складові професійної компетентності.

Поліцейський повинен:

- демонструвати високий рівень свідомості;
- бути об'єктивним і незалежним;
- служити чесно, бути принциповим і безкорисливим;
- бути дисциплінованим на службі і в побуті,
- виявляти мужність, відданість у боротьбі зі злочинністю, турбуватися про професійну честь, не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити роботі або негативно вплинути на репутацію;
- поважати гідність людини, виявляти турботу, бути готовим у будь-який час надати допомогу;
- стійко переносити всі труднощі й обмеження, пов'язані зі службою, постійно підвищувати свій професійний і культурний рівень.

Моральним і ціннісним стандартом професії поліцейського виступають честь і гідність.

Честь є однією з форм самосвідомості, самооцінки. Це форма прояву ставлення індивіда до самого себе і суспільства до індивіда, усвідомлення індивідом свого суспільного значення і визнання цього значення з боку суспільства, усвідомлення суспільної важливості свого обов'язку. Найчастіше поняття честі має два відтінки значення: як те, що внутрішньо притаманне індивіду, шляхетність, і як визнання, позитивна репутація.

Гідність – це, по-перше, об'єктивна цінність людини, її цінність для суспільства, соціальна значимість, по-друге, усвідомлене ставлення до себе як до суб'єкта моральної діяльності, розуміння своїх прав і свобод, обов'язків, повага і гордість за себе. Кожна людина, незалежно від соціальної приналежності, за правом народження, тому що вона саме людина, має гідність. Як зауважує В. А. Малахов [90], поняття гідності утверджує принципову цінність індивіда як людини взагалі, як представника людства, визначаючи цим моральний стандарт його самооцінки. Це прояв історично сформованого начала людяності і, відповідно до цього, моральне самовдосконалення. Стаття 3 Конституції України проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Стаття 21: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». Стаття 28: «Кожен має право на повагу до його гідності».

Честь і гідність – дуже близькі, але не тотожні поняття. Честь ґрунтується на суспільному визнанні людини, її вчинків, заслуг. Вона пов'язана, по-перше, з прагненням отримати високу оцінку з боку оточення, похвалу, повагу, авторитет, славу, по-друге, із соціальним статусом, відповідністю вимогам і очікуванням з боку групи, до якої людина належить (професійний або інший колектив, клас, нація тощо). Це те, що людина повинна завойовувати. Гідність же – це перш за все почуття внутрішньої впевненості, самоповаги. Потреба в суспільному визнанні тут є вторинною.

Честь і гідність є моральним підґрунтям розвитку особистості, необхідною умовою її соціальної активності і відповідальності. Вони спонукають до високоморальних, гуманістичних дій і вчинків, обумовлюють прояв таких моральних якостей, як: чесність, принциповість, сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків, вірність слову, гордість за професію, працелюбність, справедливість, гуманне ставлення до людини, скромність, витримка.

Турботою кожного керівника є підтримка почуття власної гідності у підлеглому, недопущення неухважного ставлення до нього. Будь-який прояв приниження створює нездорову моральну атмосферу в колективі, встановлює психологічний бар'єр між начальником і підлеглим, підриває авторитет останнього серед колег. Унаслідок цього працівник починає менш ретельно ставитися до виконання своїх обов'язків, у нього виникає почуття власної неповноцінності, він стає замкнутим і байдужим до заходів дисциплінарного і морального впливу, припиняється його службове зростання. Слід пам'ятати, що формування честі і гідності багато в чому залежить від психологічного клімату, згуртованості колективу, особистих якостей і стилю управління керівника, характеру діяльності, престижу професії.

Призначення, соціальний статус і авторитет поліцейського вимагають гідної поведінки, відповідального ставлення до своїх службових обов'язків, збереження «честі мундира». Тут не існує дрібниць. І професійні, і моральні якості працівника поліції виявляються у ставленні до служби, колег, цивільного населення, до самого себе, у зовнішньому вигляді, поведінці на роботі і в побуті. Своєрідність цієї професії полягає в тому, що не можна бути поліцейським на службі і не бути ним поза службовим оточенням. Не можна зловживати службовим становищем, порушувати принцип законності, у плані моральних якостей – бути егоїстичним, марнославним, нечесним, безпринципним, безвідповідальним, не сприймати критику, демонструвати в побуті аморальну поведінку.

3.4. Правила етичної поведінки поліцейських

Проблема співвідношення моралі і права посідає важливе місце в сучасній етиці, оскільки вона пов'язана зі специфікою відношення «людина – суспільство – держава».

І мораль, і право є сукупністю загальних, досить сталих норм, правил поведінки, які ґрунтуються на уявленнях про належне і справедливе і стосуються всіх сфер життєдіяльності.

Єдність моралі і права обумовлюється спільністю їх призначення – створенням зразка поведінки, встановленням і підтримкою соціального порядку. Наведемо декілька позицій щодо співвідношення моралі і права. Так, О. В. Зайчук і Н. М. Оніщенко [130] говорять про те, що вони:

- є різновидом соціальних норм;
- існують в реальній поведінці суб'єктів, встановлюючи її еталони;
- мають єдиний об'єкт регулювання – суспільні відносини;
- мають нормативний зміст;
- певним чином встановлюються, закріплюються і гарантуються.

Т. С. Павлова [103] виділяє такі спільні риси моралі і права:

- спільність коренів, генезису та еволюційних етапів розвитку;
- і мораль, і право – це сукупність справедливих установлень і умов для вільного здійснення розумної волі, забезпечення цивілізованої діяльності і спілкування;
- подібність структур: моральні – правові норми, моральні – правові відносини, моральна діяльність – правова культура;

- спільність базових категорій – свободи і справедливості.
- О. Ф. Скакун [126] вбачає спільне в тому, що мораль і право:
- діють в єдиному полі соціальних зв'язків, тобто є соціальними нормами;
  - мають спільну мету – встановлення і підтримання порядку;
  - мають однакове функціональне призначення – вплив на поведінку людей, регулювання їх відносин, формування стандартів поведінки;
  - є правилами поведінки загального характеру;
  - мають єдиний ціннісний стрижень – справедливість.

Схожу точку зору на єдність моралі і права висловлює Ю. М. Самолук [124], зазначаючи що вони:

- регулюють відносини між людьми;
- є правилами поведінки загального характеру;
- спрямовані на встановлення визначеного порядку в суспільних відносинах;
- можуть збігатися за змістом, адже найчастіше норми права закріплюють норми моралі;
- виходять із ціннісного стрижня справедливості;
- виконують функцію соціального компромісу, сприяють збереженню суспільної стабільності і рівноваги;
- мають нормативний характер, тобто формують правила, межі свободи;
- є універсальними критеріями оцінки вчинків суб'єктів у різних сферах суспільної діяльності;
- сприяють розвитку суспільства і культури.

Слід зазначити, що норми права створюються з урахуванням панівних у суспільстві норм моралі. «Не вбий», «Не вкради» – наперед моральні, а потім вже правові норми. Норми права еволюціонують разом з мораллю. Приклад – заборона смертної кари в багатьох європейських державах, зміни в законодавстві з приводу гендерної рівності.

Але між мораллю і правом існують суттєві відмінності. Дослідники акцентують, що мораль перш за все пов'язана

з духовною сферою життя, її норми перебувають у суспільній свідомості у вигляді понять, ідей, принципів, вони ґрунтуються на уявленні про добро і зло, справедливе і несправедливе, виникають разом із суспільством, мають неписьмовий характер, підтримуються силою громадської думки. Право ж виникає у державно-організованому середовищі, має письмовий характер, існує у формі документа, який офіційно проголошується державою і забезпечується засобами державного впливу через застосування одного з видів юридичної відповідальності.

Т. С. Павлова акцентує на таких відмінностях між мораллю і правом:

- інституціональна природа права;
- владний характер права, його зв'язок з державою;
- різний ступінь конкретизації і твердості моральної і правової санкції;
- формальна рівноправність суб'єктів правовідносин;
- правова воля і правова рівність є умовою для свободи внутрішніх переконань, рішень і вибору морально незалежної, автономної особистості;
- різний ступінь динаміки: право є більш консервативною системою, зміни в моралі передують змінам у праві.

О. Ф. Скакун виводить п'ять факторів розбіжностей.

1. Походження: норма моралі складається в суспільстві на основі уявлень про добро і зло, справедливість, існує до виникнення держави; норма права встановлюється державою як офіційна міра волі і справедливості, не існує у первісному суспільстві.

2. Сфера дії: норма моралі регулює внутрішнє усвідомлення своєї поведінки в усіх сферах суспільних відносин, не є інституціональною, тобто не пов'язана з інститутами суспільства, повільно створюється, поширюється і відмирає; норма права регулює зовнішню форму поведінки в тих сферах суспільних відносин, що піддаються регулюванню, є інституціональною, тобто діє в межах соціальних інститутів, набуває чинності, здійснюється і скасовується офіційно, у визначеному порядку і часі.

3. Ступінь деталізації: норма моралі виступає як узагальнене безособове правило поведінки у вигляді ідей і принципів; норма права є конкретним варіантом поведінки суб'єкта, в якому чітко визначені юридичні права і обов'язки.

4. Форма вираження: норма моралі не закріплюється в спеціальних актах, міститься у свідомості людей, набуває обов'язкового значення в міру визнання більшістю членів суспільства; норма права закріплюється в державних актах, після набрання чинності стає обов'язковою для осіб, що перебувають у сфері її дії.

5. Спосіб захисту від порушень: норм моралі дотримуються добровільно, що забезпечується внутрішнім переконанням і громадською думкою; норма права забезпечується державним примусом, застосуванням юридичної відповідальності.

І мораль, і право постійно еволюціонують. Сучасне суспільство стає більш відкритим, морально орієнтованим, толерантним. Гуманізм як принцип моралі і права виходить із розуміння людини як вищої цінності, доміанти її прав і свобод, відсутності привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних або інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками, поваги до честі і гідності. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [72], яка була підписана членами Ради Європи 4 листопада 1950 року і ратифікована Україною 17 липня 1997 року, в традиції гуманізму проголошує: право на життя, заборону катування, рабства і примусової праці, право на свободу й особисту недоторканність, на справедливий суд, право на повагу до приватного і сімейного життя, свободу думки, совісті і релігії, вираження поглядів, свободу зібрань і об'єднань, право на шлюб, право на ефективний засіб юридичного захисту, заборону дискримінації і зловживання правами. Професійна діяльність поліцейського якраз і спрямована на захист прав і свобод, зміцнення законності й охорону правопорядку. Принцип гуманізму реалізується у ввічливому ставленні до людини,

готовності надати допомогу, повазі і толерантності. Працівник поліції повинен бачити перш за все людину, в тому числі і в особі правопорушника.

9 листопада 2016 року вийшов Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 1179 «Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських» [97]. Ці Правила є узагальненим зібранням професійно-етичних вимог щодо поведінки поліцейських на засадах етики і загальнолюдських цінностей, формування почуття відповідальності перед суспільством і законом за свої дії чи бездіяльність, посилення авторитету і довіри громадян до поліції.

Під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен:

- неухильно дотримуватися положень Конституції і законів України, інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, Присяги поліцейського;
- професійно виконувати свої службові обов'язки, діяти на підставі, у межах повноважень, у спосіб, визначений Конституцією, законами, нормативно-правовими актами, міжнародними договорами України, також цими Правилами;
- поважати, не порушувати права і свободи людини, перш за все: право на життя, на повагу до гідності, на свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла, на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, на свободу світогляду і віросповідання, на володіння, користування і розпорядження власністю, результатами інтелектуальної, творчої діяльності, на мирні зібрання, на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, інші права, передбачені Конституцією, законами, міжнародними договорами України;
- обирати той захід, застосування якого призведе до найменш негативних наслідків;
- неухильно дотримуватися антикорупційного законодавства України;

3.4. ПРАВИЛА ЕТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

- виявляти повагу до гідності людини, справедливо і неупереджено ставитися до кожного, незважаючи на расову, національну приналежність, мову, стать, вік, віросповідання, політичні чи інші переконання, майновий стан, соціальне походження, освіту, місце проживання, сексуальну орієнтацію або іншу ознаку;
- поводитися стримано, доброзичливо, відкрито, уважно, викликаючи повагу до поліції і готовність співпрацювати;
- контролювати свою поведінку, почуття, емоції, не дозволяючи особистим симпатіям або антипатіям, дружнім почуттям або неприязні, недоброму настрою впливати на прийняття рішень і службову поведінку;
- мати охайний зовнішній вигляд, бути у встановленій формі одягу;
- дотримуватися норм ділового мовлення, не допускати використання ненормативної лексики;
- зберігати інформацію з обмеженим доступом, яка стала відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;
- інформувати безпосереднього керівника про обставини, що унеможливають подальшу службу в поліції або перебування на обійманій посаді;
- дотримуватися субординації у стосунках з колегами, з повагою ставитися до старших за віком.

Під час виконання службових обов'язків поліцейському заборонено:

- сприяти, здійснювати, терпимо ставитися до катування, жорстокого поводження або покарання;
- допускати привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних, інших переконань, статі, етнічного, соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками;
- використовувати символіку політичних партій, провадити політичну діяльність, висловлювати особисте ставлення до діяльності політичних партій, використовувати службові повноваження в політичних або особистих цілях;

- розголошувати, використовувати інформацію з обмеженим доступом;
- знімати з однострою, приховувати нагрудний знак, перешкоджати прочитанню інформації на ньому;
- перебувати на службі в стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння, уживати тютюнові вироби під час безпосереднього виконання службових обов'язків і в невстановленому місці.

Поліцейський взаємодіє з населенням, територіальними громадами і громадськими об'єднаннями на засадах партнерства. Він зобов'язаний:

- дотримуватися норм професійної етики;
- бути тактовним і доброзичливим;
- висловлювати вимоги, зауваження у ввічливій і переконливій формі;
- надавати можливість особі висловити власну думку;
- до всіх потерпілих виявляти повагу, охороняти їх безпеку і право на невтручання в особисте життя;
- бути коректним і об'єктивним, не погрожувати, не іронізувати, не використовувати ненормативну лексику;
- виявляти розсудливість, відкритість, почуття справедливості, володіти комунікативними навичками, мати керівні й організаційні якості.

Слід пам'ятати, що культура спілкування – це, перш за все, ставлення до людини: повага, привітність, доброта, відкритість, чесність, стриманість.

Є певні правила поведінки із затриманою особою. Поліцейський не має права обмежувати свободу людини, крім як на підставах і в порядку, визначених законом. Він зобов'язаний пояснити затриманій особі підстави для затримання і права, надати можливість захищати себе особисто і користуватися правовою допомогою захисника, повідомити про факт затримання третій особі, забезпечити надання медичної допомоги за необхідності, забезпечити повагу до затриманої особи. Життя і здоров'я людини є найвищою цінністю, тому поліцейський не

має права принижувати честь і гідність; використовувати погрози, насилля, інші незаконні заходи в роботі з потерпілими, свідками і підозрюваними; впливати на позицію невинного, спонукаючи до визнання ним ще не доведеної вини; сприяти наклепу на невинного або звинуваченню винного в більшому обсязі порівняно зі справжньою виною; ґрунтуватися на необізнаності звинуваченого з тих чи інших питань кримінального права і процесу; будувати процес на свідомо неправдивих даних чи свідченнях; виправдовувати скоєння злочину.

Згідно зі статтею 62 Конституції України, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях і доказах, одержаних незаконним шляхом. Усі сумніви щодо вини тлумачаться на користь особи. Стаття 63 фіксує, що підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист, а засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Суспільство і держава, безумовно, визнають необхідність покарання, але не повинні допускати жорстокості. Важлива невідворотність покарання, щоб кожний правопорушник відчував відповідальність за скоєний злочин.

Принцип презумпції невинуватості є найголовнішим, адже він спрямований на забезпечення права на справедливий суд і захист особи, яка підозрюється або обвинувачується у скоєнні злочину. Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположні свободи наголошує, що кожна людина має право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо її прав і обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти неї кримінального обвинувачення. Кожен, кого обвинувачено у скоєнні кримінального правопорушення, вважається

невинуватим доти, доки вину не буде доведено в законному порядку. Кожний обвинувачений у скоєнні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

- бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення;
- мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;
- захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що і свідків обвинувачення;
- якщо він не розуміє, не розмовляє мовою, яка використовується в суді, одержувати безоплатну допомогу перекладача.

У своїй професійній діяльності представники органів досудового розслідування повинні бути об'єктивними, неупереджено оцінювати факти. Для отримання адекватної інформації, повного та всебічного розслідування справи необхідно демонструвати ефективну комунікативну діяльність, бути комунікативно гнучким. Часто виникають ситуації, коли допитувана особа не володіє або приховує інформацію, чи умисно спотворює її, або внаслідок суб'єктивної реконструкції матеріалу в пам'яті інформація не відповідає дійсності. Намагання досягти позитивного результату в розслідуванні злочину будь-яким чином, будь-якими засобами є абсолютно неприпустимим і аморальним. Органи досудового розслідування представляють державу на дуже відповідальній ділянці боротьби зі злочинністю. Від їхніх дій і рішень залежить доля обвинувачених, їх родичів і близьких. Вони не можуть бути байдужими до переживань, до подальшої долі людини. Антигуманною є концепція, за якою розслідування – це боротьба слідчого з обвинуваченим, що якоюсь

мірою легітимізує порушення моралі; яка допускає одержання свідчень шляхом насилля, погроз, обману, провокацію, виявлення обставин, що роблять вину тяжчою; ігнорування обставин, які виправдовують або пом'якшують вину. Представники органів досудового розслідування зобов'язані забезпечувати реалізацію прав осіб, які беруть участь у справі, під час допиту дотримуватися загальноприйнятих правил етикету, правових і моральних норм ведення протоколу. Повага, чуйність, доброзичливість надзвичайно важливі під час спілкування і з потерпілими, і зі свідками, і з рідними і близькими обвинувачених.

Майже щодня зі злочинцями стикаються працівники кримінальної поліції, зокрема карного розшуку. Злочинець є аномальною, маргінальною людиною. Основними складовими його ціннісної системи виступають егоцентризм, агресивність, жорстокість. Спілкування працівників карного розшуку з такими людьми повинно здійснюватися в межах законності. Вони мають протистояти озлобленню, не піддаватися на провокації.

Патрульний поліцейський повинен поводитися з почуттям власної гідності, відкрито, коректно, неупереджено, доброзичливо, бути уважним, контролювати емоції, передбачати наслідки своїх дій. Він має починати спілкування з привітання: назвати посаду, спеціальне звання, прізвище, пред'явити жетон і повідомити причину звернення; висловити вимоги або зауваження в спокійній, але переконливій формі, не використовувати зверхній або фамільярний тон, іронічні, образливі вирази чи жести, жаргон, погрози; у разі потреби без роздратування повторити і роз'яснити зміст сказаного; уважно вислухати пояснення або питання, не перебиваючи, виявляючи повагу до співрозмовника. Неприпустимі будь-які висловлювання та дії дискримінаційного характеру, пред'явлення неправомірних звинувачень, все те, що перешкоджає ефективному спілкуванню і провокує протиправну поведінку. У спілкуванні з іноземцями або особами без громадянства необхідно поважати гідність особи, виявляти врівноваженість, люб'язність, готовність надати допомогу, роз'яснити правила поведінки. Варто

уникати обговорення політичних подій, діяльності органів державної влади. У спілкуванні з неповнолітніми неприпустимий командний тон, демагогічність. Працівник поліції повинен бути терпимим до емоційної реактивності, збудливості, нерідко безтактовності молоді. У підлітка ще не має самоконтролю, ірраціональне переважає над раціональним, він не думає про наслідки, тому працівнику поліції, як більш досвідченому в житті, необхідно виявляти щиру зацікавленість долею молодого людини, співпереживати її невдачі, водночас твердо питати про допущені помилки. На перший план виходить довіра. Патрульний поліцейський повинен вміти обирати необхідний тон у спілкуванні не лише із законослухняними громадянами, а й з порушниками громадського порядку, бути готовим до неадекватної реакції, прояву агресії. Під час затримання особи він зобов'язаний: повідомити про причину затримання; пояснити права; повідомити про факт затримання третьої особі, яку обирає затримана особа; забезпечити надання правової, в разі необхідності невідкладної домедичної/медичної допомоги.

У спілкуванні з колегами слід зберігати діловий тон, утримуватися від розмов, що перебувають поза межами професійної діяльності, не виявляти надмірної уваги до справ, якими займаються колеги, дотримуватись субординації.

3.5. Службова дисципліна

15 березня 2018 року був прийнятий закон «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» [59], який визначає сутність службової дисципліни, повноваження поліцейських і керівників, види заохочень і дисциплінарних стягнень, порядок їх застосування й оскарження.

Згідно зі статутом, службова дисципліна – це дотримання поліцейським Конституції, законів, міжнародних договорів

України, актів Президента і Кабінету Міністрів, наказів Національної поліції, нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ, присяги поліцейського, наказів керівників. Вона ґрунтується на створенні необхідних організаційних і соціально-економічних умов

для чесного, неупередженого і гідного виконання обов'язків, повазі до честі і гідності, вихованні сумлінного ставлення до виконання обов'язків поліцейського шляхом зваженого застосування методів переконання, заохочення і примусу.

Службова дисципліна зобов'язує поліцейського:

- бути вірним присязі, мужньо і вправно служити народу України;
- знати закони, нормативно-правові акти, що визначають повноваження поліції, свої посадові обов'язки;
- поважати права, честь і гідність людини, надавати допомогу, запобігати вчиненню правопорушень;
- безумовно виконувати накази керівників, віддані в межах наданих повноважень і відповідно до закону;
- вживати заходів щодо негайного усунення причин і умов, що ускладнюють виконання обов'язків поліцейського, негайно інформувати про це безпосереднього керівника;
- утримуватися від дій, які перешкоджають іншим поліцейським виконувати свої обов'язки чи підривають авторитет Національної поліції України;
- утримуватися від висловлювань і дій, що порушують права або принижують честь і гідність людини;
- знати і здійснювати заходи безпеки під час несення служби, дотримуватися правил внутрішнього розпорядку;
- підтримувати рівень підготовки, необхідний для виконання службових повноважень;

- берегти службове майно, забезпечувати належний стан зброї і спеціальних засобів;
- поважати честь і гідність інших поліцейських і працівників поліції, надавати їм допомогу і стримувати їх від вчинення правопорушень;
- дотримуватися правил носіння однострою і знаків розрізнення;
- сприяти керівникові в організації дотримання службової дисципліни, інформувати його про виявлені порушення;
- під час несення служби поліцейському заборонено перебувати у стані алкогольного, наркотичного або іншого сп'яніння.

Поліцейський перебуває під захистом держави. Під час виконання службових обов'язків він має право:

- на повагу до своєї особистості, коректне ставлення з боку керівників, колег та інших осіб;
- вимагати письмового оформлення обсягу посадових обов'язків і створення умов, необхідних для їх виконання;
- приймати у межах, визначених посадовими обов'язками, рішення або брати участь у його підготовці;
- на доступ до службової інформації, необхідної для виконання обов'язків за посадою;
- на просування по службі, збільшення грошового забезпечення з урахуванням результатів службової діяльності і рівня кваліфікації;
- на захист персональних даних, переданих у розпорядження Національної поліції України;
- ознайомлюватися з матеріалами особової справи, висновками службового розслідування, що проводиться стосовно нього, долучати до нього свої пояснення;
- робити копії матеріалів особової справи, висновків службового розслідування за допомогою технічних засобів з урахуванням обмежень, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України, законами України «Про захист персональних даних», «Про державну таємницю» та іншими законами;

- на неупереджений розгляд скарг, поданих на його рішення, дії чи бездіяльність, на неупереджений розгляд поданих ним скарг, у тому числі на рішення, дії чи бездіяльність його керівників;
- на правничу допомогу і захист своїх прав під час розгляду скарг або під час проведення службових розслідувань;
- на захист від переслідування у разі повідомлення про скоєння злочинів, здійснених керівництвом і працівниками Національної поліції України;
- на забезпечення спеціальними засобами безпеки з урахуванням особливостей проходження служби.

У разі вчинення протиправних діянь поліцейські несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову і дисциплінарну відповідальність. Держава відшкодовує шкоду, завдану фізичній або юридичній особі рішеннями, дією чи бездіяльністю органу або підрозділу поліції, поліцейським під час здійснення своїх повноважень.

За порушення службової дисципліни поліцейський незалежно від обійманої посади і спеціального звання несе дисциплінарну відповідальність.

Дисциплінарним проступком визнається протиправна винна дія або бездіяльність поліцейського, що полягає в порушенні службової дисципліни, невиконанні чи неналежному виконанні обов'язків поліцейського або виходить за їх межі, порушенні обмежень і заборон, визначених законодавством, у вчиненні дій, що підривають авторитет поліції.

За вчинення дисциплінарного проступку передбачається дисциплінарне стягнення як засіб підтримання службової дисципліни, що застосовується з метою виховання поліцейського і запобігання вчиненню нових дисциплінарних проступків. Існують такі види дисциплінарного стягнення:

- зауваження;
- догана;
- сувора догана;
- попередження про неповну службову відповідність;
- пониження у спеціальному званні на один ступінь;

- звільнення з посади;
- звільнення зі служби в поліції.

До курсантів (слухачів), які проходять навчання у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, ще застосовується дисциплінарне стягнення у вигляді призначення поза чергою в наряд – до п'яти нарядів.

Обставинами, які пом'якшують відповідальність поліцейського, є:

- усвідомлення і визнання своєї провини у вчиненні дисциплінарного проступку;
- попередня бездоганна поведінка;
- високі показники виконання повноважень, наявність заохочень і державних нагород;
- вжиття заходів щодо запобігання, відвернення або усунення негативних наслідків, які настали або можуть настати внаслідок вчинення дисциплінарного проступку, добровільне відшкодування завданої шкоди;
- вчинення проступку під впливом погрози, примусу або через службову чи іншу залежність;
- вчинення проступку внаслідок неправомірних дій керівника.

Обставинами, які обтяжують відповідальність поліцейського, є:

- вчинення дисциплінарного проступку у стані алкогольного, наркотичного або іншого сп'яніння;
- вчинення дисциплінарного проступку повторно до зняття попереднього стягнення;
- вчинення дисциплінарного проступку умисно на ґрунті особистої неприязні до іншого поліцейського, службовця, у тому числі керівника, чи помсти за дії чи рішення стосовно нього;
- настання тяжких наслідків, у тому числі збитків, завданих вчиненням дисциплінарного проступку;
- вчинення дисциплінарного проступку на ґрунті ідеологічної, релігійної, расової, етнічної, гендерної чи іншої нетерпимості.

У разі встановлення вини поліцейського за результатами проведеного службового розслідування видається письмовий наказ про застосування до поліцейського одного з видів дисциплінарного стягнення, зміст якого оголошується особовому складу органу поліції. Під час визначення виду стягнення керівник враховує характер проступку, обставини, за яких він був вчинений, особу порушника, ступінь його вини, обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність, попередню поведінку поліцейського, його ставлення до служби. За кожен дисциплінарний проступок не може застосовуватися більше одного дисциплінарного стягнення. Якщо поліцейський вчинив кілька дисциплінарних проступків, стягнення застосовується за сукупністю вчинених дисциплінарних проступків і враховується під час визначення виду дисциплінарного стягнення. У разі вчинення дисциплінарного проступку кількома поліцейськими дисциплінарне стягнення застосовується до кожного окремо. У разі вчинення поліцейським незначного проступку керівник може обмежитися його попередженням про необхідність дотримання службової дисципліни. У разі притягнення до дисциплінарної відповідальності поліцейського, який має дисциплінарне стягнення і вчинив дисциплінарний проступок, дисциплінарне стягнення, що застосовується, повинно бути суворішим, ніж попереднє. У разі повторного вчинення поліцейським незначного проступку з урахуванням його сумлінного ставлення до виконання обов'язків за посадою або нетривалого перебування на посаді (до трьох місяців) керівник може обмежитися раніше застосованим до такого поліцейського дисциплінарним стягненням.

3.6. Керівники і підлеглі

За службовим становищем поліцейський може бути керівником або підлеглим. Керівник – це службова особа поліції, яка наділена правами й обов'язками з організації службової діяльності підлеглих поліцейських та інших працівників поліції і контролю

за їхньою службовою діяльністю. Керівник, якому поліцейський підпорядкований за службою, є прямим керівником. Найближчий до підлеглого прямий керівник є безпосереднім керівником. Під час виконання службових обов'язків поліцейський підпорядковується лише

безпосередньому і прямому керівникові. Не прямим керівникам забороняється втручання в службову діяльність поліцейських, крім випадків, визначених Конституцією і законами України. У разі спільного виконання службових обов'язків поліцейськими, які не підпорядковані один одному по службі, старшим вважається визначений безпосереднім керівником або той, що обіймає вищу посаду. Якщо поліцейські займають рівні посади, старший визначається за спеціальним званням.

Керівник несе відповідальність за дотримання підлеглими службової дисципліни. Він зобов'язаний:

- створювати умови, необхідні для виконання підлеглими обов'язків поліцейського;
- поважати честь і гідність підлеглих, не допускати порушень їхніх прав і соціальних гарантій;
- розвивати у підлеглих розумну ініціативу і самостійність під час виконання обов'язків поліцейського;
- сприяти підвищенню підлеглими рівня кваліфікації, достатнього для виконання службових повноважень;
- вивчати індивідуальні і професійні якості підлеглих, забезпечувати прозорість і об'єктивність оцінювання їхньої службової діяльності;
- забезпечувати сприятливий стан морально-психологічного клімату в колективі, своєчасно вчиняти дії із запобігання порушенню службової дисципліни підлеглими і виникненню конфліктів між ними;

- контролювати дотримання підлеглими службової дисципліни, аналізувати її стан, об'єктивно доповідати про це безпосередньому керівникові, проводити профілактичну роботу щодо зміцнення службової дисципліни і запобігання вчиненню підлеглими правопорушень;
- у разі виявлення порушення службової дисципліни вживати заходи для припинення такого порушення, застосувати дисциплінарне стягнення щодо порушника або порушувати клопотання про застосування стягнення уповноваженим керівником.

Формою реалізації службових повноважень керівника, згідно з якими визначаються мета, предмет завдання, строк виконання і відповідальна особа, є наказ. Він віддається, як правило, у порядку підпорядкованості в усній чи письмовій формі, у тому числі з використанням технічних засобів зв'язку, має бути чітко сформульований, без подвійного тлумачення. Забороняється віддавати незаконний, непов'язаний із службовою діяльністю або з перевищенням повноважень керівника наказ. Керівник відповідає за результати його виконання і відповідність закону.

Поліцейський отримує наказ від керівника в порядку підпорядкованості. Він зобов'язаний його виконати неухильно у визначений строк. Обговорення чи критика наказу забороняється. За відсутності можливості виконати наказ поліцейський зобов'язаний негайно повідомити про це безпосередньому керівнику з обґрунтуванням причин невиконання і інформацією про вжиття заходів щодо подолання перешкод у виконанні наказу. У разі якщо поліцейський, який виконує наказ безпосереднього керівника, отримує від прямого керівника новий наказ, що стає перешкодою для виконання попереднього, він зобов'язаний негайно доповісти про це керівникові, який віддав такий наказ, і після отримання його згоди припинити виконання попереднього наказу. Керівник, який віддав новий наказ, повідомляє про це керівнику, який віддав попередній наказ.

Поліцейському забороняється виконувати злочинний або явно незаконний наказ. У разі одержання наказу, що

суперечить закону, підлеглий не повинен виконувати його, про що зобов'язаний невідкладно в письмовій формі доповісти керівнику, який віддав наказ, і своєму безпосередньому керівникові, а в разі наполягання на його виконанні – письмово повідомити про це прямому керівнику. Виконання поліцейським злочинного або явно незаконного наказу, а також невиконання правомірного наказу тягнуть за собою відповідальність, передбачену статутом і законом. Наказ вищих органів, керівників, посадових і службових осіб не може бути підставою для порушення поліцейським Конституції і законів України.

Керівник органу поліції зобов'язаний запобігати проявам неетичної поведінки своїх підлеглих шляхом організації роботи з розвитку професійної етики, у тому числі через проведення навчань, інформаційно-роз'яснювальної роботи. У разі виявлення корупційного правопорушення чи одержання інформації про вчинення такого правопорушення підлеглими він зобов'язаний у межах своїх повноважень ужити заходів щодо припинення такого правопорушення і негайно письмово повідомити про його вчинення спеціально уповноважений орган у сфері протидії корупції.

Керівник органу поліції повинен:

- бути прикладом дотримання Конституції і законів України, інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до Конституції, законів України, професійно-етичних вимог, основних принципів професійної діяльності, правил поведінки поліцейських, вимагати їх дотримання від підлеглих;
- відповідати за віддані розпорядження і накази, наслідки реалізації, їх відповідність законодавству України;
- об'єктивно оцінювати виконання службових обов'язків підлеглими, в разі порушення норм законодавства України – ініціювати притягнення до відповідальності;
- заохочувати етичну поведінку;
- запобігати виникненню конфлікту інтересів у діяльності підлеглих, а в разі виникнення – сприяти його оперативному вирішенню.

Керівник органу поліції не має права:

- перекадати свою відповідальність на підлеглих;
- використовувати службове становище в особистих інтересах або інтересах третіх осіб;
- виявляти зарозумілість, грубість, некоректність стосовно підлеглих.

На вітання керівника або старшого за спеціальним званням: «Слава Україні!» всі поліцейські, які перебувають у строю, відповідають: «Героям слава!». Якщо керівник або старший за спеціальним званням прощається, на його слова: «Слава Україні!» поліцейські відповідають: «Героям слава!».

Стиль роботи керівника визначається засобами і методами, якими він користується, підходом до справи і ставленням до людей. Керівник має бути зразком високої культури, прикладом організованості, дисциплінованості, ретельного ставлення до виконання службових завдань. Його невід'ємні риси – ввічливість, прояв поваги і такту. Він повинен прищеплювати підлеглим почуття поваги до громадян, особливо під час розгляду звернень, заяв і скарг. Від культури поведінки, правильного стилю керівництва, стосунків між керівником і підлеглими у багатьох випадках залежить якість виконуваної роботи і стан дисципліни в підрозділі.

3.7. Запобігання міжособистісним конфліктам працівників Національної поліції України

Традиційно під конфліктом розуміється усвідомлене і назріле протиріччя, зіткнення протилежних поглядів, інтересів, цілей, напруження і загострення суперечностей, що супроводжується негативними психологічними і фізичними проявами. Він є об'єктивним і неминучим явищем, яке породжується самим життям, бо майже щодня зіштовхуються нове і старе, активне і пасивне, раціональне й ірраціональне тощо.

Оскільки конфлікти мають різноманітну природу виникнення, вони класифікуються за цілою низкою ознак: залежно від конфліктера (внутрішньоособистісний, міжособистісний, міжгруповий), передумови (статусно-рольовий, ма-

теріальний, духовний), спрямованості дії (горизонтальний: між діловими партнерами, колегами, вертикальний: між керівництвом і підлеглими), сфери прояву (політичний, економічний, соціальний, організаційний), часового параметру (короткотривалий, середньотривалий, довготривалий), способу розв'язання (ненасильницький, насильницький), ступеня виявлення (відкритий, прихований), критерію результативності (конструктивний, деструктивний).

Існують як позитивні, так і негативні елементи конфлікту. До позитивних належить те, що конфлікт сигналізує про соціальну напруженість, не тільки дозволяє з'ясувати проблему, а й сприяє відкритому виявленню позицій та інтересів; він сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації нежиттєздатних структур; активізує соціальні зв'язки, сприяє об'єднанню людей, що захищають власні інтереси; виступає ефективним засобом нейтралізації психологічної напруженості, стимулом до пошуку компромісу. З іншого боку, будь-який конфлікт несе в собі загрозу для єдності і стабільності соціальної системи; послаблює соціальні зв'язки, ускладнює пошук компромісу; сприяє переоцінці цінностей, зміні системи пріоритетів.

Можна виділити цілий спектр, від м'якої до жорсткої, поведінки у конфліктній ситуації:

- коректне спілкування, демонстрація готовності розв'язати проблему, надання необхідної інформації, допомога, вибачення;
- угода, обмін вибаченнями, благами;

- фіксація власної позиції: використання фактів, логічних прийомів для підтвердження позиції, критика, переконання, висування пропозицій;
- коаліція, створення союзу;
- санкції: вплив на опонента через збільшення робочого навантаження, зниження зарплати, накладання заборони тощо;
- демонстраційні дії: публічні висловлювання, пікетування, голодування тощо;
- тиск: накази, погрози, шантаж, компромат, ультиматум;
- захоплення й утримання об'єкта конфлікту (матеріальний об'єкт);
- психологічне насильство: образа, зневага, приниження, дискримінація, брутальність тощо;
- фізичне насильство: знищення матеріальних цінностей, наруга над особистістю, вбивство.

Особливість професійної діяльності поліцейського полягає в тому, що він постійно взаємодіє з маргінальним, нерідко злочинним середовищем, стикається з проблемними для психіки ситуаціями та діями. У свідомості зіштовхуються протилежні норми, цінності, мотиви, поняття справедливого і законного. Непоодинокими є випадки відсутності творчої реалізації, коли очікування не збігається з конкретним змістом праці, наявний потенціал здібностей не відповідає їх використанню. В підсумку це трансформується у професійну невпевненість, дискомфорт, емоційну тривожність, зрив. Таким чином, працівнику поліції притаманний перш за все внутрішньоособистісний конфлікт – негативне переживання, яке обумовлене боротьбою внутрішніх установ, супроводжується послабленням ділової, творчої активності, психо-емоційною напругою, стресом, заниженням самооцінки.

Також характерним є міжособистісний конфлікт, відмінними рисами якого виступають:

- безпосередність, протиборство характерів, темпераментів, інтелектів, інших індивідуально-психологічних особливостей;

- актуалізація цілого спектру причин, як фронтальних, так і приватних;
- висока емоційність;
- охоплення практично всіх сторін стосунків між конфліктерами;
- охоплення інтересів не тільки безпосередніх конфліктерів, а й тих, з ким вони пов'язані службовими або особистими взаєминами.

На причини міжособистісного конфлікту впливають такі чинники: структурні – об'єктивні обставини; морально-ціннісні – протилежність позицій і принципів; інформаційні – неприйнятність інформації для однієї зі сторін; поведінкові – безтактовність, брутальність тощо; фактори стосунків – незадоволеність від взаємодії між сторонами. Міжособистісний конфлікт має службовий або неслужбовий характер. Його основними причинами можуть бути:

- недоліки в організації роботи: висока перевантаженість, відсутність чіткості в розподілі функціональних обов'язків, неритмічність, низький рівень виконавчої дисципліни;
- недосконалість управління: надмірне адміністрування, перевищення службових повноважень, порушення законності;
- недосконалість морального і матеріального стимулювання;
- психологічні і комунікативні: психологічна несумісність, відсутність вихованості і такту, слабка підготовленість до виконання функціональних обов'язків тощо.

Ще одним видом конфлікту, який може торкатися працівника поліції, є трудовий конфлікт. Його породжують ігнорування норм трудового законодавства, низька зарплата, її несвоєчасне сплатування, незадовільний соціальний пакет тощо. В умовах такого конфлікту керівник може виступати як безпосередній учасник конфлікту або посередник, арбітр, який мирить конфліктерів. У першому випадку він постає в ролі одного з опонентів, який обстоює свою точку зору, певні інтереси у відносинах

з підлеглими чи партнерами з інших підрозділів, організацій. Найчастіше безпосереднім учасником конфліктного протистояння він стає у разі порушення службової етики, відхилення від норм трудового законодавства або допущення несправедливої оцінки роботи і поведінки підлеглих. Безумовно, до негативних якостей керівника належать: брутальність, неприхована неповага до людей, зловживання своїм службовим становищем, нетерпимість до відмінної від власної думки іншого, свавілля, обман. Ці якості притаманні погано вихованій людині, що не має навичок елементарної культури спілкування, схильної до приниження гідності підлеглих. Керівник повинен бути прикладом відданості моральним і трудовим традиціям, прагнення до партнерської взаємодії, поважного ставлення до моралі і законів, діяти розсудливо, завжди послідовно і наполегливо, надихати підлеглих, забезпечувати узгоджену взаємодію, захищати від незаслужених образ, запобігати проявам нездорової конкуренції. Треба пам'ятати, що управління конфліктом передбачає не лише регулювання протиріччя, що вже виникло, а й створення умов для запобігання йому. Саме добре організована профілактична робота зменшує і навіть зовсім виключає виникнення деструктивних ситуацій.

Виділяють два можливі способи вирішення конфлікту. Перший – трансформація об'єктивних чинників, що породжують конфлікт. Другий – перетворення суб'єктивної сторони конфліктної ситуації. Зрозуміло, що повне вирішення конфлікту досягається лише тоді, коли трансформуються обидва компоненти конфліктної ситуації. Передусім слід проаналізувати конфлікт: зрозуміти причину, яка нерідко маскується учасниками; з'ясувати суб'єктивні мотиви: погляди, переконання, основні інтереси; визначити спрямованість конкретних дій учасників; розмежувати об'єктивну і суб'єктивну зони конфлікту; вислухати позицію всіх учасників, бути неупередженим, не робити передчасних висновків. Успішність розв'язання конфлікту залежить від об'єктивного обговорення проблеми, вибору оптимальної стратегії, зниження

негативних емоцій, подолання образу «ворога», пошуку спільних цілей і інтересів.

До стратегій виходу з конфлікту належать:

- уникнення розв'язання проблеми: мова йде не стільки про активне розв'язання, скільки про пасивне затухання конфлікту, застосовується, коли проблема не настільки важлива для конфліктерів, за умови усвідомлення власної неправоти, за відсутності сил і часу для боротьби, за наявності труднощів у формуванні власної стратегії і тактики, за прагнення виграти час;
- пристосування – вимушена або добровільна відмова від боротьби: до такої стратегії спонукає необхідність збереження добрих стосунків з опонентом, пом'якшення ситуації, усвідомлення власної неправоти, потенційні великі збитки, тиск третьої сторони;
- компроміс – часткові поступки, відмова від окремих вимог: ефективний за рівного статусу конфліктерів, коли вони відчувають виснаження або загрозу позбутися всього, коли потрібне швидке або тимчасове рішення, коли інші підходи виявилися неефективними, коли компроміс дозволяє зберегти взаємовідносини;
- консенсус як згода учасників щодо головних питань;
- співробітництво, яке передбачає спрямованість конфліктерів на конструктивне обговорення проблеми, ставлення до іншої сторони як до союзника: ефективним є за потужної взаємозалежності сторін і важливості розв'язання проблеми для обох сторін, наявності часу попрацювати над проблемою;
- суперництво, або силовий варіант, – передбачає активні дії, нав'язування свого бачення і рішення проблеми: виправдане, коли результат є дуже важливим, коли є достатній авторитет і влада, коли ситуація критична і вимагає швидкого, навіть миттєвого реагування, коли немає іншого вибору.

Для поліцейського у ході розв'язання конфлікту рекомендується використовувати такі стратегії:

- уникання активних дій, що дозволяє природно, без втручання опонентів урегулювати конфлікт;
- мінімізація взаємодії з опонентом, наприклад, перехід на нову посаду;
- компроміс, поступливість у деталях;
- співробітництво.

Найскладнішим і найбільш відповідальним етапом у розв'язанні конфлікту є вироблення та прийняття рішення. Необхідно пам'ятати про три важливі умови. По-перше, практично будь-яке напруження може бути врегульовано безконфліктно, причому без суттєвих жертв для власних інтересів. По-друге, необхідно дійсно прагнути вирішити протиріччя. По-третє, слід мінімізувати негативні емоції стосовно опонента.

ВИСНОВКИ

Сучасна освіта поступово зміщує свою орієнтацію в суб'єктну площину. Принцип антропологізму ставить у центр саме людину, визнає її унікальність; розуміє важливу роль свободи і відповідальності; прагне до духовності, плюралізації і толерантності щодо світоглядних, політичних, релігійних, культурних відмінностей; сприяє розвитку здібності до наукового мислення, вмінню аналітично сприймати факти і події повсякденної дійсності, забезпечує певний рівень культури мислення; розглядає проблеми паралельного співіснування суперечливих концепцій, що надає можливість осмислити і порівняти різні точки зору на феномени людини, суспільства, держави, історії, цивілізації, культури.

В. С. Горський і К. В. Кислюк [31] зазначають, що з XI століття складається характерний для слов'янської, зокрема, української культури тип мислення. Якщо в західноєвропейській культурі домінує платонівська й аристотелівська лінія, яка відповідно до канонів наукового мислення прагне до об'єктивної істини, то в слов'янській, українській культурі – олександрійська, біблійна, яка орієнтується на пошук етичної максими істини-правди. Недостатній розвиток абстрактного мислення, з точки зору дослідників, виступає типовою рисою української ментальності. Понятійно-категоріальна творчість, логіко-технічна освіченість не мають глибокого коріння. Формується такий тип мислення, який відрізняється не об'єктом, а суб'єктом пізнання. Людина емоційно мислить себе як факт всередині буття. До висновків

вона йде через пошук особистісного сенсу життя. Домінує екзистенціально-антропологічна філософія, яка виступає не тільки як теоретизування, але й як практичне керівництво.

Людина має особливий статус, містить в собі одночасно загадку і розгадку світу. Вона – творіння суперечливе, поляризоване, здатне до підйому і падіння, альтруїзму й егоцентризму. Її проблема в гуманітаристиці виступає як пізнання і критика своєї даності, творчості як особистості. Особистість не є готовою даністю. Вона створюється, збагачується протягом усього життя. У зовнішньому житті, яке є надзвичайно раціоналізованим і соціалізованим, вона звернена до суспільства і держави, грає певні ролі, часто порушує принцип вільного самовизначення, оскільки захищає себе і пристосовується до навколишнього світу. У внутрішньому житті вона постійно долає власне «Я», трансцендує.

Знання і втілення оптимальних моделей поведінки в конкретних ситуаціях, тобто дотримання етикетних норм, є невід'ємною частиною культури спілкування. З одного боку, етикет полегшує спілкування, з іншого – сприяє гуманізації людських взаємин. Етикетні норми є результатом розвитку упродовж багатьох століть, розуміння цінності окремої особистості, необхідності співіснування із собі подібними. Етикет без етики – лицемірство. Дотримання його правил має гармонійно поєднуватись із внутрішньою красою. У різні історичні епохи окремі етикетні норми змінюються, але завжди незмінними залишаються загальноновизнані форми ввічливості, такту, які відображають етичні й естетичні потреби співіснування. Життя сучасної людини також не мислиться без етикету, який є одним із визначальних чинників соціального і професійного успіху. Суто формальні, як це може здаватися на перший погляд, ситуації спілкування містять глибокий моральний сенс. Дотримуючись їх, ми демонструємо узгодженість нашої поведінки з поведінкою партнерів щодо спілкування, належність до єдиного морально-культурного дискурсу. У будь-якій сфері – чи то в приватному житті, чи то в професійній діяльності – важливе

значення має вміння встановлювати і підтримувати добрі взаємини. Це залежить від культури спілкування, формування якої передбачає набуття знань про основні закономірності процесу спілкування, уміння аналізувати хід і результати спілкування з точки зору його моральної наповненості та ділової ефективності, розуміння механізмів взаємодії між людьми.

Основне призначення професійної етики – вдосконалення людини як фахівця, сприяння найбільш ефективному вирішенню професійних завдань. Етичні вимоги, вироблені в конкретній професійній діяльності, є виявом загальної моралі. Професійна етика сприяє втіленню гуманістичних імперативів у специфічні умови професійної діяльності, встановленню межі бажаного, дозволеного і неприпустимого, обґрунтуванню морального ідеалу в конкретній сфері професійної діяльності.

Службовий етикет включає в себе загальноприйняті правила поведінки у професійному спілкуванні, систему норм і атрибутів, притаманну конкретній установі чи організації, забезпечення належної субординації і дисципліни, вимоги до естетизації внутрішнього середовища, імідж, ведення справ із суб'єктами зовнішнього оточення.

Службовий етикет працівників Національної поліції України – це система встановлених законами і підзаконними нормативно-правовими актами правил, що регулюють порядок поведінки і спілкування з колегами, громадянами, трудовими колективами, громадськими організаціями тощо. Діяльність поліцейського завжди перебуває під пильною увагою, оскільки пов'язана із забезпеченням правопорядку, гарантуванням безпеки, реалізацією прав і свобод. Сучасна Україна обирає європейський шлях розвитку, цінність особистості, верховенство прав і свобод. Цьому повинна відповідати і правоохоронна система. Європейським співтовариством напрацьовано значний досвід щодо ефективної діяльності поліції. Неабияку роль тут відіграють високі етичні вимоги. Основними координатами діяльності поліцейського є поєднання правової і моральної свідомості, гуманне ставлення до кожної людини, домінанта законності і відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. Аболіна Т.Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О. Д. та ін. Прикладна етика / За наук. ред. В. І. Панченко. К., 2012. 392 с.
2. Амосов Н. М. Раздумья о здоровье. М., 1987. 64 с.
3. Бандурка О. М. Професійна етика працівників міліції. Харків, 2011. 262 с.
4. Бах Р. Чайка Джонатан Ливингстон. Иллюзии. М., 2004. 224 с.
5. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики. К., 2004. 342 с.
6. Бердяев Н. А. Духовное состояние современного мира. Бердяев Н. А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека. Харьков; Москва, 2002. С. 655–670.
7. Бердяев Н. А. Конец Ренессанса и кризис гуманизма. Разложение человеческого образа. Бердяев Н. А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека. Харьков; Москва, 2002. С. 529–544.
8. Бердяев Н. А. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики. Бердяев Н. А. Опыт парадоксальной этики. Харьков; Москва, 2003. С. 23–422.
9. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. Бердяев Н. А. Опыт парадоксальной этики. Харьков; Москва, 2003. С. 423–696.
10. Бердяев Н. А. Смысл истории. М., 1990. 176 с.
11. Бердяев Н. А. Смысл творчества. Опыт оправдания человека. Бердяев Н. А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека. Харьков; Москва, 2002. С. 15–334.
12. Бердяев Н. А. Философия свободы. Бердяев Н. А. Философия свободы. Харьков; Москва, 2002. С. 25–262.
13. Бесчастний В. М., Абдуллін А. А. Етикет у нашому житті. Донецьк, 2014. 276 с.
14. Бесчастний В. М., Абдуллін А. А. Культура поведінки. Донецьк, 2004. 48 с.
15. Бесчастний В. М., Абдуллін А. А. Основы культуры поведінки. Донецьк, 2005. 96 с.

16. Бесчастний В.М., Мухіна Г.В., Новікова О.О. Комунікативні та психологічні аспекти підготовки фахівців для Національної поліції. К., 2017. 204 с.
17. Беттельхейм Б. Просвещенное сердце. URL: <http://www.opentextnn.ru/man/index.html?id=4019>
18. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. К., 1998. 475 с.
19. Бойчук Ю. Д., Солошенко Е. М., Ніколенко Є. Я., Савченко В. М. Основи екології людини. Харків, 2007. 546 с.
20. Бондаренко В. В. Професійна підготовка працівників патрульної поліції: зміст і перспективні напрями. К., 2018. 524 с.
21. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. Професійна етика. К., 2011. 252 с.
22. Бубер М. Два образа веры. М., 1999. 592 с.
23. Вернан Ж. П. Происхождение древнегреческой мысли. М., 1988. 224 с.
24. Вехи: Сборник статей о русской интеллигенции. Из глубины: Сборник статей о русской революции. М., 1991. 608 с.
25. Во Вік – О'Басс. Як набути популярності, або Правдивий сучасний етикет. Тернопіль, 1992. 128 с.
26. Всеобщая декларация прав человека. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
27. Вышеславцев Б. П. Этика преображенного Эроса. М., 1994. 368 с.
28. Гасюк Л. М. Етика в українському вимірі. Вісник Черкаського державного університету. Психолого-педагогічні науки. 2000. Випуск 18. С. 23–28.
29. Гах Й. М. Етика ділового спілкування. К., 2005. 160 с.
30. Гончаренко М.С., Бойчук Ю. Д. Екологія людини. Суми; Київ, 2005. 394 с.
31. Горський В.С., Кислюк К. В. Історія української філософії. К., 2004. 488 с.
32. Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного / Є. І. Андрос (відп. ред.), Г. І. Шалашенко, В. П. Загороднюк, Н. В. Хамітов, А. М. Дондюк, Т. В. Лютий, Л. А. Солонько, Г. П. Коваadlo, О. А. Ярош, К. С. Малєєв. К., 2010. 350 с.
33. Гуревич П. С. Преображение ценностей как чрезвычайная ситуация. М., 2007. 120 с.
34. Гуревич П. С. Расколотость человеческого бытия. М., 2009. 199 с.
35. Гуревич П. С. Философия человека. Ч. 1. М., 1999. 221 с.
36. Гуревич П. С. Философия человека. Ч. 2. М., 2001. 209 с.
37. Гурин С. П. Маргинальная антропология. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000963/st000.shtml>
38. Гурин С. П. Метафизика власти. URL: <http://www.topos.ru/article/4057>

39. Гурин С. П. Метафізический и антропологический смысл рефлексии. URL: <http://www.topos.ru/article/6641>
40. Гурин С. П. Творчество как маргинальный феномен. URL: <http://www.topos.ru/article/6649>
41. Гурин С. П. Философия идентичности. URL: <http://www.topos.ru/article/6727>
42. Гусейнов А. А. Возможно ли моральное обоснование насилия? *Вопросы философии*. 2004. № 3. С. 19–28.
43. Гусейнов А.А., Иррлитц Г. Краткая история этики. М., 1987. 589 с.
44. Давыдов Ю. Н. Этика любви и метафизика своеволия. М., 1989. 317 с.
45. Декларация о расе и расовых предрассудках. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/racism.shtml
46. Декларация принципов терпимости. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml
47. Діловий етикет. Етика ділового спілкування. К., 2003. 368 с.
48. Достоевский Ф. М. Бесы. Самара, 1994. 512 с.
49. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы. Ч. 1–2. М., 1991. 416 с.
50. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы. Ч. 3–4. М., 1991. 529 с.
51. Достоевский Ф. М. Записки из Мертвого дома. Достоевский Ф. М. Село Степанчиково и его обитатели. М., 2004. С. 207–484.
52. Достоевский Ф. М. Записки из подполья. Достоевский Ф. М. Село Степанчиково и его обитатели. М., 2004. С. 537–636.
53. Достоевский Ф. М. Преступление и наказание. Достоевский Ф. М. Избранные сочинения. М., 1990. С. 120–534.
54. Єрмоленко С. Я. Культура мови на щодень. Випуск 1. К., 1997. 138 с.
55. Єрмоленко С. Я. Мовний етикет. Українська мова: Енциклопедія. К., 2004. С. 362–363.
56. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. К., 2009. 350 с.
57. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. К., 1999. 431 с.
58. Загальна теорія здоров'я і здоров'язбереження / за заг. ред. Ю. Д. Бойчука. Харків, 2017. 488 с.
59. Закон України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19>
60. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
61. Закон України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15>
62. Закон України «Про культуру». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>

63. Закон України «Про Національну поліцію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#n101>
64. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
65. Ивин А. А. Многообразный мир любви. Философия любви. Ч. 1. М., 1990. С. 380–509.
66. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. М., 1990. 415 с.
67. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. К., 1999. 352 с.
68. Коваль А. П. Ділове спілкування. К., 1992. 280 с.
69. Кожушко М. В. Поняття професійної етики курсантів і слухачів вищих навчальних закладів МВС України та її значення у виховному процесі. *Форум права*. 2011. № 1. С. 473–477.
70. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Житомир, 2009. 558 с.
71. Конвенція о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml
72. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
73. Кононенко Т. В. Любов та екзистенціальний вибір у філософії. До постановки проблеми. Донецьк, 1999. 120 с.
74. Кононенко Т. В. Маргинальная личность в поствизантийском пространстве. Донецк, 2011. 238 с.
75. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
76. Корольков А. А. Духовная антропология. СПб., 2005. 324 с.
77. Краснухина Е. К. Философ как социальный тип: интеллектуальная элита и интеллигенция. URL: http://anthropology.ru/ru/texts/krasnuhina/tradnov_13.html
78. Краснухина Е. К. Философия насилия. URL: http://anthropology.ru/ru/texts/krasnuhina/educviol_11.html
79. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. К., 2003. 240 с.
80. Кубрак О. В. Етика ділового та повсякденного спілкування. Суми, 2003. 222 с.
81. Культура мови: від теорії до практики. Тернопіль, 2015. 219 с.
82. Культура фахового мовлення / За ред. Н. Д. Бабич. Чернівці, 2005. 496 с.
83. Кьеркегор С. Наслаждение и долг. К., 1994. 512 с.
84. Кьеркегор С. Страх и трепет. М., 1993. 383 с.
85. Літературна мова у просторі національної культури / Відп. ред. Л. І. Шевченко. К., 2004. 135 с.

86. Лихачев Д. С. Письма о добром. М.; СПб, 2006. 320 с.
87. Лозовий В.О., Петришин О. В. Професійна етика юриста. Х., 2008. 317 с.
88. Лютий Т. В. Нігілізм: анатомія Ніщо. К., 2002. 296 с.
89. Максим Исповедник. Творения. Кн. 1. Аскетические и богословские трактаты. М., 1993. 354 с.
90. Малахов В. А. Етика. К., 2001. 384 с.
91. Малахов В. А. Уязвимость любви. К., 2005. 560 с.
92. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб., 2003. 352 с.
93. Маслоу А. Психология бытия. М.; К., 1997. 304 с.
94. Мацько Л.І., Кравець Л. В. Культура фахової мови. К., 2007. 360 с.
95. Милтс А. А. Совесть. *Этическая мысль: Научно-публицистические чтения.* М., 1990. С. 274–283.
96. Москаленко А. М. Теоретичні основи професійної етики управлінців навчальних закладів. URL: <http://webcache.googleusercontent.com>
97. Наказ міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16>
98. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 2. М., 1990. С. 5–237.
99. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. М., 1991. 588 с.
100. Ортинський В. Л., Бліхар В. С., Гетьманчук М. П., Ряшко В. І., Штангерт М. Й. Професійна етика та культура поведінки працівника органів внутрішніх справ України. Л., 2009. 128 с.
101. Основи професійної етики та естетичної культури / За заг. ред. Г. М. Петрової, Т. А. Кумеди. К., 2012. 192 с.
102. Охрана правопорядка: международные нормы и стандарты. Женева, 2017. 72 с.
103. Павлова Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Спеціальність 09.00.05 – історія філософії. Дніпропетровськ, 2007. 18 с.
104. Пелеха Ю. І. Ділова етика. К., 2004. 309 с.
105. Петрова Г. М. Деонтологічні засади службової діяльності: Службовий етикет правоохоронця (поліцейського). К., 2015. 100 с.
106. Попович М. В. Бути людиною. К., 2011. 223 с.
107. Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: збірник нормативних актів України / Ю. Ж. Шайгородський (уклад.), К. П. Меркотан (уклад.). К., 2007. 440 с.
108. Применение силы в ситуации насилия. Женева, 2017. 64 с.
109. Пріоритетні напрями розвитку державної культурної політики в системі національної безпеки. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2130/>

110. Псевдо-Дионисий Ареопагит. О божественных именах. URL: <http://krotov.info/acts/05/antolog/page18.htm#01>, URL: <http://krotov.info/acts/05/antolog/page19.htm>
111. Псевдо-Дионисий Ареопагит. О мистическом богословии. URL: <http://krotov.info/acts/05/antolog/page18.htm#01>
112. Путров С. Ю. Цінність здоров'я особистості як об'єкт філософського пізнання. *Нова парадигма*. 2012. Випуск 112. С. 116–122.
113. Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування. К., 2006. 291 с.
114. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_282
115. Резолюция Парламентской ассамблеи Совета Европы «Декларация о полиции». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_803
116. Рекомендація Рес (2001) 10 Комітету Міністрів державам-учасникам Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики» URL: <http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/rec1.pdf>
117. Реформування поліції: міжнародний досвід. Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29325.pdf>
118. Руда Н. Г. Співвідношення понять професійної та прикладної етики. *Науковий часопис*. 2007. Випуск 12. С. 200–206.
119. Рудакевич М. І. Професійна етика державних службовців: теорія і практика в умовах демократизації державного управління. Тернопіль, 2007. 398 с.
120. Сабельникова Т. М. Комунікативна вправність як складова професійної підготовки працівників національної поліції. Матеріали науково-практичного семінару «Мова і право» (12 листопада 2015 року, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ). Дніпропетровськ, 2015. С. 45–47.
121. Сабельникова Т. М. Культура як чинник національної безпеки. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2012. № 2. С. 47–51.
122. Сабельникова Т. М. Культурна політика держави й суспільний прогрес. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 1. С. 139–143.
123. Сагач Г. М. Ділова риторика: мистецтво риторичної комунікації. К., 2003. 255 с.
124. Самолюк Ю. М. Співвідношення права і моралі. *Теорія та історія апеляційного судочинства*. 2009. № 2. С. 16–23.
125. Свобода: сучасні виміри та альтернативи / В. В. Лях, В. С. Пазенок, К. Ю. Райда, Р. В. Лях, О. М. Соболев, Л. А. Ситниченко, С. О. Кошарний, Я. В. Любимий, В. К. Федорченко. К., 2004. 486 с.

126. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків, 2001. 656 с.
127. Соловьев В. С. Смысл любви: Избранные произведения. М., 1991. 525 с.
128. Солоненко О. М. Сучасні міжнародні стандарти забезпечення прав і свобод людини в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 6. С. 95–103.
129. Струганець Л. В. Теоретичні основи культури мови. Тернопіль, 1997. 96 с.
130. Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К., 2008. 688 с.
131. Токарчик Р. Юридична етика. К., 2009. 355 с.
132. Толстой Л. Н. Исповедь. В чем моя вера? Л., 1991. 410 с.
133. Томан І. Мистецтво говорити. К., 1989. 293 с.
134. Указ Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання». URL: https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025?fbclid=IwAR1NKWVPNq5KL1RgBnlRT_1r3ufZCJQVvOf0uAi2NEPyzs3j147vov2L9W8
135. Устав (Конституція) Всемирной организации здравоохранения. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_599
136. Федоренко Е. Г. Профессиональная этика. К., 1983. 214 с.
137. Франк С. Л. Духовные основы общества. М., 1992. 511 с.
138. Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1990. 368 с.
139. Фрейд З. Психология бессознательного: Сборник произведений. М., 1990. 448 с.
140. Фромм Э. Адольф Гитлер: клинический случай некрофилии. М., 1992. 143 с.
141. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. Мн., 1998. 672 с.
142. Фромм Э. Иметь или быть. М., 1990. 336 с.
143. Фромм Э. Искусство любить. М., 1990. 160 с.
144. Хміль Ф. І. Ділове спілкування. К., 2004. 280 с.
145. Чмут Т. К., Чайка Г. Л. Этика ділового спілкування. К., 2007. 230 с.
146. Швейцер А. Культура и этика. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. М., 1992. С. 216–237.
147. Шевчук С. В., Клименко І. В. Українська мова за професійним спрямуванням. К., 2012. 696 с.
148. Шелер М. Избранные произведения. М., 1994. 420 с.
149. Юркевич П. Д. Философские произведения. М., 1990. 672 с.
150. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1994. 527 с.

ДОНЕЦЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ: СЬОГОДЕННЯ Й ПЕРСПЕКТИВИ

Донецький юридичний інститут МВС України як виш-переселенець, усупереч труднощам і складнощам, в умовах вимушеного переселення, зберіг своє добре ім'я і традиції, пережив період оптимізації й нині активно, стрімко розвивається в усіх напрямках своєї діяльності, завойовуючи авторитет, гідно популяризуючи свій бренд «**ДЮІ – ДІЄ – ДОСЯГАЄ!**» та виборюючи право на існування вже на теренах Криворіжжя та Маріуполя. Сьогодні заклад збільшує свій науковий та науково-педагогічний потенціал, покращує матеріально-технічну базу. У 2016 році інститут успішно пройшов акредитацію за освітніми ступенями бакалавра та магістра, освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста спеціальності «Правознавство» з терміном дії сертифікатів до 2026 року. У 2018 році заклад вищої освіти отримав ліцензію на надання освітніх послуг за освітнім ступенем «бакалавр» спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» (наказ МОН від 03.05.2018 № 554-л) і був акредитований за освітнім ступенем «магістр» спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність» (наказ МОН України від 08.01.2019 № 13). Відповідно ж до наказу Міністерства освіти та науки України «Про ліцензування освітньої діяльності» від 06.03.2019 № 175-л у Донецькому юридичному інституті започатковано освітню діяльність за спеціальністю 051 «Економіка» за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти з ліцензованим обсягом 120 осіб (обсяг набору на один навчальний рік складає

30 осіб); збільшено ліцензований обсяг за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» за другим (магістерським) рівнем вищої освіти з 30 до 150 осіб (обсяг набору на один навчальний рік складає 75 осіб).

Інститут зараз успішно здійснює підготовку фахівців освітніх ступенів «бакалавр», «магістр» за спеціальностями «Право», «Правоохоронна діяльність», «Публічне управління та адміністрування», «Економіка», наукових ступенів «доктор філософії», «доктор юридичних наук». Заклад вищої освіти прагне підготувати компетентного фахівця, професійний рівень якого відповідатиме світовим вимогам і запитам сьогодення – такого фахівця, який на високому рівні забезпечить юридичний супровід чи захист громадян, зможе гордо й мужньо нести високе звання поліцейського, працювати на благо України та заради процвітання рідного народу.

Уже сьогодні задля реалізації цього завдання в місті Маріуполі функціонує **МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ЦЕНТР ПЕРВИННОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ «АКАДЕМІЯ ПОЛІЦІЇ» ДОНЕЦЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ІНСТИТУТУ МВС УКРАЇНИ**, який увійшов до структури вишу-переселенця в межах реалізації положень «Концепції реформування освіти в Міністерстві внутрішніх справ України», ухваленої в листопаді 2016 року. Основна мета діяльності Центру полягає в належному забезпеченні первинної професійної підготовки осіб, яких вперше прийнято на службу в поліцію.

ФАКУЛЬТЕТ № 1 (ФАКУЛЬТЕТ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ, М. КРИВИЙ РІГ): на денній формі навчання здійснюється підготовка фахівців освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальностями 262 «Правоохоронна діяльність» та 081 «Право». Підготовка кадрів для підрозділів кримінальної поліції, превентивної діяльності, органів досудового розслідування здійснюється на основі повної загальної середньої освіти (термін навчання – 3 та 4 роки

залежно від спеціальності). Навчання за названими освітніми ступенями проводиться за державним замовленням. На зазначеному факультеті особи, які отримали освітній ступінь бакалавра за спеціальностями 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» можуть здобути освітній ступінь магістра за спеціальністю 081 «Право». Термін навчання – 1,6 років. На сьогодні на факультеті № 1 навчаються 450 курсантів (на 4-ох курсах) з 16 областей країни: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської, Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської.

ФАКУЛЬТЕТ № 2 (ФАКУЛЬТЕТ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ, Ж. МАРІУПОЛЬ): на денній формі навчання здійснюється підготовка фахівців освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальностями 262 «Правоохоронна діяльність» та 081 «Право». Підготовка кадрів для підрозділів кримінальної поліції, превентивної діяльності, органів досудового розслідування здійснюється на основі повної загальної середньої освіти (термін навчання – 3 та 4 роки залежно від спеціальності). Навчання за названими освітніми ступенями проводиться за державним замовленням.

На сьогодні на факультеті навчаються 230 курсантів (на 1 курсі – 125, на 2 курсі – 69, на 3 курсі – 36) та 135 студентів. На факультеті № 2 здійснюється підготовка фахівців освітнього ступеня «бакалавр» спеціальностей 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» за контрактом на основі:

1) ПЗСО за спеціальностями 081 «Право» (термін навчання – 4 роки (на денній формі) та 5 років (на заочній формі)) та 262 «Правоохоронна діяльність» (термін навчання – 3 та 4 роки, відповідно до вказаних форм навчання);

2) ступеня вищої освіти «молодший бакалавр» (ОКР «молодший спеціаліст») за спеціальністю 081 «Право» (термін навчання – 3 роки (лише на заочній формі навчання));

3) раніше здобутої освіти «друга вища освіта» за спеціальністю 081 «Право» (термін навчання – 3 роки (лише на заочній формі навчання)).

ФАКУЛЬТЕТ № 3 (ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ): на денній та заочній формах навчання на умовах повної компенсації витрат на навчання здійснюється ступенева підготовка фахівців-юристів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр» для роботи в державних та комерційних структурах за спеціальностями «Право», «Правоохоронна діяльність», «Публічне управління та адміністрування», «Економіка». Випускникам цього факультету інститут надає допомогу в працевлаштуванні в державних установах, підрозділах Міністерства внутрішніх справ та Національної поліції України. Робота з бібліотечними фондами, участь у заняттях гуртків, секцій, медична допомога – безкоштовні. Термін навчання на денній формі для отримання освітнього ступеня «бакалавр» – 3 або 4 роки (залежно від спеціальності). Для здобуття освітнього ступеня «магістр» на основі освітнього ступеня «бакалавр» спеціальності «Право» – 1,6 роки. Крім денної, на факультеті № 3 здійснюється підготовка юристів на заочній формі навчання для здобуття освітнього ступеня «бакалавр» на основі повної загальної середньої освіти (термін навчання – 4 або 5 років, залежно від спеціальності), юридичної освіти освітньо-кваліфікаційного рівня «молодший спеціаліст» (термін навчання – 3 роки); післядипломна освіта осіб, які мають базову та вищу неюридичну освіту (термін навчання – 3 роки для здобуття освітнього ступеня «бакалавр», 1,8 років для здобуття освітнього ступеня «магістр»). На заочній формі навчання, незалежно від віку, повну вищу юридичну освіту можуть одержати як працівники підрозділів МВС, Національної поліції України, так і цивільні особи.

ФАКУЛЬТЕТ № 4 (ФАКУЛЬТЕТ ЗАОЧНОГО ТА ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ) є навчально-методичним, адміністративним та

структурним підрозділом Донецького юридичного інституту МВС України, який здійснює підготовку фахівців без відриву від служби для підрозділів Національної поліції за освітніми ступенями «бакалавр» і «магістр» спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність» та спеціальності 081 «Право»:

- «бакалавр» з терміном навчання 4 роки за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» на основі ПЗСО;
- «бакалавр» з терміном навчання 5 років за спеціальністю 081 «Право» на основі ПЗСО;
- «магістр» з терміном навчання 1,8 років за спеціальностями 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» на основі вищої юридичної і вищої неюридичної освіти.

На сьогодні на факультеті № 4 необхідну освіту здобувають 594 слухачів.

АСПІРАНТУРА (АД'ЮНКТУРА) здійснює підготовку науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації за державним замовленням та за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб за денною та заочною формами навчання для здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії в галузі знань «Право» за науковими спеціальностями: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право; 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення; 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право; 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право; 12.00.09 – кримінальний процес та криминологія; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність Термін навчання – 4 роки. За останні три роки аспірантуру закінчили 30 осіб. Станом на 01.09.2019 р. в аспірантурі ДЮІ МВС України навчається 49 аспірантів та ад'юнктів.

ДОКТОРАНТУРА здійснює підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації за денною формою навчання для здобуття

ступеня вищої освіти доктора юридичних наук за спеціальностями: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право; 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення; 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право; 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Навчання в докторантурі здійснюється за рахунок держбюджету та за кошти фізичних і юридичних осіб.

СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ВЧЕНІ РАДИ: важливим етапом розвитку науково-дослідної роботи закладу вищої освіти, а також фактом визнання традицій науково-дослідної діяльності Донецького юридичного інституту на державному рівні є робота двох спеціалізованих вчених рад:

К 11.737.01 з правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальностями: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право; 12.00.09 – кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність строком на три роки (наказ МОН України від 28.12.2017 № 1714);

К 11.737.02 за спеціальностями: 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право; 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення; 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право (наказ МОН України від 07.11.2018 № 1218).

У 2018 році відкрито нову спеціальність 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право. Лише в 2018 році відбулося 20 захистів дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії).

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ЛАБОРАТОРІЯ З ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ здійснює

фундаментальні та прикладні наукові й науково-дослідні розробки, які спрямовані на забезпечення потреб правоохоронних органів, опублікування їх результатів та впровадження в практичну діяльність і навчальний процес.

Діяльність лабораторії здійснюється за двома основними напрямками:

- проблемні питання безпеки дорожнього руху;
- психологічне забезпечення діяльності працівників правоохоронних органів.

Науково-дослідна лабораторія з проблемних питань правоохоронної діяльності співпрацює з галузевими службами Національної поліції, закладами вищої освіти, науково-дослідними установами та структурними підрозділами МВС України, іншими державними та недержавними підприємствами, установами й організаціями, громадськими об'єднаннями, діяльність яких стосується проблематики лабораторії.

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА ДОНЕЦЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ІНСТИТУТУ МВС УКРАЇНИ – культурно-освітній та інформаційний центр навчального закладу, основним завданням якого є сприяння розвитку сучасної освітньої, наукової та культурної діяльності інституту. Сьогодні бібліотека має три підрозділи, робота яких спрямована на накопичення, збереження та обробку документів для задоволення читацьких потреб на кожному факультеті вишу.

Понад 103 тисячі примірників літератури різних галузей знань налічує фонд загальної бібліотеки. Такий результат став можливим завдяки дружній підтримці та допомозі закладів вищої освіти, державних установ та відомств, центральних наукових бібліотек, громадських організацій, благодійних фондів та безпосередньої особистої участі провідних науковців нашої держави.

Другий рік поспіль на базі загальної бібліотеки інституту діє Інформаційний центр юридичної та поліцейської освіти «Кривий Ріг юридичний», що дає можливість усім громадянам міста Кривий Ріг користуватися літературою фонду бібліотеки. Значущою

подією 2018 року стало відкриття Інформаційного центру Європейського Союзу за участю Посла, Голови Представництва ЄС в Україні Хюга Мінгареллі. В Інформаційному центрі ЄС кожен може отримати доступ до електронних баз даних, які містять офіційні документи, що приймаються Європейською Комісією, Європейським Парламентом та іншими офіційними установами ЄС; дізнатися історію виникнення та принципи формування ЄС; спільні здобутки держав-членів ЄС тощо.

Завдяки підтримці керівництва інституту бібліотека трансформується в сучасну, комфортну структуру, гармонійно поєднуючи традиційні та інноваційні форми роботи.

ПІДТРИМКА ВИШУ-ПЕРЕСЕЛЕНЦЯ З БОКУ КООРДИНАЦІЙНОГО ЦЕНТРУ ПЕРЕМІЩЕНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: викладачі навчального закладу вперше стали учасниками Пітчінгу Проектів Соціальної Дії серед переміщених закладів вищої освіти, який проводився 13–17 лютого 2017 року в межах програми «Активні Громадяни» за підтримки Британської Ради та з ініціативи Координаційного центру переміщених закладів вищої освіти в м. Києві.

Серед 35 проектів соціальної дії було обрано 14 переможців, які здобули гарантоване фінансування з боку британських партнерів. Серед переможців і два проекти, представлені Донецьким юридичним інститутом МВС України. Завдяки підтримці Координаційного центру переміщених вищих навчальних закладів та фінансуванню Британської Ради, заклад отримав змогу придбати необхідне обладнання для реалізації та втілення в життя запланованих проектів, які вже в червні 2017 року були успішно презентовані громаді Криворіжжя.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОЕКТ У ДІЇ: одним із двох проектів-переможців став психологічний проект «Кімната для психологічного консультування та тренінгової роботи», розроблений та професійно презентований доцентом кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, кандидатом педагогічних наук Г. В. Мухіною.

Мета проекту – створення комфортних умов для проведення комплексу організаційних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на формування у здобувачів вищої освіти інституту психологічної готовності до майбутньої професійної діяльності, розвиток професійно важливих особистісних якостей майбутніх поліцейських.

Основними завданнями проекту є:

- якісне проведення психологічних тренінгів, які сприяють розвитку професійної спрямованості та соціально-психологічній адаптованості курсантів, слухачів до ВНЗ зі специфічними умовами навчання;
- упровадження сучасних тренінгових технологій в освітній процес інституту;
- надання індивідуальних консультацій практичними психологами закладу працівникам вишу, психологам практичних підрозділів Національної поліції та психологам-офіцерам з Національної гвардії;
- апробація нових психотренінгових технологій, розроблених психологами науково-дослідної лабораторії з проблемних питань правоохоронної діяльності ДЮО;
- проведення ділових ігор на психологічну тематику.

ПРОЕКТ «СЕМІНАРИ ІЗ ЗАХОДІВ БЕЗПЕКИ ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ» РЕАЛІЗОВАНО: другим проектом-переможцем у Пітчінгу Проектів Соціальної Дії став проект «Семінари із заходів безпеки поведження зі зброєю».

30 червня 2017 року в приміщенні факультету підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції України інституту відбувся інформаційно-практичний тренінг для вчителів предмета «Захист Вітчизни» загальноосвітніх шкіл міста Кривий Ріг та представників преси на тему «Безпека при поведженні зі зброєю». До цього тематичного заходу долучилося більше 35 освітян та представників ЗМІ. Цей інформаційно-практичний тренінг є одним із цілої низки заходів, проведення яких у рамках реалізації є значущим та необхідним, адже мета проекту соціальної

дії – підвищення загального рівня культури поведінки зі зброєю серед населення під гаслом «Навчаємо, щоб зберегти».

ФАХОВЕ ВИДАННЯ «ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ»: з 1997 року інститут видає збірник наукових праць, який упродовж 20 років виходив у світ із промовистою назвою «Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності». Серед наукової спільноти фаховий збірник здобув добру славу, визнання й популярність, підтвердженням цього є численні перемоги видання в професійних конкурсах, зокрема у конкурсі на краще наукове, навчальне та періодичне видання, який щорічно проводиться серед навчальних закладів та установ Міністерства внутрішніх справ України. Але все потребує змін, оновлення, удосконалення. Тому в травні 2017 року фахове видання перереєстровано у зв'язку зі зміною назви на «Правовий часопис Донбасу». Нова назва, оновлений дизайн обкладинки збірника стали початком революційних, докорінних змін: було створено й наповнено необхідною інформацією сайт фахового видання «Правовий часопис Донбасу» з українсько-, німецько- та англійськомовними інтерфейсами, налагоджено й упорядковано відповідно до нових вимог Порядку формування Переліку наукових фахових видань України роботу редакційної колегії збірника, оновлено склад редколегії збірника, включено до складу редколегії чотирьох науковців, які працюють за основним місцем роботи в закордонних закладах вищої освіти. І головне – після проходження нашим фаховим виданням процесу оцінки ICI Journals Master List 2017, після проведеного аналізу всіх випусків видання за 2017 рік експерти «Index Copernicus» встановили значення показника *Index Copernicus Value (ICV)* за 2017 рік і включили збірник наукових праць «Правовий часопис Донбасу» до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus» (Республіка Польща).

ЮРИДИЧНА КЛІНІКА «ЗАХИСНИК» у Донецькому юридичному інституті МВС України – це практична база підготовки молодого юриста, своєрідний полігон для отримання досвіду

розв'язання різних правових та життєвих питань, налагодження знайомств та тренінг спілкування. Юридична клініка має дві головні цілі: по-перше, освітню мету, тобто, працюючи в юридичній клініці, студент має можливість застосовувати отримані теоретичні знання на практиці без відриву від навчання, а по-друге, це – надання безоплатної юридичної допомоги та правової консультації малозабезпеченим верствам населення. Фундаментальні й професійні знання не можна отримати без змістовного закріплення теорії практикою, знання переростають у переконання лише тоді, коли вони осмислені, пережиті самостійно в процесі пізнання й практичних дій.

Девіз Донецького юридичного інституту МВС України – «Навчаємось, щоб захищати!» – безпосередньо втілюється в життя через допомогу громадянам у нашій юридичній клініці. Ми надаємо безоплатну правову допомогу соціально незахищеним верствам населення – тим, хто цього потребує найбільше. Донецький юридичний інститут МВС України – виш-переселенець, тому ми, як ніхто інший, знаємо, що таке потребувати допомоги, що таке залишитися в скрутній ситуації, що таке залишити домівку, тому особливу увагу приділяємо проблемам внутрішньо переміщеним особам, учасникам Операції об'єднаних сил. Консультації здійснюються науково-педагогічним складом кафедр інституту за участі юристів-практиків правоохоронних та правозахисних структур держави.

КУРСИ ПІДГОТОВКИ АБІТУРІЄНТІВ ДО ВСТУПУ У ЗВО надають можливість вступникам упродовж 6 місяців прослухати курс навчання з предметів, за якими здійснюється зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти. До проведення підготовчих курсів залучено досвідчених фахівців інституту. За дванадцять років роботи (з 2006 року) в інституті пройшли підготовку до вступу у заклади вищої освіти понад 1300 абітурієнтів. Метою курсів довузівської підготовки є не лише цілеспрямоване формування якісного контингенту абітурієнтів, а й

проведення профорієнтаційної роботи, аби залучити до навчання в інституті обдаровану й талановиту молодь.

Новою сторінкою в історії Донецького юридичного інституту МВС України стало створення **НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА СТУДЕНТІВ, КУРСАНТІВ, СЛУХАЧІВ, АСПІРАНТІВ, АД'ЮНКТІВ І МОЛОДИХ УЧЕНИХ ДЮІ МВС УКРАЇНИ**, провідного осередку, діяльність якого спрямована на пошук креативної, ініціативної, цілеспрямованої, а головне – здатної до наукової роботи молоді з метою створення потужного наукового резерву Донецького юридичного інституту МВС України. Наукове товариство розпочало свою роботу в березні 2016 року на теренах Криворіжжя Дніпропетровської області, спрямувавши свою діяльність на допомогу студентській молоді, курсантам, аспірантам та ад'юнктам у підготовці наукових робіт, статей, у висвітленні їхньої діяльності в періодичних виданнях, в апробації на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

АСОЦІАЦІЯ ВИПУСКНИКІВ Донецького юридичного інституту МВС України сприяє працевлаштуванню випускників, професійній орієнтації молоді; сприяє створенню сприятливих умов для гармонійного розвитку особистості випускника інституту та участі членів Асоціації в міжнародних програмах навчання; сприяє удосконаленню змісту освіти, якості й ефективності підготовки фахівців; надає можливості для духовного й професійного розвитку членів Асоціації та в разі необхідності надає допомогу й підтримку членам Асоціації. Членами ГО «Асоціація випускників ДЮІ» можуть стати не лише випускники інституту, а й усі інші особи, небайдужі до долі закладу вищої освіти.

СТУДЕНТСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ: студентська громада Донецького юридичного інституту самостійно або через свої виконавчі органи вирішує питання, віднесені до її компетенції. Діяльність органів самоврядування спрямована на вдосконалення навчального процесу, підвищення його якості, формування духовного світу,

активної громадської позиції та моральних якостей студентів, формування їхнього соціального досвіду й комунікативних навичок.

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «МОЛОДІЖНА ЛІГА МАЙБУТНІХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ» створена за ініціативи групи дітей-старшокласників зі шкіл населених пунктів на лінії розмежування Мар'їнки, Красногорівки, Гранітного та Чермалика завдяки потужній підтримці В. В. Аброськіна, на той час начальника Головного управління Національної поліції в Донецькій області.

З метою популяризації серед населення міста Кривий Ріг відомчої вищої юридичної освіти, професії правоохоронця та з ініціативи керівництва інституту 14 квітня 2018 року на базі Донецького юридичного інституту МВС України створено осередок «Ліга майбутніх поліцейських Криворіжжя». На сьогодні до осередку вже прийнято 77 учнів навчальних закладів міста Кривий Ріг.

У Маріупольському центрі первинної професійної підготовки «Академія поліції» Донецького юридичного інституту МВС України з квітня 2019 року розпочала свою роботу **АВТОШКОЛА**: на підставі сертифікату про державну акредитацію, виданого Головним сервісним центром Міністерства внутрішніх справ, Донецький юридичний інститут отримав право на підготовку водіїв категорії «В». Автошкола забезпечена всіма необхідними сучасними засобами навчання, зокрема, у програму входять заняття на автотренажері, навчання ж практичному керуванню транспортними засобами проводиться на нових спеціально обладнаних автомобілях ЗАЗ SENS 2017 року випуску.

**ВИШ РОЗВИВАЄТЬСЯ, УДОСКОНАЛЮЄТЬСЯ,
УТВЕРДЖУЄТЬСЯ Й ЗАПРОШУЄ НА НАВЧАННЯ КРЕАТИВНИХ,
ЦІЛЕСПРЯМОВАНИХ І НАПОЛЕГЛИВИХ!**

**ОСВІТА В ДЮІ – НАДІЙНИЙ ФУНДАМЕНТ,
ЗАПОРУКА УСПІШНОГО МАЙБУТНЬОГО
ТА ВИСОКОЇ ПРОФЕСІЙНОСТІ,
МОЖЛИВІСТЬ САМОРЕАЛІЗУВАТИСЯ
І ВДОСКОНАЛИТИСЯ!**

Переконані, що найближчим часом, завдяки наполегливій і злагодженій, цілеспрямованій і активній роботі колективу однопідприємців, ми повернемося до втрачених позицій 2014 року, коли в Донецькому юридичному інституті працювало 22 кафедр, понад 600 осіб науково-викладацького складу; свято віримо, що повернемося на рідну землю, в український Донецьк, під синьо-жовтим стягом України курсанти ДЮІ складуть на площі Визволителям Донбасу в Донецьку й на площі Молодіжній у Кривому Розі присягу на вірність народові України, і щиро, сердечно, чуйно забринить гімн держави, і в тому суголоссі відчуватиметься жага до життя, любов і дружба, яка навіки поєднала Донецьк і Кривий Ріг.

ДЮІ – ДІЄ – ДОСЯГАЄ!

м. Кривий Ріг
вул. Степана Тільги, 21
вул. Співдружності, 92-а
тел.: (067) 318 80 76
(095) 702 54 84, (067) 914 74 54
www.dli.donetsk.ua
e-mail: vstup.dui@i.ua

м. Маріуполь
просп. Будівельників, 145
вул. Луніна, 89
тел.: (095) 791 53 02,
(097) 907 01 07
www.dli.donetsk.ua
e-mail: vstup.dui@i.ua

**Колектив ДЮІ ДЯКУЄ всім тим,
хто обрав ВИШ-ПЕРЕСЕЛЕНЕЦЬ!**

ДЮІ #тутВарто навчатись, щоб захищати

Науково-популярне видання

**Віктор Бесчастний
Тетяна Кононенко
Тамара Сабельникова**

ЕТИКЕТ І ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ПОЛІЦЕЙСЬКОГО

Підписано до друку 02.10.2019. Гарнітура Cambria. Формат 60×84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 10,19. Обкл.-вид. арк. 9,47. Наклад 500 прим.
Ілюстрації взяті з мережі Інтернет.

ТОВ «ВД «Дакор»

Свід. ДК № 4349 від 05.07.2012

☎ (044) 461-85-06; ✉ vd_dakor@ukr.net 🌐 www.dakor.kiev.ua

📍 04655, м. Київ, просп. Степана Бандери, 20А